

printed by

Charles W. Smith & Co. New Haven, Conn. at the Corner of
Hill and Elm Streets, to be sold at the International Peace Exhibition
from June 1st to Oct. 1st

It is to be sold at the rate of one copy for every
ten copies of the same sold.

For the State of New York, H. C. Smith, Secretary
Hill and Elm Streets, New Haven, Conn.
H. C. Smith, Secretary, H. C. Smith, Secretary

~~It is to be sold at the rate of one copy for every ten copies of the same sold.~~
H. C. Smith, Secretary, H. C. Smith, Secretary

निवेदन।

स्वर्गीय दानवीर सेठ भाणिकचन्द हीराचन्दजी जे. पी. के. कुली नामकी स्मरण रखनेके लिए बौनमा कार्य किया जाय, जिस समय हम विधिवर विचार किया गया उस समय यही निश्चय किया गया कि उनके नामसे एक ग्रन्थमाला निकाली जाय जिसमें सम्पूर्ण और प्राकृतके प्राचीन ग्रन्थोंके प्रकाशित करनेका प्रबन्ध किया जाय। ग्रन्थोंका प्रकाशित करना और उनका प्रचार करना, यह सेठजीका बहुत ही प्यारा कार्य था, अतएव उनके स्मारकमें भी यही कार्य किया जाना मर्हने पसन्द किया और तदनुसार स्मारकपण्डितमेटीजी सम्मतिसे यह कार्य शुरू कर दिया गया। बंमेटीने इस कार्यके लिए एक स्वतन्त्र समिति भी बना दी जिसकी अनुमतिसे ग्रन्थोंका मुद्रण, आमद एवंकी व्यवस्था आदि कार्य सम्पादित होते हैं।

ग्रन्थमालाके दो अंक लघुग्रन्थसहित और सामान्यधर्मात्मक एक साथ ही प्रकाशित किये जाते हैं। आगेके लिए यदि इस्तिमत्कृत विद्वान्त-कौरव्यायनाटक, और महाकावि कादियमशुश्रित 'पार्थनाथपीरल' ये दो ग्रंथ तैयार कराये जा रहे हैं जो सम्भवतः दो दो सालोंके अन्तर्गत् प्रकाशित हो जायेंगे।

ग्रन्थमालाका प्रत्येक ग्रंथ लागतके मुन्वर केवा जायगा, यह निश्चय हो चुका है, इसलिए यह आशा नहीं कि ग्रन्थमालामें कुछ मुनाफा रहेगा; जिसके द्वारा यह कार्य स्थायीरूपमें चलता रहेगा। इसके निवाय हमका चण्ड भी इतना नहीं है जिसके स्वाजसे इतका खर्च चलता रहे, अतएव धर्मात्मा भाइयोंकी आदित्ये कि एक ही ग्रन्थमालाके चण्डको बढ़ानेका प्रयत्न करें और दूसरे हमके द्वारा प्रकाशित हुए ग्रन्थोंकी ली ली पत्रान

ग्रन्थसूची ।

			पृष्ठसंख्या.
१ लघुपद्यसंग्रहम्	१
२ स्वरूपसम्बोधनम्	१०४
३ लघुसर्वज्ञासिद्धिः	१०७
४ पृष्ठसर्वज्ञासिद्धिः	१३०

माणिकचन्ददिगम्बर-जैनग्रन्थमालाकी नियमावली ।

१. इस ग्रन्थमालामें केवल दिगम्बरजैन सम्प्रदायके संस्कृत और प्राकृत भाषाके प्राचीन ग्रन्थ प्रकाशित होंगे । यदि कमेटी उचित समझेगी तो कभी कोई देशभाषाका महत्वपूर्ण ग्रन्थ भी प्रकाशित कर सकेगी ।
२. इसमें जितने ग्रन्थ प्रकाशित होंगे उनका मूल्य लागत मात्र रक्का जायगा । लगतमें ग्रन्थ सम्पादन कराई, मशोधन कराई, छपाई, बँधवाई आदिके सिवाय आफिस खर्च, व्याज और कमीशन भी शामिल समझा जायगा ।
३. यदि कोई धर्मात्मा किसी ग्रन्थकी तैयार कराईमें जो खर्च पड़ा है वह, अथवा उसका तीन चतुर्थांश, सहायतामें देंगे तो उनके नामका स्मरणपत्र और यदि वे चाहेंगे तो उनका फोटू भी उस ग्रन्थकी समान प्रतियोंमें लगा दिया जायगा । जो महाशय इससे कम सहायता करेंगे उनका भी नाम आदि यथायोग्य छपवा दिया जायगा ।
४. यदि सहायता करनेवाले महाशय चाहेंगे तो उनकी इच्छा-नुसार कुछ प्रतियाँ जिनकी सहायताके मूल्यसे अधिक न होंगी मुफ्तमें वितरण करनेके लिए दे दी जायगी ।
५. इसमें ग्रन्थमालाकी कमेटीद्वारा चुने हुए ग्रन्थ ही प्रकाशित होंगे । पत्रव्यवहार करनेका पता—

नाथुराय मेसी,

हरिदासग. पो० गिरगांव; बम्बई ।

माणिकचन्द-दिगम्बर-जेनग्रन्थ- माला समिति

(प्रबन्धकारिणी समाके सम्य)

१. रायबहादुर सेठ स्वरूपचन्द हुकुमचन्द ।
२. " " " " निलोकचन्द कल्याणमल ।
३. " " " " ओंकारजी कस्तूरचन्द ।
४. सेठ गुरुमुखरायजी सुखानन्द ।
५. हीराचन्द नेमीचन्द आ० मजिस्ट्रेट ।
६. मि. लल्लूभाई प्रेमानन्द परीख एल.सी.ई. ।
७. सेठ ठाकुरदाम भगवानदाम जौहरी ।
८. ब्रह्मचारी जिनिलप्रसादजी ।
९. पं० घनलालजी काशीवाला ।
१०. पं० मृण्मण्डजी शारदा ।
११. नाथूराम प्रेमी (मंत्री) ।

स्वर्गीय सेठ माणिकचन्द हीराचन्दजी जे. पी. के
स्मारक फंडमें ।

चन्दा देनेवालोंकी सूची ।

[जिन नामोंके साथ * चिह्न लगा है, उनका चन्दा
संग्रह नहीं हुआ है ।]

- १००१) धीमान् सेठ हुकमचन्दजी दानवीर
- ५०१) गुरमुखराय मुखानन्दजी
- २५१) गुरमुखराय निहालचन्दजी
- २५१) नाथारंगजी गाधी
- २०१) अनूपचन्द माणिकचन्दजी
- १०१) प्रेमचन्द मोतीचन्दजी
- १०१) हीराचन्द नेमचन्दजी, शोलापुर
- १०१) रेवचन्द धनजी, गुँजोटीवाला, शोलापुर
- १०१) * फाँकाभाई किशनदास
- १०१) सूरजमल लक्ष्मभाई जवेरी
- ५१) बुजीलाल प्रेमचन्द जरीवाला
- ५१) प्रेमचन्ददाम नारायणदास, बोरसदवाला
- ५१) ठाकुरदास भगवानदास जौहरी
- ५१) रेवाशकर जगजीवनदास जौहरी
- ५१) लक्ष्मभाई हरामचन्द चौकमी
- ५१) * भागमलजी प्रभुदयालजी
- ५१) पदमचन्दजी भूगमल
- ५१) डादाभाई प्रेमचन्द जवेरी
- ५१) देवजी रायसी
- ५१) दोसी जयचन्द मानचन्द पूनावाला
- २५) छगनलाल धनजी, भावनगरवाला

- २५) *माणिकचन्द लामचन्द चौकसी
 २५) ताराचन्द दामोदरदाम
 २६) मुक्तागिरि नारायण पेन्टर
 २५) अमथालाल खीमचन्द, पाडनाकुवा
 २१) छगनलाल बेचरदास, मालावाडा
 २१) चुनीलाल कालीदास, उजेडिया
 २१) मिस्त्री लल्हू खुशाल, बीमनगर
 १५) माणिकलाल जकसी जवेरी
 १५) जसकरन मयाचन्द मेहता
 १५) वैद्य भरमन्ना वमन्ना उपाध्याय
 १५) हीरालाल निहालचन्द मोदी
 १५) जैसिहभाई हरजीवनदास, अहमदाबाद
 १५) *उगरचन्द रेवाचन्द शीववाला
 १५) नगीनदास माणिकलाल
 १५) हीराचन्द उगरचन्द, फतेपुर
 १५) रिलबदास मन्नालाल,
 १५) उगरचन्द रायचन्द, पाडनाकुवा
 १५) मास्टर मगनलाल दामोदरदाम ही. गु. जैन. बो. मुपारिन्डे
 २१) *उत्तमचन्द रिगवचन्द, अकलेभरवाला
 ११) त्रिभुवनदाम रणछोडदाम
 ११) चिंजीलाल मधुरावाला
 ११) अमीचन्द दलीचन्द सीववाला
 ११) अमृतलाल गुलाबचन्द परतापगढ़वाला
 ११) *कस्तूरचन्द छावड़ा इन्दौरवाला
 ११) घासीराम लक्ष्मीचन्द, सभावर
 ११) कार्लोदाम अमरमी, मेरठवाला

- ૨૧) વેરાવળાજી વપરાજી જરેલી
 ૨૨) વાસ્તુવચન્દ અમૂલ્ય, મરોદાવાળા
 ૨૩) શાસ્ત્રવચ્ચંદ મોર્તીવચ્ચંદ, શહેરવાળા
 ૨૪) જીવનલાલ જેઠાલાલ, મોનામણવાળા
 ૨૫) મહાપણદાસ વજાણદાસ, માલવાડાવાળા
 ૨૬) ઝેમિગમાઈ મળાવચ્ચંદ જરેલી
 ૨૭) અમલગળ મોદર
 ૨૮) વરિત્ત નાગર
 ૨૯) તલવચ્ચંદ મહારામ જરેલી
 ૫) માડુ રામચન્દ્ર વાલા
 ૫) દુર્ગાવચ્ચંદર્જી મિપરે, કચં. તીર્થશ્રેષ્ઠકમેટી
 ૫) અમલગળ વિદુલદાસ ધાર્મી
 ૫) મોળિવચ્ચંદ શાસ્ત્રવચ્ચંદ શ્રીરામવાળા
 ૫) શુભીલાલ જવચન્દ વડરાદવાળા
 ૫) શુભીલાલ મોળિવચ્ચંદ, કમેપુરવાળા
 ૫) જગમોદન શુભીલાલ
 ૫) જેમચન્દ હમચન્દ હંદરવાળા
 ૩) મહાપણદાસ કુન્દેશ્વર, તીર્થશ્રેષ્ઠકમેટી
 ૨) વાસ્તુવચ્ચંદ વેધવદાસ
 ૧) મેટ વાગુ ગુનાર્જી
 ૫) પેલામાઈ નરખન દાનાવાળા, તીરાવાગ
 ૩૫) વાળીદાસ ઝેમિગમાઈ
 ૫૧) શુભીલાલ જવેચન્દ જરેલી
 ૬) શા ત્રીવરાજ વનમાલીદાસ, નરોડા
 ૫) શિવજીભઈ ધર્મચન્દ, નરોડાવાળા
 ૫) ઉગમલગળ મંગાદાસ

२५) दूद हरीचन्द रेवार्जी. फलटन

१) कचरादास काळीदास, देलवाडवाला

१५) बाई जीवकार, स्वर्गीय प्राणलाल हटोचन्दकी वि

११) रामचन्द्र त्रिमुवन. घाघा

२) वखरिया जमुनादास कुबेरदास

४) हीरालाल किशनदास, बरोडावाला

१) भाई घासीरामजी, मनेजर राजगिरिक्षेत्र

१५) मुदासनके समस्त हुमट् जैनपंच

१५) जोधपुरके समस्त जैनपंच

५) मोतीलाल दशरथसा. बडवाहा

५) सेठ मूलचन्दजी सराफ, बरवाभागर

१०) धनकुमारसिंह बकमर

२२॥) वारसीके समस्त पंच

२) हीराचन्द गीगा भावनगर

५१) कीलाचन्द छगनलाल, इन्दौरवाला

५८।२) बड़वानीके समस्त दिगम्बर जैन पंच

१२) अमघालाल नारायणजी. नरसीपुर

११) नयूभाई अमघालाल नारायणजी, नरसीपुर

१०) ठल्डूभाई नारायणजी

८) हरगोविन्ददास नारायणजी ..

४) अकुरुंग नारायणजी ..

५) बाबूचन्द गुलाबचन्द ..

२८) पानाम्बरदाम देवचन्द, ..

॥) मद्रकचन्द रघुनाथ ..

५०१) । वालचन्द टगरचन्द मध्यई ।

१।५०१) मेटरजीकी मूर्ति बनवानेके लिए और १००) माणिकचन्दप्रन्थ-
वाटके लिए ।

भाष्यमात्रेणैव नमः ॥

ग्रन्थकर्तृणां सामान्यतः परिचायकं कृतं ।

श्रीभट्टाकलङ्कः ।

स्वस्ति श्रीमदिगम्बराचार्यवर्याणां परम्परायां श्रीस्वामि-
समन्तभद्रजीवनममयमतिक्रम्य ये ये विद्वद्गुरोः समम्भूत-
तेषु भगवान्कलङ्कः सकलाभिरूपगिरिष्ठममभूत् । नायं भगवान्
केवलं ग्रन्थरचनचानुर्येणैव कृतधियां स्तुतिपथमवातरत् किन्तु
तदानीतनदुर्वादिविजयमंषादितजिनधर्मपुनर्जीवनोपकारेणाऽपि,
इति जानन्तु । अयमप्रोऽप्यस्य महाभागस्यावतारमभावो
यदेतज्जीवनकालानन्तरं कणाटदेशे विद्यानन्दप्रभाचन्द्रमागिष्यने-
दिवादिसिंहकुमारसेनादयोऽनेके तार्किकशिरोमणयः समुद्भू-
येमं सर्वज्ञप्रणीतधर्ममवितथमज्ञेयत्वेन प्रकाशयामकुः । स्तुत्यं
जन्म यद्दृष्टमेव । वादिगजप्रदोसाया “ सदसि यदकलङ्कः
कीर्तने धर्मकीर्तिः ” इत्यादिस्लोकेन वादिराजे अकलङ्काहायभि-
दनिर्देशात् गुलभयस्य सदसि बावयाटवमप्यनुमातुं सुधीभिः ।

एतस्य च महाकलङ्केत्यपरेण महपदमवलितेन नाम्ना
तदानीमतिदुःसपायभटेतिरिन्दसम्पादनमपि ज्ञाप्यते एव ।
तथाऽयं कल्युषपदधार्म्यप्राप्तीन् । लघुमर्मनमद्रविद्यानंदाभ्यां
तु ‘ सकलतार्किकचक्रचूडामणि ’ इति विशेषमवशिष्टे-
नायं स्वोपग्रमेणादौ स्मृतः । इत्येतत्सर्वमेतस्य महाभागस्य
ज्ञानोत्कर्षमेव प्रकाशयति ।

राजवार्तिकालंकारप्रथमाध्यायांत्यस्तोत्रादयमकलंको लघुहृद्व्यनाम्नो राज्ञः पुत्र आसीदित्यवगम्यते । लघुहृद्व्यनामा कश्चन माण्डलिको मूर्खो मान्यसेट (मलसेड) नगरम्या-समंतात् स्वां राजधानीमकल्पयदित्यनुमीयते । गजावलि-कथातस्तु श्रीमदकलंकदेवस्य जन्म कांचीपुरेऽभूदिति विज्ञा-यते । अयमकृतदारपरिग्रह एवामीत् । अनेन च पोन्नकमा-मवर्तिबौद्धविद्यालये शास्त्रज्ञानमधिगतं । स्थानमिदं द्विदूरग्राम-निकटे तत्रत्यैः परंपरातः प्रदर्श्यते ।

कथांतरानुसारतस्तु तत्रभवानयमकलंकः मुघापुरे देशीय-गणाचार्यपदमधिष्ठित आसीदिति विज्ञायते । नगरमिदानीं उत्तरकनारादेशे 'सोड' इति नाम्ना प्रसिद्धमास्ते देशीयग-णेति देवसंघान्तर्गतैकशास्त्रानामाभूदिति च ।

बादिविजयिनाऽनेन पंडितप्रवरेण साकं हिमशीतलभूप-सभायां तत्रत्यपंडितानां महान् विवादः समजनि । अयं हिमशीतलभूपतिः पल्लववशीयः कांचीनगरी (कांजीवरम्) स्वां राजधानीं प्रकल्प्य तामेवाध्यतिष्ठन् । भूपतिरयं बौद्ध आसीदत उपरि निर्दिष्टा विवदिषवो बौद्धा एवासन्निति विस्पष्टमेव । तदानीं पराभूतिप्रकुपितेन राज्ञा सर्वे ते बौद्ध-पंडिताः स्वराजधानीतः सिलोनदेशीयकैडीग्रामं प्रति निर्वा-सिताः । इदं विवादवृत्तं श्रवणवेळुमुळपुण्यग्रामोपलब्ध-मल्लिषेणप्रशस्तितोऽवगम्यते । अन्यच्चायं पंडितपारेयः साहस-

तुंगमदीपतेः सभायामपि विवादयाच्यायै गतवानासीदित्यपि
मल्लिषेणप्रशस्तित एवावगम्यते । अयं च साहसतुंगमद्वारात्रो
राष्ट्रकूट—(राठोर)—वर्णीय आसीत् । एतस्य भसिद्धे नामनी
शुभतुंग इति कृष्णराज इति च आस्ता । अनेन खेदु-
यमुमित-(८१०) विक्रमसंवत्सरमारभ्य लोचनामिवमुमित-
वत्सरं (८५२) यावन् राज्यसुखमनुबभूवे इति बहुममाणतो
निश्चेतुं शक्यते । तेन चायमेवात्रभवतोऽकलकस्यामिनः
स्थितिकाल इति सुविस्पष्ट ।

विद्वद्भेदमरस्येतस्य गुरुपरंपरा, कनरस्मादुरोः सकाशा-
दिदमनस्यं शास्त्रविज्ञानमधिगतामिति च नोपलभ्यते । मल्लि-
षेणप्रशस्तितः केवलं पुष्पेणाख्य एतस्य सतीर्थ्या वा
गुरुनमो वाऽऽसीदित्येवावगम्यते ।

भीमद्वकलंकदेवप्रणीता ग्रंथा अधो लिख्यन्ते—

१ अष्टशती— भीमसेनभद्रम्यामिविचित्रितदेवागमस्तोत्र-
भाष्यमिदं अष्टसहस्रीपुस्तकानमुद्दिने ।

२ राजवार्तिकालंकारः— भगवदुमास्वानिप्रणीततत्त्वार्थ-
गूढभाष्यमिदं पारयां सनातनवेदमंधमालायां मुद्दिने ।

३ न्यायविनिर्णयः— अभ्येकमेव पुस्तकं श्रीरादिरा-
जवृत्तवृत्तिसहितं आरानगरीयमिद्वारुतभवने बनेने ।

४ लघुयम्भयं ।

५. वृत्तार्थ—संशोध्यै कोष्ठात्स्वयमीवौतसंबन्धोद्धारणे
कौतुके इति अत्रोक्ते ।

६. व्यावहारिका - भवमात्रं निगच्छन् नान्यथा विचार्यति
 कृपया न तं तेषां भवति ।

७. अथ भिक्षुभिरपि — भुञ्जितीति । अथ भिक्षुभिरपि भुञ्जितीति ।

Journal of Management Education, 30(6), 709-728.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

2014. 10. 20

[illegible]

त्प्रणेश 'प्रभावलाददः सर्वे' (पृ० १८) 'अकलंकप्रभा-
ज्यक्त' (पृ० २८) 'अकलंकप्रभाभारघोतित' (पृ. ९२)
इति च तत्र तत्र प्रभापदमंवलितः प्रभाचंद्रासबोधनानुपपन्न-
सार्थक्यो वाक्यविन्यासः प्राणायि । ततोऽनुमीयते न्यायकुमुद-
चंद्रोदयादनंतरभावित्वमेतस्याः ।

अयं श्रीमदभयचंद्रमूरि अमुकस्मिन्नेव समये यमूवेति
निधेनु नैव शक्यते । एतद्व्यवहारचरितारभे श्रीमदनंतवीर्या-
चार्यप्रणामाचलितिविधानमिदमनुमापयति न्यायकुमुदचंद्रोद-
यप्रणेत्रनंतरभावित्वमेतस्य पंडितप्रवरस्य । श्रीमदनंतवी-
र्याचार्यसमयस्तु अतुनागखंडुमित-(१०९६)-विक्रमसं-
वत्सरपूर्वापरीमृतः काल इति प्रमाणांतराभिधीयते । तेन
च तदुत्तरभावित्वमेतस्य निश्चेतव्यं । परमत्र किञ्चिद्वाचकमपि
वर्तते । यतोऽयं सत्तभवानमयचंद्रसूरिरात्मानं मुनिचंद्रमुनी-
द्वतिवासिनं प्रथयति । तद्यथा—

नाभ्यासस्तादृशस्ति प्रवचनविषयो नैव बुद्धिश्च तादृक्,
नोपाध्यायोऽपि शिक्षानियमनसमयस्तादृशोऽस्तीह काले ।

किं त्वेतन्मे मुनीदुमतपतिचरणाराधनोपात्तपुण्यं,

श्रीमद्भट्टाकलंकप्रकरणविहृतावस्ति सामर्थ्यहेतुः ॥ १ ॥

त्रिनाथीश मुनि चंद्रमकलंकं पुनः पुनः ॥

मुनिचंद्रनामा कश्चित्पांडितप्रवरः अतुवसुलोचनेदुमित-
(१२८६)-विक्रमसंवत्सरसमये आसीदिति प्रमाणांतरादृक्-

गम्यते । स च रहस्यराजस्य कार्त्तवीर्यसंज्ञस्य गुरुरासीदिति च ।
तेन यद्ययं श्रीमानभयचंद्रो मुनिचंद्रातेवास्यमविष्यत् तदा
श्रीचिकमाकंस्य त्रयोदशशततमाब्धामभविष्यदिति सिध्यति ॥

अन्यदपि— श्रीज्ञानभूषणाचार्यंतेवासिना श्रीनेमिचंद्राचा-
र्यवर्येण विरचिता गोम्मटसारग्रंथप्रवरस्यैका टीका वर्तते ।
इयं तु प्रतापगढनगरे तथा जयपुरस्थपाटोदीमंदिरे च
संपूर्णा वर्तते । अस्या भगवान् नेमिचंद्र — दाक्षिणात्याचार्य-
मुनिचंद्रादधिगतसिद्धातागमोऽहं धर्मचंद्राभयचंद्रालावर्णिना-
मनुजिष्टक्षेमेमा व्याख्या व्यरचमिति— मुविस्पष्टं निर्दिशति ।
पाटोदीमदिरस्थपुस्तकस्य प्राप्तेऽयं श्लोकश्चोपलभ्यते—

निर्गंधाचार्यवर्येण त्रैविद्यचक्रवर्तिना ॥

संशोष्यामयचंद्रेणालेगि प्रथमपुस्तकं ॥ १ ॥ इति ।

इतश्च श्रीनेमिचंद्रविरचितगोम्मटमारव्याख्यायाः प्रथमं
पुस्तकमभयचंद्रेणालेखीति विज्ञायते । अयमेव आभय-
चंद्रो नेमिचंद्रगुरोर्मुनिचंद्रस्यापि शिष्यत्वं स्वीचकारेत्येतदपि
नामंभवि । परं लघ्यायममनात्पर्यवृत्तिप्रजेना श्रीमानभयचंद्रो
यदि श्रीनेमिचंद्रेण गोमटमारव्याख्यामणयनेनानुगृहीतादभय-
चंद्रतोऽभिन्नः स्यात्तर्हि सः यगुग्गमुनीदुमिन—(१७०८)-
विक्रमसंवत्सरपूर्वाषाढशुक्लद्वात्रे स्यादिति । यतश्च गोमटमार-
वृत्तिरियं श्रीचरनिर्वाणतो मुन्यपीदुद्योचनमिन—(२१७७)
संवत्सरे समुत्पत्तिं शायते ॥

श्रीमदनंतकीर्तिः ।

श्रीमदननकीर्त्याचार्यस्येदानीं यावदिमौ लघुवृहत्सर्वज्ञसि-
ध्यभिधानकौ ग्रंथौ समुपलब्धौ । अत्रापि न तेन महाभागेन
व्यपरिचायकः किमपि व्यलेभि । अनोऽस्य जनिस्थानादि-
विषये निश्चयेन न किमपि लिखितुं पारयामः । किन्त्वेता-
यदेव निवेदयामो यदयं विद्वन्मुकुटदीरः श्रीवादिराजसूरितः
प्राक्प्रमज्जनानि । यतश्च श्रीवादिराजेनाभिगतोऽयं पंडितप्रवरः-
आत्मनस्याद्वितीयेन जीयमिद्धि निबध्नता ।

अनंतकीर्तिना मुक्तिरात्रिमागेंव लक्ष्यते ॥ इति ॥

अयं श्रीवादिराजः पार्श्वनाथकाव्यप्रणेताऽऽसीत् । तच्च
काव्यमनेन लोचनवसुत्सेदु—(१०८२)—मितविक्रमसंघत्सरे
व्यरचीति विज्ञायते । अनेनेव च श्रीवादिराजकृतनामनिब-
धनश्लोकेन श्रीमदनंतकीर्तिना जीवसिध्यभिधोऽन्योऽपि ग्रंथो
निरमायीति ज्ञायते । इतोऽधिकमस्मिन् पंडितप्रवरविषये
न लभ्यते । केवलमस्य सर्वज्ञमिद्धिग्रंथस्यांतिमश्लोकात् एता-
वदेव ज्ञानं दाक्यते यदयं विद्वद्दरिद्रो महाकीर्तिमाजनमभूदिति ।
समस्तभुवनव्यापियशसाऽनंतकीर्तिना ।

कृतेयमुच्चला सिद्धिर्धर्मज्ञस्य निरर्गला ॥ इति धम् ॥

निवेदकः—

नाथूराम मेमी.

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथ लघीयस्त्रयम् .

जिनां धांशं मुनिं चन्द्रमरुलङ्कं पुनः पुनः ॥
अनन्तधार्यमानोमि स्याद्वादन्यायनायकम् ॥ १ ॥
न तरन्नास्यऽमिमामेन किन्तु मादृक्शनोत्तये ॥
लघीयस्त्रयनाम्पर्यवृत्तिं परये यथाभुतम् ॥ २ ॥

श्रीपतो न्यायशास्त्ररत्नाकरम्यामेयप्रमेयमणिगणगर्भस्यानि-
गम्भीरस्य बालानां दुरयगाहतया हिताहितविशेषविज्ञानार्थं
प्रवचनार्थमुद्भूत्य मतिपिपादयिषुः सकलतार्किकचक्रवृद्धा-
मणिमरीचिमेवकितचरणनम्बयूषोऽश्लेषो भगवान् भट्टाकलङ्क-
देवः पोतायमानं लघीयस्त्रयाख्यं प्रकरणं प्रारभमाणस्तदादां
निर्विघ्नतादिफलचतुष्टयजुष्टं परममङ्गलमाप्तीकुरुते—

धर्मतीर्थकरेभ्योऽस्तु ।

स्याद्वादिभ्यो नमो नमः ॥

वृषभादिमहावीरा- ।

न्तेभ्यः स्वात्मोपलब्धये ॥ १ ॥

अवयवार्थप्रतिनिधित्वपूर्विका समुदायार्थप्रतिनिधिति न्या
 यादभ्यादिभ्योऽकस्य नारादवयवार्थः कस्यने ॥ अन्तु भूयात् ।
 किं ' नमो नम भूय पुनः पुनर्था नमस्कार प्रणाम इत्यर्थः ।
 अनेन नमस्कृतायास्मिन्मयाभिधनं भूयान्नी द्विर्यवनमिमा
 नात् ॥ केभ्य ' वृषभादिमहार्थागन्तेभ्यः । वृषभः पुरुजिनः
 आदिः प्रथमावयवो येषां ते वृषभादयः । महार्थीरो यथ-
 मानजिनः अन्तोऽवमानावयवो येषां ते महार्थागन्ताः ।
 वृषभादयश्च ते महार्थागन्ताश्च ते तथोक्तान्तेभ्यः । नमः-
 शब्दयोगे चतुर्थीविधानात् । इदमेवाह परममङ्गलं यज्जिने-
 ऽन्नमनं नाम मलमालनमङ्गाद्भालनलक्षणफलम्यात् एव समा-
 सेऽपि (१) । मल पापं मालयति ध्वमयति मङ्ग पुण्यं
 लास्यादपे अस्मान्निति वा मङ्गलमिति निर्वचनात् । ननु
 जिनेन्द्रनमस्कारवत् श्रुतादिनमस्कारम्यापि मङ्गलत्वेन तेऽपि
 किमिति नं नमस्कृता इत्याशक्येद विशेषणमाह- धर्मतीर्थ-
 करेभ्य इति । धर्म एव तीर्थं, धर्मस्य प्रतिपादक तीर्थं, धर्माय
 प्रवर्तनं तीर्थमिति वा धर्मतीर्थं प्रवचनं परमागम इति
 यावत् । तत्कुर्वन्ति भ्योपश्रुतया प्रतिपादयन्तीति धर्मतीर्थ-
 करास्तेभ्यः । कोऽयं धर्म इति चेत्- उत्तमश्रमादिलक्षणो
 जीवादिवस्तुस्वभावो जीवस्य मुक्त्वप्रदः शुभधर्मरूपः पुद्गल-
 परिणामश्च धर्म इत्युच्यते । ॥ एव तीर्थं संसारोत्तरणका-
 रणत्वादुत्तमश्रमादेः सामानाधिकरण्याविरोधात् । तस्य तीर्थ-

मित्यप्यविरुद्धं जीवादिनित्यप्रतिपादकत्वान्मवचनस्य । तस्मै
तीर्थमिति चानुमतमेवाभिनरपुण्यामवप्रयोजनत्वात्प्रमाणमप्ये-
त्यन इदमुपपन्नं । वृषभादिमहावीर्यगन्ता अर्हन्त एव स्वर्गि-
निभिर्नमस्कारां धर्मतीर्थकरत्वात् । योऽर्हत्त इति न न
धर्मतीर्थकमेव यथा स्यात्पुण्यः । धर्मतीर्थकगर्भेने तस्मात्
एव नमस्कारार्हा इत्यपि नाभावनियमानध्ययकलक्षणगताधना-
त्माध्यगिद्विरवाधनात् । नन्दनैकान्तिकमिदं धर्मतीर्थत्वं अन-
र्हत्त्वमपि मुगतादिषु दर्शनान् । तेऽपि हि स्यान्निमित्तधर्मा-
गमप्रतिपादकत्वेन तत्तद्वादिभिरभिधीयन्ते इति चेत्तदवस-
दनार्थमाह- स्याद्वादिभ्य इति । स्यात्कथञ्चित् सदमशत्मक
वस्तु यदन्तीत्येवंगीला स्याद्वादिभ्य इति । तथा हि
अर्हन्त एव धर्मतीर्थकग स्याद्वादित्वात् । न सत्यनर्हता
स्याद्वादित्वमुपपन्नं यतो धर्मतीर्थकरत्वं तेषां प्रकल्प्येन ।
क्षणिजनित्यत्वादिमर्थैकान्तवादित्वेन तद्विरुद्धत्वात् । ननु
किमर्थं मंगलं शास्त्रकारेणाभिधीयते इत्याशङ्क्यापाह-
न्नामोपपन्नये स्यात् नमस्कर्तुं गत्या अनन्तज्ञानादि स्वस्व-
तस्मोपपत्तिः निदिष्टास्ये । निदिष्ट स्यान्मोपपत्तिर्निर्दिष्टमि-
धानात् । ज्ञानावरणादित्यदिन्यादनन्तज्ञानादित्यस्वरूपस्य
मंगलफलवोपपत्तेः ॥

मनु मुगतादीनां सर्वैकान्तवादित्वात्पि धर्मतीर्थकर-
त्वाविरुद्धमेव वाच्यमप्यभावात् न तर्ह्येति प्रमादित्युक्तं-

प्रतिपादनसम्भवादिति प्रत्यवस्थां निराकुर्वन् म्याद्वादवर्मनो
निष्कण्टकशुद्ध्यर्थमाह—

सन्तानेषु निरन्वयक्षणिकचित्तानामस-
त्त्वेव चे- । चत्वाहेतुकलात्मनां स्वप-
रसङ्कल्पेन बुद्धः स्वयम् ॥ सत्त्वार्थव्यव-
तिष्ठते करुणया मिथ्याविकल्पात्मकः ।
स्यान्नित्यत्ववदेव तत्र समये नार्थक्रिया
वस्तुनः ॥ २ ॥

बुद्धः क्षणिकैकान्तवादी । चेद्यदि । स्वयं आत्मना ।
व्यवतिष्ठते न निर्वाति (१) । किमर्थं सर्वार्थं दुःखाद्विनेयज-
नोद्धरणार्थं । कया करुणया कृपया । 'तिष्ठन्त्येव परार्थीनां
येषां तु महती कृपा' इति वचनान् । केन व्यवतिष्ठते स्वपर-
सङ्कल्पेन स्वः प्रतिपादको बुद्धः परः प्रतिपाद्यो दिङ्नागादिः
तयोः संकल्पोऽसतः मदारोपो यस्तेन । केषु सन्तानेषु
प्रबन्धेषु । किंविशिष्टेषु असत्त्वेव अपरमार्थसत्त्वेव । केषां
निरन्वयक्षणिकचित्तानां क्षणे निर्देशकालविशेषे भवानि क्षणि-
कानि, चित्तानि ज्ञानानि, क्षणिकानि चित्तानि क्षणिकचि-
त्तानि; अन्वयो द्रव्यं तन्मात्रिष्कान्तानि निरन्वयानि परस्प-
रात्यन्तभिन्नानीत्यर्थः । नानि च नानि क्षणिकचित्तानि च

तेषां । कथम्भूतानां तत्त्वाहेतुफल्यत्मनां हेतु कारणं कर्त्तुं
 च कार्यं ते आत्मानौ स्वरूपे येषां तानि तथोक्तानि । तस्यै
 परमार्थं न हेतुफल्यत्मानि तत्त्वाहेतुफल्यत्मानि तेषामिति ।
 तदा ॥ बुद्धः कथं धर्मतीर्थकर. म्यादित्यभिप्रायः । मिथ्या-
 विकल्पात्मकत्वात् मिथ्या भसत्यो विकल्पः स्वरूपसङ्कल्पः
 आत्मा स्वरूपं यस्यासौ तथोक्तः । प्रथमान्तम्यापि हेतुप्रयो-
 गसम्भवात् । किञ्च नित्यत्ववत् यथा वस्तुनः सर्वधानित्यत्वे
 परमार्थसति व्यवतिष्ठमाना ईधरकपिलब्रह्मणां धर्मतीर्थकरा
 भवन्ति मिथ्याविकल्पात्मकत्वात्तथा बुद्धोऽपीत्यर्थः ॥ नन्विदं
 सर्वमिष्टमेव प्रतिभासाद्वैतस्यैव परमार्थमस्त्वादिति वक्षिष्य
 प्रत्याह— तत्रेत्यादि, तत्र तस्मिन् समये संगतः समस्तज्ञाने-
 प्यनुगतोऽयः प्रतिभासा ममयस्तस्मिन् प्रतिभासाद्वैते । वस्तु-
 नोऽद्वयपदार्थस्य । अर्थकियाऽनुभवो न भ्यान् मिथ्यावि-
 कल्पात्मकत्वाविरोधान् । ननु स्वप्नेन्द्रजालप्रत्ययवन्मयमन्त्रयानां
 निराकम्बनत्वेन कथमनुमानस्य सामान्यं यतोऽहंमेव धर्मती-
 र्थकर. माध्यत इति माध्यमिकमतमाशङ्क्याह— नत्र तस्मिन् समये
 समः स्वप्नोद्दोषसाधारणोऽयो बोधमस्मिन् । अर्थस्य हेतोपादेय-
 रूपस्य । किया तानोपादाननशया । न भ्यात् । कथं
 वस्तुतः परमार्थतः । शास्त्रान्तरापेक्षयेदमुक्तं । न स्वल्पप्रमाणा-
 दानादिव्यवस्थाऽनिर्धारणात् । अनेन विभक्तवान्तोऽपि
 निष्पन्नः । तत्र एव यथा सति कन्वावेकान्तज्ञा मिथ्यावि-

कल्पात्मकस्य तथा यथाऽवसरं शाम्भकारः स्वयमेव वक्ष्यती-
त्यपरम्यते ॥

तदेवं कण्टकजुद्धं विधाय सम्बन्धाभिधेयशक्त्यानु-
ष्ठानेष्टप्रयोजननिर्देशपूर्वकं प्रमाणम् लक्षणभेदोपलक्षणार्थ-
मिदं सूत्रमाह--

प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानं ।

मुख्यसंख्यवहारतः ॥

पण्डितं शेषविज्ञानं ।

प्रमाणे इति संग्रहः ॥३॥

[illegible]

अव्याह्यादिदोषविधुत्त्वान् । प्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेरिति हेतु-
 वादरूपा परीक्षा । तन्माहृणविप्रतिपत्तिनिगमणान् ।
 तथाहि प्रकषेण मंगयविपर्यामानव्यवमायव्यवन्हेदेन निर्मिति
 जानाति व्यपगम्यरूप, मीयतेऽनेनेति मिनिमात्र वा प्रमाण-
 मिति व्युत्पत्तेः । निश्चयव्यवहागम्यां द्रव्यपर्याययोगभेदेन-
 गवियक्षया तथा निरुक्ते. सम्भवान् । न चाज्ञानेन मंगया-
 दिव्यवच्छेदः शक्यमनदविगेषान् । यद्यस्य हि विगेषि तदेव
 तस्य व्यवच्छेदकं नान्यन् प्रकाश इवान्धकारस्य । तद-
 व्यवच्छेदकं चाज्ञानात्मकं सन्निकर्षादिति कथं प्रामाण्यमा-
 म्निजुवीत । न हि रूपवद्भेदेऽपि चक्षुष्मयुक्तसमवायलक्षणः
 सन्निकर्षो विद्यमानोऽपि तत्प्रमोहेन । न चक्षुषोऽपि रूप-
 सन्निकर्षोऽस्ति तस्याप्राप्तार्थप्रकाशकत्वात् । न मन्त्र पर्वता-
 र्थप्रदेन प्रति चक्षुर्गच्छति नाप्यमौ चक्षुर्देशमागच्छति
 येन तत्संयोगः स्यात् । योग्यप्रदेनावस्थानस्यैव तयोः प्रतीतिः ।
 तत्तेजसयोगोऽस्येवेति चेत् तेजसयोगात्तदम एव दिच्छे-
 दात्त मंगयादेरविगेषादित्युक्तमेव । तत्त सन्निकर्षः प्रमाणमचेन-
 नत्वात् पटादिवन् । नापि कागजसाक्ष्यं तस्याप्यचेनन-
 त्वाविगेषान् । किञ्च कागजसाक्ष्यस्य प्रमाणत्वे कर्तृक-
 र्मादीनामपोद्धारायोगातिगन्त्वन् निष्कर्षं च प्रमाणं स्यात् ।
 कागजसाक्ष्ययोग्यत्वनभेदादयमशेष इति चेत्तदा कथं प्रमा-
 णतन्माक्ष्ययोरभेदः स्यात् । प्रमाणस्य कस्यत्वेन तदा-

त्मकन्यायोगान् । अरुणमेव प्रमाणमिति चेन्न क्रियाकार-
 कव्यनिर्गुणेण तन्मिदं कर्माक्रियान्वयान् मपुत्रवन् । कार-
 कमुदायपक्षेऽपि तन्प्रमिनौ तन्माकृत्यलक्षणप्रमाणान्तरं
 कल्प्यमाने तन्प्रमितावपि तथैत्यनवस्थाप्रमगान् । तनो न
 काङ्क्षमाकृत्यमपि प्रमाणमज्ञानत्वादेव । इन्द्रियवृत्तिः प्रमा-
 णमित्यप्यमम्भान्वयमचेतनत्वाविशेषान् सन्निकर्षवन् । किञ्च
 इन्द्रियाणां वृत्तिरुन्मीलनादिव्यापारः संशयादिव्यवच्छेदो वा
 प्रथमपक्षे न प्रमाणता व्यभिचारान् । कचित्संशयादावपि
 तद्व्यापारदर्शनान् । द्वितीयपक्षे तु ज्ञानमेव प्रमाणमित्यायातं
 अज्ञानाद्यवच्छेदानुपलब्धेः । ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वादिन्द्रिया-
 णामुपचारतः प्रमाणत्वं सर्वत्रानुमनमेव । ज्ञातृव्यापारस्य
 प्रामाण्यमपि ज्ञानात्मकत्वे सत्येव मुषटं । संशयादिविच्छि-
 त्तिफलस्य तेनैव व्याप्यत्वान् । अज्ञानात्मकत्वे तु तत्र
 तद्यवच्छेदकं किञ्चिदर्थान्तरमनुमरणीयं तस्यपि तथात्वेऽन-
 वस्थापतेः । नन्वज्ञानमपि सन्निकर्षादिकं संशयादिव्यवच्छेद-
 कारणमस्तु को दोष इति चेन्न । संशयादेरज्ञानविशेषत्वेन
 ज्ञानसामान्येन व्याप्यत्वात् । न च व्यापकेन व्याप्यं व्यव-
 छेद्यतेऽन्यथा व्याप्यव्यापकभावविरोधात् । ननु संशयादेर्ज्ञा-
 नविशेषत्वेन ज्ञानसामान्येन व्याप्यत्वात्कथं ज्ञानेन विरोध
 इति चेन्न । अत्र सम्यग्ज्ञानस्यैव ज्ञानत्वेन विशिष्टित्वासंश-
 यादेश्च मिथ्याज्ञानत्वेन सम्यग्ज्ञानेन विरोधमिदं । ततः

गच्छन्तः ज्ञानमेव प्रमाणमज्ञाननिवृत्त्य-यथानुपपत्तेरिति ॥ ननु
ज्ञान प्रमाणमस्तु विज्ञानावागमोचरे एव । ननु निर्विकल्प-
कमेव दिक्कल्पस्यावस्तुविषयत्वादिनि सांगतविप्रतिपत्ति निरा-
कुर्येत्तादृ - विज्ञानमिति । विशेषस्य ज्ञान्यायावागम्य ज्ञानमव-
रोधन निश्चयो यस्य तद्विज्ञान । विशेषेण वा गंशयादि-
व्यवच्छेदेन ज्ञानमवरोधन यस्य तद्विज्ञानमिति । न पुनर्नि-
र्विकल्पक दर्शन तस्य व्यवहगनुपयोगात् । न गन्तु
हानादिरूप फल व्यवहगिणा निर्विकल्पकदर्शनेन निर्वच्यते
अन्यथा निश्चयवैफल्यप्रसङ्गात् । विभ्रमेकान्तेऽपि सव्यवहार-
विशेषानुपपत्ते । मज्जयादिप्यवच्छेदादेव हि ज्ञान सव्यवहार-
हेतुर्न तु भ्रान्ते । यत् सर्वमपि ज्ञानं भ्रान्तं स्यात् ।
ननु निश्चयात्मकमपि ज्ञान न बहिरर्थान्त्वमन सव्यवहाराभावा-
दिति ज्ञानाद्वैतवादिन । अर्थनिश्चयात्मकमेव ज्ञानं न
स्वरूपावरोधक म्वात्मनि विद्याविरोधादिति योगादय । तदे-
तन्मनद्वयनिराकरणार्थमिदमेवार्थाप्यते विज्ञानमिति - विविधं
स्वापूर्वार्थगोचर ज्ञानमवरोधन यस्य तद्विज्ञानमिति व्याख्या-
नात् । न हि बहिरर्थान्त्वमज्ञानं प्रमाणं यतो बहिरर्थ-
ज्ञान्यता तस्य माप्येन । तन्माधनानुमानस्य बहिरर्थान्त्वमन-
त्वान् । अन्यथा माध्यमाधनयोगविशेषान् । किञ्च ज्ञानम-
त्यन्तमुन्मानुभववत्त्वादभ्युपगच्छन् बहिर्मुन्मानुभववत्त्वात् ज्ञेय-
नाभ्युपगच्छतीति किमपि मत्तादभुनम् । एकस्य सम्बन्धत्वम-

न्यस्य मिथ्यात्वमित्यपि स्वेच्छाकारित्वमेव न प्रेक्षावत्वमवि-
शेषात् । तन्न बहिरर्थशून्यं ज्ञानम् । न च प्रमाणान्तरेण
निश्चितोऽपि संशयाद्यालीढापूर्वार्थ इत्युच्यते तत्रैव प्रमाणस्य
साफल्यत्वात् । नापि स्वरूपानवबोधनं, अवबोधनस्य प्रकाश-
रूपत्वात् । तस्य च स्वपरविषयत्वेन प्रतीतिसिद्धत्वात् । इदं
नीलादिकमहं वेद्योत्पन्नर्यहिरालम्बनम्यानुभवस्य सिद्धेः ।
अन्यथा बाह्यार्थानुभवम्याप्यपलापापत्तेः । स्वात्मनि क्रिया-
विरोध इत्यप्यनुपपन्नं, अन्यतरानुपलम्भसाध्यत्वाद्विरोधस्य ।
उपलभ्यते च ज्ञाने स्वरूपावबोधनद्वयं प्रदीपयत् । यथैव
हि प्रदीपप्रकाशनयोगेकत्राविरोधः सकलसम्मतस्तथा स्वरू-
पावबोधनयोग्यात्मन्यविरोधोऽङ्गीकर्तव्य एव न्यायायातत्वात् ।
अन्यथा पक्षपातप्रसङ्गात् । ततः साधूक्तं विज्ञानं स्वापूर्वा-
र्थव्यवसायात्मकं ज्ञानमिति ॥

तच्च प्रत्यक्षमेवेति चार्थोक्तं विप्रतिपद्यन्ते । प्रत्यक्षानु-
मानं गृह्णन्ति मौगर्तवशेषिकाः । प्रत्यक्षानुमानागमा इति
साध्याः । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमानीति नैयायिकाः । प्रत्यक्षा-
नुमानागमोपमानार्थापचय इति प्रमाह्वराः । प्रत्यक्षानुमाना-
गमोपमानार्थापत्त्यभावा इति भाट्टाः । तत्त्वमस्मिप्रतिपत्ति-
विशेषार्थमिदमाह- प्रमाणे इति संग्रह इति । मरुत्प्रमाण-
भेदप्रभेदानां संख्यामदमष्टौ द्वैविध्यमेव, नैक्यादि, तत्रान्य-

भेदानामन्तर्भावात् । संक्षेपेण सामान्येन वा ग्रहं मद्ग्रह
इति व्याख्यानात् । ननु प्रमाणमित्येकत्वसह्ययैवांत तत्रैवं-
तन्तमन्यन्तर्भावात् किं तद्वित्येनेति चेत् । भेदगणनाया एव
संख्यात्वादिकत्वस्य चभेदत्वान् । द्रव्यार्थिकनयविवक्षया तद-
भ्युपगमात् । पर्यायार्थिकनयविवक्षया तु प्रमाणभेदानां
द्वित्वस्यैव सद्ग्रहत्वान् । नन्वन्तु द्वित्वं प्रमाणस्य प्रत्यक्षा-
नुमानभेदादित्यादाहामपाकुर्वन् प्रत्यक्षपरोक्षभेदादिति मनसि
कृत्वा तत्रार्थं तावदाह— प्रत्यक्षं विद्वदिति यद्विद्वदं स्पष्ट-
मनिभासनं ज्ञानं तत्प्रत्यक्षप्रमाणं भवति । अज्ञोति व्याप्नोति
जानातीत्यक्षं आत्मा । तमेव क्षणोपशान्तावरणं क्षणावरणं
या प्रतिनियतं परानपेक्षं तत् प्रत्यक्षमिति व्युत्पद्यते । न
ह्यविद्वदन्तरूपस्य प्रमाणस्य प्रत्यक्षत्वमुपपत्तं अनिप्रसङ्गान् ।
तच्च प्रत्यक्षं द्विषेति प्रणिशदयति— मुख्यसंख्यवद्धारनः । मुख्य
च संख्यवद्धारश्च तावाधित्यं प्रत्यक्षं द्वेषा भवतीति भावः ।
तत्र मुख्यं प्रत्यक्षमवधिमतः पर्यवक्षेदन्तर्भित्तं अज्ञेयतो
वैश्यादिन्द्रियादिनिग्लेक्षत्वात् । म्वायग्नविशेषरिक्तेपमादुर्मूर्तं
दि तन्मुख्यतः प्रत्यक्षव्यपदेशमागमवति प्रत्यक्षमन्यदिति
सिद्धान्तानुरोधात् प्रत्यक्षताऽनुपचारात् । यत्सुनगिन्द्रियानि-
न्द्रियनिमित्तं प्रतिज्ञानं तत्प्रमाणवद्धारिकं प्रत्यक्षं तदुच्यते
देशतो वैश्यामम्भवात् । समीचीनप्रवृत्तिरूपो व्यवहारः
संख्यवद्धारमाधित्यं प्रवृत्तेः प्रत्यक्षनोपचारादिगोचरान् । अन्ते

परोक्षमिति हि मुख्यवचनं ततो नायमपसिद्धान्तः । इदानीं परोक्षलक्षणमाह- परोक्षं शेषमिति । शेषमवितथं ज्ञानं स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदभिन्नं परोक्षं प्रमाणमित्याख्यायते । तस्य परप्रत्ययोपेक्षया प्रवृत्तेः प्रत्यक्षादिनिमित्तत्वात्स्मृत्यादेः । अत्र प्रमाणे इत्यनेनाभिधेयवत्त्वमस्य शास्त्रस्य सूचितं भवति । अनेन प्रमाणनयनिक्षेपाणामभिधानात्तच्छून्यस्यैव बन्ध्यामुतो यार्तात्यादिवदनादगणीयत्वात् । सम्बन्धश्च वाच्यवाचकमावलक्षणः सुषट् एव । शास्त्रतदभिधेययोस्तरसद्भावात् । अन्यथा दज दाडिमानि पडपूपा इत्यादिवाक्यवदप्रयोजकत्वात् । शक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनं च साक्षात्प्रमाणादिविषयाज्ञाननिवृत्तिलक्षणमुपलक्ष्यत एव, शास्त्राध्ययनानन्तरभाविन्यात्तस्य । परम्परया तु हानादिरूपं हितादितप्राप्तिपरिहारसमर्भत्वाग्रवचनस्य । निष्प्रयोजनस्य प्रवृत्त्यनङ्गत्वात्काकदन्तपरीक्षावत् । ततः साधूकं प्रत्यक्षमित्यादि ॥

ननु विशदं प्रत्यक्षमित्युक्तं तत्कीदृशं ज्ञानस्य वैशद्यमित्याशङ्क्याह—

अनुमाद्यतिरेकेण विशेषप्रतिभासनम् ॥

तद्वैशद्यं मतं बुद्धेरवैशद्यमतः परम् ॥ ४ ॥

तन्मतमिष्ट म्याद्वादिभिः । किं वैशद्य विशदस्य भावो
 वैशद्यं । कस्याः बुद्धेः ज्ञानस्य । किं नन् यदिशेषप्रतिभामनं
 विशेषस्य वर्णमंभ्यानाद्याकारस्य प्रतिभामनमवबोधनं ।
 विशेषेण वा प्रतीत्यन्तगव्यवधानेन प्रतिभामनं । कथं अनु-
 माद्यतिरेकेण अनुमानमादियेषामागमादीनां तेषामोऽतिरेक
 आधिक्यं तदनादरणेन । न स्वस्वनुमानादिस्ताधारणं
 विशेषप्रतिभामनं प्रत्यक्षस्य प्रतीतिं यन्मत्तेषामपि वैशद्यं सम्भ-
 वेत् । अत उक्तलक्षणाद्वैशद्यात्परमन्यत्वावहितप्रतिभासनमवै-
 शद्यमित्युच्यते । मय्यानुमानादिषु परोक्षभेदेषु व्यवस्थितत्वात् ।
 एवं ज्ञानस्य बाष्पापेक्षयैव वैशद्यावैशद्ये द्वेव प्रणीते ।
 स्वरूपापेक्षया तु सकलमपि ज्ञानं विशदमेव स्वसवेदने
 ज्ञानान्तराव्यवधानात् । तस्य ज्ञानस्य प्रामाण्याप्रामाण्ये
 अपि बहिरर्थापेक्षयैव न स्वरूपापेक्षया । तत्र सर्वसवेदनस्य
 प्रामाण्याभावात् । भावप्रमेयापेक्षायां प्रमाणाभावादिहवः ॥
 बहिःप्रमेयापेक्षायां प्रमाणं नस्तिभं च ते ॥ इति वचनान् ॥

अथ साध्यवहाग्निकप्रत्यक्षस्य कारणभेदनिर्णयार्थमिदमाह—

अक्षार्ययोगे सत्तालोकोऽर्थाकारविकल्पधीः ॥

अवग्रहे विशेषाकांक्षेहाऽवायो विनिश्चयः ॥५॥

धारणा स्मृतिहेतुस्तन्मतिज्ञानं चतुर्विधम् ॥

मोपस्कारत्वात्प्राणामेवं व्याख्यायते । उत्पद्यते । कः
 सत्तालोकः सत्तायाः समन्तार्थमाधारणस्य मत्त्वसामान्यस्य
 आलोको निर्विकल्पकग्रहणं दर्शनमिति भावन् । सामान्यग्रहणं
 दर्शनमित्याम्नायात् । ननु मतिज्ञानप्रकरणे किमिति दर्शन-
 मप्रकृतमुपक्रान्तमिति चेन्न । ज्ञानात्पूर्वपरिणामप्रदर्शनार्थत्वात् ।
 दर्शनपूर्वं ज्ञानं छप्रस्थानामिति वचनात् । ननु स्वरूपग्रहणं
 दर्शनमिति गद्वान्तेन कथं न विरोध इति चेन्न । अभिप्राय-
 भेदात् । पदविप्रतिपत्तिनिगमार्थं हि न्यायज्ञानं तन्मदभ्यु-
 पगमस्य निर्विकल्पकदर्शनस्य प्रामाण्यविधानार्थं स्याद्वादिभिः
 सामान्यग्रहणमिन्याख्यायते । स्वरूपग्रहणायमायां छप्रस्थानां
 बहिरर्थविशेषग्रहणमावान् । प्रामाण्यं च बहिरर्थविशेषैव
 विचार्यते । व्यवहारेषयोगात् । न मनु प्रदीपः स्वरूपप्रका-
 शनाय व्यवहारेषिभिर्गन्धिव्यनने । ततो बहिरर्थविशेषव्यवहारा-
 नुरयोगादर्शनस्य । ज्ञानमेव प्रमाणं नदुपयोगात् । विकल्पा-
 गमकत्वान्नस्य । नस्तन्नस्य स्वरूपग्रहणमेव दर्शनं केषांनानां
 तयोर्गुणप्रवृत्तिः । अन्यथा ज्ञानस्य सामान्यविशेषात्मकवस्तु-
 विषयव्यपारमपञ्चात् । कस्मात्प्रमाणलोक उत्पद्यते इत्याह-
 अश्वार्थयोगे अश्वानीन्द्रियाणि स्पर्शनमनस्कान्धुःश्रोत्राणि
 पञ्च । मनश्च षष्ठः । तानि च दिग्गानि इत्यवधारनेनात् ।
 नच पुरुषार्थज्ञानो द्वैतैर्द्वैतवे निर्बुद्ध्युपगमनश्चनम् । मावे-
 न्द्वैतं त्रैलोक्यज्ञानो नच पुरुषयोगनेदम् । नशब्दग्रहणनकि-

लघीयम्बयम्.

लब्धिः । अर्थग्रहणव्यापार उपयोग । निर्वृत्तुपकरणे द्वये
न्द्रियं लब्धुपयोगौ भावेन्द्रियमिति वचनात् । ननु कथं
मनस इन्द्रियत्वमिति चेदन्तःकरणत्वेन तद्विरोधात् । अर्थो
विषयस्तयोयोगः सतिपातो योग्यदेशावस्थान । तस्मिन्
सति उत्पद्यते इत्यर्थः । नन्वज्ञवदर्थोऽपि तत्कारण प्रसक्तमिति
चेन्न तद्व्यापारानुपलब्धेः । अन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावाच्च
केनोपद्रुकज्ञानवत् । न हि त्वयनादिव्यापारवदर्थव्यापारो
ज्ञानोत्पत्तौ कारणमुपपन्नस्यने तस्योदासीन्यात् । ततः पुनः
स एवायमहो भवति । किंविशिष्टः अर्थाकारविकल्पधीः
अर्थो विषयस्तस्याकारो वर्णसंमानादिविशेष तस्य विकल्पधीः
निश्चयात्मकं ज्ञानं । अयमर्थः दर्शनमेव ज्ञानावरणवीर्या-
न्तरायक्षयोपशमविनृम्भितमर्थविशेषग्रहणलक्षणावग्रहरूपतया
परिणमत इति यथा आकाशे इदं वस्त्विति । ततः स एवा-
यमहः पुनरीहा भवति । किंरूपा विशेषाकांक्षा विशेषस्त-
यत्काकात्वादेराकांक्षा भविनव्यता प्रत्ययरूपा यथा बलाकया
भवितव्यमिति । ततः सैवेदाऽवायो भवति । किंनृणो
विनिश्चयः आकांक्षितविशेषनिर्णय इत्यर्थः । यथा बलाकंवे-
यमिति । ततः स एवावायो धारणा भवति । किंलक्षणा
स्मृतिहेतुः स्मृतेरतीतार्थावमर्शस्य हेतुः कारणम् । इदमेव
हि संस्कारस्य लक्षणं यत्कालान्तरेऽप्यविस्मरणमिति । तदेत-
मतिज्ञानं मांजवहारिकप्रत्यक्षमवग्रहादिभेदाद्यनुविधं चतुः-

प्रकारं भवतीत्यर्थः । एतच्च प्रतीन्द्रियमवबोद्धव्यम् ॥

अथ तस्य भेदान् प्रमाणफलव्यवहारं च निरूपयति—

यद्वाच्यप्रहायष्टचत्वारिंशत्संविदाम् ॥

पूर्वपूर्वप्रमाणत्वं कलं म्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ६ ॥

बहुगदियेषां ते ब्रह्मादयोऽर्थविशेषाः । बहुषुबहुविष-
क्षिप्रानिःसृतानुक्तपृष्ठा. सप्तनिपश्चाद्वादश । तेषां प्रत्येक-
मवप्रहादयश्चत्वारिंशदर्थविशेषा. तेषामष्टचत्वारिंशत् । ब्रह्मा-
दिभिरवप्रहादयो गुणिता अष्टचत्वारिंशद्वेदा भवन्तीत्यर्थः ।
प्रतीन्द्रियमेतावद्वेदमम्मन्वात् षड्भिर्गुणिता अर्थं प्रत्यष्टाष्टी-
सुत्तरा द्विगुणी प्रतिपत्तव्या । व्यञ्जनं प्रति पुनरवप्रहा एव ।
चक्षुर्मनोरहितैर्गिन्द्रियैर्वद्वादानामष्टचत्वारिंशद्वेदास्तत्वेदादेरसम्भ-
वात् । अव्यक्तस्य शब्दादिममूहस्य व्यञ्जनत्वात् । तत्र
ब्रह्मादयो मनाद्वनिरूप्यन्ते । बहुर्गनेकोऽर्थः यथा बहुजनः ।
तन्प्रतिपक्ष एको जनः । बहुविधो नानाजातिभिन्नः यथा
ब्राह्मणशूत्रियवैश्यशूद्रा इति । तन्प्रतिपक्ष एकविधः यथा
ब्राह्मणा इति । क्षिप्रं क्षतिनि इदं ज्ञानस्य विशेषणम् ।
यथा एकमस्थया ग्रहणम् । तद्विपक्षः अनैर्ग्रहणम् । अनिः-
सृतः संवृतो यथा जले पुष्करशेषमग्नौ हस्ती । निःसृतो
विवृतः यथा सर्वांन्मग्नौ हस्ती । अनुक्तोऽभिप्रायगतो यथाऽ-
भ्यानयने शरायादिः । उक्तः प्रतिपादितः यथा स्फुरमानयेति ।

भुवमयस्थित इदं च ज्ञानविशेषणम् । अध्वमनयस्थितं यथा
 भित्तभाजनजनम् । अथवा भुव स्थितः परमादि । अभुव
 अस्थितो विपुलादि । एतद्विषयत्वेनावमहादयो विशिष्यन्ते ।
 एवं व्यक्तनेऽपि योग्या । तदेतदुभयसङ्गतने परस्मिन्दुष्टा
 विज्ञाती मतिज्ञानस्य भेदा भवन्ति । ननु एतद्विषयवत्त्वमनन्तरे
 ज्ञानस्य तद्भेदमभवात्कथं स्वव्ययमायान्मकमिति चेदुच्यते ।
 स्वमविशमिति । अत्रापिनाम्यस्याध्याहारः कर्तव्यः । न
 केवलमर्थमविशममेने भेदाः किन्तु स्वमविशमपि अवमहादयो
 भवन्तीत्यर्थः । स्वस्य ज्ञानस्वरूपस्य सविद्भेदन ज्ञानान्तरान-
 पेक्षमनुभवने येषां ते स्वसविद इति ध्याज्यानात् । न हि
 ज्ञानमव्ययवेदनमर्थमवेदनविशेषप्रसङ्गात् । स्वरूपस्य ज्ञाना-
 न्तरवेद्यावेऽनवधाममङ्गात् । ततो ज्ञानं परोक्षमेवेति वदन्मी-
 मांसकः, ज्ञानान्तरप्रत्यक्षमिति रौगाः, चेतनमिति सांख्य, पृथि-
 व्यादिपञ्चिणाम इति चार्वाकश्च प्रतिक्षिप्ताः । तन्मतस्य प्रत्य-
 क्षादिप्रमाणसाधितत्वात् । नःवयमहम्य प्रमाणरे फलाभावः
 प्रमाण्यते इत्याशक्याह— पूर्वपूर्वप्रमाणत्वं स्यात्, दीप्तायां
 द्विर्वचनम् । पूर्वपूर्वम्यावमहादेर्यथा प्रमाणत्वं स्यात्तथोपगो-
 चरमीहादिकं साक्षात्कृतं स्यादिति प्रमाणफलस्योक्त्यर्थः ।
 भेदोपपत्तेः । सर्वथा तयोर्भेदेऽभेदे वाऽर्थकियानुपपत्तेः ।
 विचक्षणः कारणप्रवृत्तिरिति न्यायान् । यदेव निद्रव्यमनुगता-
 कारणमण्डमन्वयज्ञानवन्तात्पमिद्धं तदेव पूर्वोपराकारपरिहा-

राज्यातिस्थितिलक्षणपरिणामेन परिणममानं व्यतिरेकज्ञानव-
लात्प्रातिपर्यायं भिन्नमनुभूयते इति प्रमाणफलव्यवहारोपपत्तेः ।
परम्परकलं तु हानादिकं सर्वत्र साधारणमेव । तच्च प्रमाणत्वं
ज्ञानन्याभ्यन्तविषये भूतः सिध्येत् तत्र ज्ञानान्तरानपेक्षणात् ।
अनभ्यन्तविषये तु परतः प्रमाणांतरतः सिध्येत् तत्रानुमा-
नापेक्षणात् । न सर्वथा अतिप्रसङ्गादनवस्थानाच्च । ततो
मुक्तमुक्तं माय्यवहारि रूपव्यसमवप्रदादीनि ॥

भक्त्यङ्गुशशाङ्गैर्येष्टैश्च प्रतिभामितम् ॥

प्रमाणादादः सर्वं नीतिं वृत्तिर्जनन्ति यः ॥ १ ॥

इत्यभयचन्द्रमृगिकृतौ तर्पणभयनात्पर्यवृत्तौ म्याद्वादभूषण-
मञ्जशायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः प्रथमः ॥

अथ प्रमाणस्य विषयिप्रतिशतिविगच्छरणार्थमिदमाह—

तद्वद्रव्यपर्यायात्मार्यां बहिरन्तश्च तस्यतः ॥७॥

प्रमाणादभ्यनुवर्तमानमत्र बहुजन्मनिमग्न्यने । अर्थ-
वशादिमन्त्रिप्रश्रितान् इति न्यायान् । अर्थेन गम्येन ज्ञापने
इत्येवं विषयो भवति । कस्य प्रमाणस्य । कः बहिरन्तेनो-
पदादिः । न केचन बहिः अपि तु अन्तश्च अन्तर्धेन
अन्तश्च प्रमाणस्य आर्षेयवमावागमकत्वेन प्रतिपादिन-
त्वात् । किंकिञ्चित् द्रव्यपर्यायात्मा द्रव्यमन्त्रितकारः पक्षा-

यश्च व्यावृत्ताकारस्तावात्मानौ स्वभावौ धर्मौ यम्य ता तथोक्तः ।
 कथं तस्येत परमार्थेन न करुणयेत्यर्थः । कुतस्तत्कस्मादेतोः
 अर्थन्यायानुपपत्तेरित्यर्थः । तथाहि प्रमाणाधो जीवादिद्र-
 व्यपर्यायान्ता प्रमाणाधन्यात् । यो द्रव्यपर्यायान्ता न भवति
 न न प्रमाणाधो यथा बन्ध्यान्तनन्धयः । प्रमाणाधश्च जीवा-
 दिस्तस्मात् द्रव्यपर्यायात्मेति । न गन्धेका-तनो द्रव्यमेव
 पर्याय एव परम्परनिर्गेषु तद्वयमेव याऽर्थक्रियागमर्थे यतः
 प्रमाणविषय म्यात् । तत्तदेकान्ते क्रमयोग्यविग्रहेणार्थक्रि-
 यानुपपत्तेः । तथोक्तान्तेन व्यासत्यात्तदभाष्यानुपपत्तेः ।
 ताभ्या चार्थक्रियाया व्याप्यम्यात् । तथा च प्रमेयस्य व्याप्य-
 त्वात् । व्यापकानुपपन्नम् परम्परयाऽपि व्याप्याभावे साधय-
 त्येव । व्याप्योपलब्धिर्षा व्यापकविधि साधयति किं नश्चित्त-
 या । मन्वर्थक्रिया प्रमेयस्य कथं व्यापिकेति चेत् । उत्पाद-
 व्ययर्थाव्यपरिणतिलक्षणाध्वक्रियायामेव बहिरन्तर्थाऽर्थे प्रमाण-
 प्रवृत्तेः । अन्यथा गृहीतमाहित्वेन निर्विषयत्वेन च ज्ञाना-
 नामप्रामाण्यात् अमत्त्याच्च । न रात्रि सादृशार्थक्रिया विना
 तत्त्वं स्वप्नेऽप्युपलब्धम् । न ह्यमत्प्रमेयमतिप्रमदात् । न वने-
 फान्तः क्रमयोग्यविषयोः कथं व्यापक इति चेत् । पर्यायापे-
 क्षया देशकालक्रमस्य द्रव्यापेक्षया च योग्यस्य सम्भवात् ।
 ननु वैशेषिकमते भेदका-ते द्रव्यपर्यायोः प्रमेयत्वमविरुद्धमेव ।
 तथाहि द्रव्यगुणकर्मगतान्यविशेषसगवायाः पद पदार्था भाव-

रूपाः । तत्र द्रव्यं नवविधं । गुणाश्चतुर्विधतः । कर्माणि
 पञ्च । सामान्यं द्विधा । विशेषा अनेके । समवाय एक
 इति । अभावरूपास्तु चत्वारः प्रागभावप्रध्वंसाभावेतरेतराभा-
 यात्यन्ताभावा इति । सोऽयं सदसद्वर्गः परस्परमत्यन्तभिन्नः
 प्रमाणार्थ, इति चेन्न । अत्यन्तभेदे सम्बन्धानुपपत्तेः । सम-
 वायोऽस्तीति चेन्न तस्य सर्वमाधारण्यनानियामकत्वात् ।
 यथैव हि ज्ञानादीनामात्मनि समवायस्तथा पृथिव्यादावपि
 तत्प्रसङ्गात् । किं च द्रव्यादिज्ञाना गुणानामद्रव्यत्ववत्
 सत्तासामान्यादिज्ञानां द्रव्यादीनामप्यमत्वं किं न स्यात्
 विशेषाभावात् । द्रव्यमनुगतस्वरूपं चेत्सामान्यमेव । व्यावृत्त-
 स्वरूपत्वे तु विशेष एव । एवं गुणादिष्वपि योज्यमिति ।
 पदार्थद्वैतप्रसङ्गश्च । नीरूप, प्रमाणार्थोऽनुपपन्न एव । अन्यथा
 केशोण्डुकज्ञानादीना निर्विषयाणामपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
 अभावप्रमाणभावो विषयोऽस्तीति चेत् केशोण्डुकज्ञानेऽपि
 केशोण्डुकमविशेयान् । तत्र केशोण्डुकस्य कल्पितत्वान्मि-
 श्र्यात्वमिति चेद्भावस्यापि नीरूपत्वान्मिश्र्यात्वं किं न स्यात् ।
 अतो दुरामहप्रहं परित्यज्य भावाभावात्मक एव कथञ्चित्प्र-
 माणार्थोऽनुमन्तव्यः । तत्र वैशेषिकमतं सुमतं दृष्टेष्टविरोधात् ।
 अथ प्रमाणप्रमेयभेदप्रमेयजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय-
 दादजाव्यविनष्टाद्वैवाभावाच्छून्यजातिनिग्रहस्थानेषु षोडशपदा-
 र्थेषु नैयायिकमतेषु जातदशमेन्द्रियार्बुद्विषय मृत्तिदोष-

मन्यभाषकत्वादुच्चापवर्गभेदान् द्वादशाविधस्य प्रमेयत्वमुपपद्यत
इति चेत् । अत्रापि भेदकान्ते सम्बन्धानुपपत्तेः । इन्द्रिय-
बुद्धिमनोमार्गोपलब्धिमाधनत्वेन प्रमेयत्वानुपपत्तेश्च । आत्म-
नश्च प्रमाणत्वात्, प्रमाना प्रमाणं प्रमेय प्रतिनिरित्यन्तर्भे-
दोपगमान् । सदाशार्दीनामप्रयत्ने च व्यवस्थानुपपत्तेः ।
भेदकान्ते गदप्रवृत्तिगोष्ठान् । मन्यशार्दीनामनन्तर्भावाच्च ।
तस्य षोडशपदार्थव्यवस्था सम्भवति ।

नत्पचतुष्टय प्रमेय चार्वाकपरिकल्पितमत्यन्तभिल्ल पुण्यत
इति चेत् । जीवतत्त्वस्य पञ्चमस्य सद्भावात् । तेषां परस्पर-
तोऽत्यन्तभेदासम्भवाच्च । नत्पद्वयव्यवस्थानात् । पृथिव्या-
दिविकार एव चैतन्य न नन्यान्तर्गमिति चेत् महददभुनमिद
यदत्यन्तविलक्षणयोर्भूतचैतन्ययोगभेद मल्लक्षणाणां च पृथि-
व्यादीनां भेद इति । सविलक्षण द्वि चैतन्य स्पर्शादिलक्षणानि
भूतानीति भेदस्य स्पर्शादिमत्त्वेन तेषामभेदस्य च प्रतीतेः ।
नन्यस्यु भेदैकान्तेऽयं दोषः । अभेदैकान्ते द्रव्यपर्याययोः
प्रमेयत्वं पुनः भेदानामविद्याकल्पितत्वात् । अनवस्थानाच्च ।
न त्वलु भेदा अनन्ताः प्रमीयन्तेऽशक्यत्वान् । प्रत्यक्षेण हि
निर्विशेष प्रमीयते । कल्पना पुनस्तत्र भेदान् कल्पयति
ततोऽद्वैतमेव तत्त्वमिति प्रमाद्वैतिनो ज्ञानाद्वैतिनश्च मन्यन्ते ।
तदपि प्रमाणबाधितमेव । क्रियाकारकभेदाभावेऽर्थक्रियानुप-
पत्तेः । अमत्त्वान् यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थमिति-

यचनात् । अद्वैतप्रज्ञः स्वाभिधेयप्रत्यर्नाकाविनाभावी ननु ई-
 र्वास्त्रिण्डपदत्वादगौगित्यादिपदवदित्याद्यनुमानवाधितत्वाच्च । कर्त्त-
 फलपरलोकादिभेदविरोधाच्च । किञ्च द्वैतमिद्विदः साधनात्तद्विना-
 वा ! यदि साधनान् द्वैतप्रसङ्गः साध्यसाधनयोर्भेदेन प्रवृत्तेः ।
 तद्विनेति चेन् वाच्याप्रेण सर्वं सर्वस्यापि यथेष्टं निश्चयि ।
 ततो नाद्वैतकान्ते प्रमेयत्वं प्रमाणविरोधात् । ननु सांख्यपरि-
 कल्पितेऽभेदकान्ते प्रकृत्यादिनस्त्वस्य प्रमेयत्वमुपपन्नं सर्वप्रा-
 विर्भावनिगेभाववजान्प्रधानपणिनाममम्भवादिनि चत्तद्रूप्यमङ्ग-
 तम् । अभेदकान्ते स्वत्वाविर्भावनिगेभावयोगेवायमम्भवात् कान-
 स्कुतः परिणामः । प्रकृतिपुरुषयोगे भेदाभावप्रसङ्गात् ।
 अर्थक्रियानुपपत्तेश्च । नष्टभेदकान्तेऽर्थक्रिया सम्भवति क्रमा-
 भावात् । तदेवं भेदकान्तनदभेदकान्तेऽपि प्रमेयत्वस्यासम्भ-
 वात्तत्त्वनां द्रव्यपर्यायान्मकमेव चेननाचेननात्मकं प्रमेयमिति
 सुस्थितम् ॥

अर्थकान्तेऽर्थक्रियाविरोधिनामेव मुख्यक्षणे प्ररूपयनि—

अर्थक्रिया न युज्येन नित्यक्षणिकपक्षयोः ॥

क्रमाक्रमाम्यां भावानां सा लक्षणतया मता ?

अर्थस्य कार्यस्य क्रिया करणं नियतिर्न युज्येन न युक्ति-
 मभिगच्छेत् । केषां भावानां चेननाचेननपदार्थानां । क्राम्यां
 क्रमाक्रमाम्या क्रमां देनकान्त्यानिः अक्रमश्च योगपक्षं ताम्यां

तथादित्येवार्थः । कस्यो नित्यशक्तिरपश्यो नित्यपञ्चः सर्वथा
 षोडश्यापरिमितः । क्षणिकपञ्चस्तु सर्वथाऽनित्याभिनिवेशः
 तयोर्द्वयोरपि । तथाहि न सन्तु कृतम्यनित्यस्य क्रमेण कार्य-
 करणमुपपत्तं सर्वकार्याणामेककार्योत्पादनकाले एव तस्यो-
 त्पादनमामध्यान् महत्कारिमाक्षिप्यम्याविधित्करत्वात् । तदा
 सत्करणमामर्श्याभावे नित्यन्वतानिप्रमहान् । असमर्थस्वभाव-
 पशित्यागेन समर्थस्वभावोपादानेन च परिणममानस्यैवानि-
 त्यन्यान् । नापि योगपक्षेन, पूर्वममये कृतकृत्यत्वेन तस्योत्तर-
 समर्थप्यर्थक्रियाविगतान् अगस्वप्रगंगान् स्वभावनामात्यप्रम-
 हान् । न ह्येकैव स्वभावेनामेककार्यकरण युक्तमनिप्रमहान्
 कार्यभेदप्रमहान् । महत्कारिष्वनित्यात्कार्यवैविध्यमित्यप्ययुक्तं
 स्वभावमभिन्दता महत्कारिन्वानुपपत्तेः । ततः क्रमयोगपक्ष-
 विरहाद्धर्षक्रियाविगदः मिद एव सर्वथानित्यपक्षे इति तस्या-
 सत्त्वमेवेत्यर्थः । व्यापकानुपपन्नम्य व्याप्याभावे मति सम-
 कत्वात् ॥ क्षणिकम्यापि न क्रमेण कार्यकारित्वं देशकाल-
 क्रमस्य तद्वारागभवान् ॥ यो यत्रैव स तदैव यो यदैव तदैव
 न. ॥ न देशकालयोर्व्याप्तिर्मावानामिह विद्यते ॥ १ ॥ इति
 वचनात् ॥ अन्यथा क्षणिकत्वविरोधात् । सन्तानापेक्षया
 क्रमोऽस्तीति चेत् । तस्यावस्तुन्यात् । किञ्च संतान एव
 कार्यकारी स्वलक्षण या म्यान् आद्यपक्षे तस्यैव धम्नुत्वान्
 किं क्षणिकवस्तुकल्पनया । द्वितीयपक्षे तु सन्तानस्यावस्तु-

त्वात्तदपेक्षं क्रमेण कार्यकारित्वमप्यवाम्बवं स्यात् । तृतीयतरे
 कथाद्यनित्यानित्यात्मकत्वं वस्तुन आयातम् । तत्र क्रमेण
 कार्यकारित्वं क्षणिकस्य । नापि योगपक्षेन विभ्रमप्रमत्तात् ।
 कारणकाल एव कार्यस्योत्पत्तेस्तत्कार्यस्यापि तदवोत्पत्ते-
 रिति । ननु मा मृत्तिन्यक्षणिकपक्षयोरर्थक्रिया का नो
 हानिरित्याशङ्क्याह- मेत्यादि- माऽर्थक्रिया ज्ञातुत्वचिह्नमणा
 भावानां मदमृतानामर्थानां । लक्षणतया लक्ष्यते ज्ञापने
 अनेनेति लक्षणं लिङ्गमित्यर्थः । तस्य भावो लक्षणता तथा
 लिङ्गत्वेन ममा मकमग्निर्कर्मस्युपगता व्यापकत्वान् । व्यापका-
 नुपगमभक्ष निन्यक्षणिकपक्षयोर्द्वयोप्यस्य मत्वस्य निषेधं माप-
 यतीति माध । नर्थवाम्यानात् । सत्त्वं हि मत्वमसिद्धं
 सहिरन्तश्च स्वव्यापिकमर्थक्रिया गमयति । साऽपि प्रौढ्यो-
 त्पादव्ययपणिनिन्यक्षणा क्रमयोगपक्षे स्वव्यापकं ज्ञापयति ।
 ते च स्वव्यापकमनेकान्न मापयत । नद्विगच्छे च सर्वथैकान्तं
 निषेधयत इति भावः । नन उत्पादव्ययप्रौढ्यपणिनामवन एवा-
 र्थक्रियामम्बवाद्व्ययपर्यायत्वा प्रमाणरिपय इति सुम्भितम् ॥

ननु कथमेकस्यानेकाकारव्यापित्वमेकार्थक्रियाकारित्वं च
 अनेकत्वं वा कथमेकत्वं विगेषात् इति पन्थवम्यामवदन्त्यन्
 धनेकान्तं विगेषावाय दर्शयति-

नाभेदेऽपि विरुध्येन विक्रियाऽविक्रियं यथा ॥

नैव विरुध्येत मन्यभादिना न बाध्येत । का विक्रिया
विशेषेण कालभेदेन क्रिया पूर्वोपराकारपरिहारस्थितिशून-
परिणतिः । न केवलं विक्रिया, अपित्वविक्रिया वा पुनपदनेका-
कारव्यामिश्रणाऽपि नैव विरुध्येत । क अभादेऽपि
कथंचिन् द्रव्यार्थिकनयापेक्षया विवक्षितेऽभादेऽन्वयेऽनुगता-
कारेऽपि । तदपेक्षया यन्मुपमांणामव्यतिरेकान् यदेव हि मृदे-
कद्रव्यं पिण्डाकारपरिणतं तदेव तमाकारं परिहरन् पटाकार-
मुपगमाम्बुदत्वनीयते । न च मनीयमाने विरोधः शक्यः
कल्पयितुं तस्यानुपलम्भमाच्यत्वान् । अपिशब्दाद्वेदेऽपीत्या-
क्षिप्यते । कथंचिन् पर्यायार्थिकनयविवक्षया भेदे व्यतिरेकेऽपि
द्रव्यपर्याययोरर्पिते क्रमयोगपदे न विरुध्यते यतोऽर्थक्रिया
विरुध्येत । पूर्वाकारनिवृत्तावेवोपगपर्यायप्रादुर्भावान् । अन्यथा
सफरादिदोषप्रसंगात् । तदेव कथंचिद्वेदाभेदात्मकं नित्या-
नित्यात्मकं सदमदात्मकं च तत्त्वमभ्युपगंतव्यम् । तत्रैवार्थ-
क्रियार्थमभयनादन्यथा विरोधान् ॥

एतदेवानेकान्तात्मकत्वं यन्मुनः सौगताभिप्रेतचिप्रज्ञानद-
ष्टान्नयत्नेन समर्थयते—

भिध्येतरात्मकं दृश्यादृश्यभेदेतरात्मकं ॥ ४ ॥

चित्तं सदसदात्मैकं तत्त्वं साधयति स्वतः ॥

विज्ञानवादिनो बौद्धा एवमभिमन्यन्ते— ज्ञानं परिहा-

कारविषयत्वेन मिथ्या स्वरूपान्वनत्वेनामिथ्या । स्वरूप-
 क्षयाऽदृश्यं आकाशरापेशया दृश्यं । आद्यग्राहकाकारोपशब्द-
 भेदः संवेदनापेशया चाभेद इति । एवं मिथ्यामिथ्यात्मकं
 दृश्यादृश्यात्मकं भेदाभेदात्मकं च चित्तं ज्ञानं स्वतः स्वरू-
 पेण साधयति ज्ञापयति । किं तत्त्वं जीवाजीवादि । किं-
 विशिष्टं सदसदात्म सत्सत्त्वं असदमत्त्वं ते आत्मानौ
 स्वभार्या यस्य सत्तथोक्तं । ननु द्रव्यादिमदात्मकं प्रागमा-
 वादि चासदात्मकं भिन्नमेव तत्त्वं द्वयमेव मिदमिति । तद्य-
 वच्छेदार्थमाह— एकमभिन्नं प्रमाणादेर्ज्ञादेकमपि द्रव्यपर्याया-
 दादिज्ञात्सदसदात्मकं जीवादि तत्त्वं प्रमिदं प्रमाणवत्प्र-
 चित्रज्ञानवदित्यर्थः । यन्प्रचित्रज्ञानमेकमपि मिथ्येतराद्यने-
 कात्मकमविरुद्धं तद्वर्जीवाद्यपि सदमदान्मकमविरुद्धमुपल-
 भात् । एवमेकानेकात्मकं नित्यानित्यात्मकं च वस्तु
 न्याययत्नादनुमेयमुत्पादव्ययध्रान्यपीग्ननिष्क्षणार्थकियान्य-
 धानुपपत्तेरिति भावः । अतो विरोधाभावाद्भेदधिकरण्यमपि
 निगृह्यतेमेव । एकाधिकरणत्वेन सदमदादिधर्माणामुपलब्धेः ।
 ननु येन रूपेण मत्त्वं तेन गत्वामस्त्वयोरनेकानान्यसंगः
 सद्भिरिति चेन्न । अस्याभेदान् । स्वरूपाद्यर्थगया सत्त्व-
 स्यैव परस्वभावाद्यर्थगया चामस्त्वस्यैव स्थितान् । प्रमाणा-
 दनर्थकरोमयात्मकत्वप्रतिपादनान् । एतेन व्यतिरेकोऽप्यनेकनि-
 निगमः । स्वद्रव्यादीश्वरश्रुत्याऽऽत्मव्याप्रतिपादनान् ॥ स्या-

नूनं सत्तामस्त्वयोप्यम्बुनो भेदाभेदात्मकत्वाद्योरपि ततोऽ
परभेदान्मकन्दकन्दनायामनवस्थाप्रमगादिनि । तदेतदविचा-
गितरचनं । द्रव्यार्थिकनयविवक्षया हि वस्तुभेदान्मकं प्रति-
पाद्यते । अभेदश्च द्रव्यमेव, नच नभ्यापरं द्रव्यांतरं रूप-
मभिः । पर्यायाधिकनयविवक्षया तु भेदात्मकः । भेदश्च
पर्याय एव, न चाभ्यान्यत्पर्यायानरं रूपं येनानवस्था
भ्यात् भादेष्टव्यमान् प्रतिनियनधर्मव्यवस्थानात् । प्रमाण-
विवक्षया हि वस्तुनेकांतात्मकं सन्धानवस्थानभ्याप्यदोष-
त्वात् । मूलभेदगभायान् । व्यवहागेपयोगि स्वरूपं हि
मूलमुच्यते । तच्च द्रव्यं पर्यायमन्दात्मकं वस्तु वा तत्त-
त्प्रमाणप्राधान्यान्मिदं व्यवहाराय कल्पते इति । वस्तु-
न्यनंतधर्माणां व्यवहागनुपयोगात् यतस्तदनवस्था दोषाय
भ्यात् । ज्ञातृगतिर्वैकल्याद्यानवस्थानं वस्तुधर्माणां तत्ता-
कल्प्यं तु कस्यचित्मव सुमितमेव सकल्पप्रमाणप्रमेयप्रपञ्चव्या-
पित्वाद्यज्ञानम् । तन्नानवस्थादोषोऽनेकाने समवति । ननु
यम्बुन्यनेकांतात्मनि इदमित्यमिति निर्णयाभावात् संशयः
भ्यादनन्तमस्त्वभिद्विरिति चेन्न । नयार्पणाया सदेव
मवै स्वरूपादिचतुष्टयापेक्षया । असदेव सर्वं पररूपादि-
चतुष्टयापेक्षयेति निर्णयसद्भावात् । प्रमाणार्पणायां त्वनेकां-
तात्मकं मवमित्यपि निर्णयान् । असदारोपो हि संशयो
नाम नायमनेकानोऽयम् प्रमाणसिद्धवान् । यन उभयात्मक-

ग्रहणे संशयः स्यादन्न वस्तुनो भावः प्रकल्पेत निर्णीतम्ब
भावात्मकत्वात् । तनो विरोधादिदोषरहितमनेकांतात्मकमेका-
शीतिविकल्पं वस्तु स्थित्युत्पादव्ययात्मकत्वादवगंतव्यं । मू-
भवद्वाविकालभेदात्प्रत्येकं स्थित्यादीनां त्रिविधत्वेन नव भेदाः ।
तथाहि स्थितं निष्ठति स्थाम्यति । उत्पन्नं उत्पद्यते उत्पत्त्यने ।
नष्ट नश्यति नश्यतीति । तत्परिणामानां स्थितत्वादीनां
नवानामपि प्रत्येकं स्थित्यादिनवप्रकारमम्भवादंकाशीतिविक-
ल्पोपपत्तेः । तदेवं सुस्थितो यद्विरन्तश्च प्रमाणाथो द्रव्य-
पर्यायात्मेति ॥

अकलंकप्रभाष्यकं प्रमेयमन्विष्टं नून ।

पत्येति माहृता किं न प्रयुक्ताः शुद्धदृष्टय ॥ १ ॥

इत्यभयचंद्रमूगिहृता लघीयमयनात्पर्यवृत्तौ म्यद्वादभूषणसंज्ञायां
प्रमाणविषयपरिच्छेदो द्वितीयः ॥ २ ॥

अभेदानीं परोक्षस्य कारणभेदमभूषणमाह—

ज्ञानमाद्यं मनिम्मंज्ञा चिंता चाभिनिघोघनं ॥

प्राह्णामयोजनाच्छेषं श्रुतं शब्दानुयोजनात् १

शेषं यद्विशदं परोक्षमिन्नुक्तं तदित्यर्थः । अत्रिधा स्मृतिः
मज्ञा चिंता आभिनिघोघकं श्रुतं चोक्तं चतुर्थेन स्मृतेः मयुज-
मान् । एतन्न पंचविधं परोक्षं नामयोजनात्प्राह्णं शब्दानुयो-
जनात् पूर्वमुक्तं ॥ १ ॥ चतुर्थो विप्रवाहमनेनायाति

संबध्यते । न केवलमेवमपि तु शब्दानुयोजनाय शब्दोच्चार-
णाय समुत्पद्यते इत्यर्थः । तस्य कारणमाह मतिः
मतिसंशुं ज्ञानं सांख्यवहारिकप्रत्यक्षमाद्य कारणमित्यर्थः ।
तत्र धारणावत्येदमन्ताऽनीतार्थविषया तदिति परममर्शनी
स्मृतिः । न स्मृतिः प्रमाणं गृहीतमाहित्वादिति चेत् ।
तद्विषयम्यातीताकारस्य प्रत्यक्षादिनाऽगृहीतत्वान् । असति
प्रवृत्तेः स्मृतेरप्रामाण्यमित्यप्यचारः । देशादिविशेषेण सत एव
प्रवृत्तान् सर्वथाऽप्रवृत्तानुपपत्तेः । अन्यथा प्रत्यक्षविषयस्याप्य-
सत्त्वप्रसंगात् । ततः स्मृतिः प्रमाणं प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यान्य-
थानुपपत्तेः । किं पुनः प्रत्यभिज्ञानमिति चेदुच्यते । प्रत्यक्षस्मृ-
तिहेतुकं सकलनमनुसंधानं प्रत्यभिज्ञानं संज्ञा । यथा न
एवायं देवदत्तः, गोसदृशो गवयः, गोविलक्षणो महिषः, इदम-
म्मादत्स्यं, इदं महत्, इदमस्माद् दूरं, इदमस्मात्प्रागु, पृथोऽय-
मित्यादि पूर्वोत्तराकारव्यापिनो द्रव्यस्य तद्विषयस्य दर्शन-
स्मरणाभ्यामगृहीतत्वान् । तर्कप्रमाणाभ्यामनुपपत्तेश्च प्रत्यभि-
ज्ञानं प्रमाणं । अन्यथा दत्तमहादिमकलव्यवहारविलोपापत्तेः ।
कः पुनस्तर्क इति चेदुच्यते । अन्यव्यवहारेकाभ्यां ध्यास्ति-
ज्ञानं दर्शनस्मरणाभ्यामगृहीतप्रत्यभिज्ञाननिबधनं तर्कं चिन्ता,
यथाऽगौ सत्येव घूमन्मदभावे न भवत्येवेति ॥

नन्वविनाभावस्य प्रत्यक्षेणानुमानेन वा निर्णयात्किमिति
तर्कार्थं प्रमाणांतरं पश्चिन्तिनमित्याशंकायामाह—

अविकल्पधिया लिङ्गं न किञ्चित्संप्रतीयते ॥

नानुमानादसिद्धत्वात् प्रमाणांतरमांजसं ॥ २ ॥

लिङ्गं साध्यसाधनयोरविनाभावः । किञ्चिदपि । न
संप्रतीयते न सामर्थ्येन ज्ञायते । कया अविकल्पधिया
निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण सौमनाभिप्रतेन । यावान् कश्चिद्भूतः
स सधोऽपि अग्निजन्मैवानग्निजन्मा वा न भवतीत्येतावद्वि-
कल्पविकलत्वात् तस्य । अन्यथा सविकल्पकत्वापत्तेः ।
नन्वस्तु सविकल्पकात्म्यक्ष्मादविनाभावनिर्णय इत्यप्ययुक्तं ।
तस्यापि संबंधवर्तमानविषयत्वेन देशकालांतरव्यवहितसाध्य-
साधनव्यक्तिगतव्याप्तिविकल्पानुपपत्तेः । तत्र मत्पक्षेणाविनाभा-
वनिर्णयः । नाप्यनुमानात् तस्यैवासिद्धत्वात् । व्याप्तिग्रहण-
पूर्वकत्वादानुमानोत्थानस्य । अनुमानांतरात्तत्राप्यविनाभाव-
निर्णये चानवस्थाप्रसंगात् । प्रथमानुमानात् द्वितीयानुमाने
व्याप्तिनिर्णय इति चेत्तोऽयं परस्पराश्रयदोषः । तत्रानुमानमपि
व्याप्तिग्राहकमिति तद्ग्राहकं प्रमाणांतरं तर्काख्यं । आंजसं
पारमार्थिकं न मिथ्या विकल्पात्मकमभ्युपगमेतव्यं । अन्यथाऽ-
नुमानप्रामाण्यायोगान् ॥

किं पुनरनुमानं प्रमाणमित्यनुयोगे सूत्रमिदमाह—

लिङ्गात्साध्याविनाभावामिनिबोधैकलक्षणात् ।

लिङ्गिधोरनुमानं तत्फलं हानादिश्रुद्धयः ॥ ३ ॥

अनुमानं प्रमाणं भवति । किं लिङ्गिणीर्लिङ्गिनः साध्यस्य
 धीर्ज्ञानमित्यर्थः । लिङ्गमविनाभावसंबन्धोऽस्यास्तीति लिङ्गीति
 विग्रहात् । तस्योत्पत्तिकारणमाह— लिङ्गात् साधनात् ।
 साध्याविनाभावाभिनिबोधैकलक्षणात् साध्येन इष्टावाधिता-
 सिद्धरूपेण सहाविनाभावोऽन्यथानुपपत्तिनियमः तस्याभितो
 देशकालातरव्याप्त्या निबोधो निर्णयः स एकं प्रधानं लक्षणं
 स्वरूप यस्य तत्तथोक्त तस्मात्लिङ्गादुत्पद्यमाना लिङ्गिणीर-
 नुमानमित्यर्थः । नन्वस्य तर्कफलत्वात्कथं प्रमाणत्वमित्याश-
 क्याह— तत्फलं हानादिबुद्ध्यः हान परिहार आदि-
 शब्देनोपादानमुपेक्षा च गृह्यते । तासां बुद्ध्योर्विकल्पा-
 तस्यानुमानस्य फलं भवति । ततः फलेहेतुत्वादनुमानं
 प्रमाणं प्रत्यक्षवदित्यभिप्रायः । न चास्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्य
 प्रामाण्यमुपपन्नं अगोचरत्वादिहेतुप्रयोगानुपपत्तेः । कचि-
 दभ्यस्तविषये स्वतः प्रामाण्यसिद्धावपि तस्यानभ्यस्तविषयेऽ
 नुमानत एव तत्सिद्धिः । परलोकादिनिषेधस्याप्यनुपलब्धि-
 साध्यत्वेन नानुमानमपलापाहं । परचैतन्यप्रतिपत्तीनां व्यवहा-
 रादिलिङ्गजानुमानप्रामाण्यात् । तज्जानुमानमप्रमाणं कल्पनीयं
 युक्तिविरोधात् । ननु पक्षधर्मत्वे सपक्षे सत्त्वे विपक्षाद्या-
 वृत्तिरिति रूपत्रयस्य हेतुलक्षणत्वादेकलक्षणत्वमनुपपन्नं । अन्य-
 थाऽसिद्धविहर्द्दानेनानिकदोषान्यवच्छेदादिति चेन्न असाधा-
 रणस्वरूपस्यैव लक्षणत्वात् । न सन्तु रूपत्रयमसाधारणं

बंधनं । न कार्यत्वमन्यद्वा । अविच्छिन्नसामर्थ्यस्य कारणस्य
कार्यजननं प्रत्यक्षमभिचारात् । न खलु पादपम्यातपच्छा-
याव्यभिचारो मणिमंत्राद्यप्रतिबद्धसामर्थ्यम्याग्ने स्फोटादिव्य-
भिचारो वाऽस्ति । अन्यथा न कदाऽपि कार्योत्पत्तिरित्य-
सत्यमेव वस्तुनः स्यात् । अर्थक्रियाविरहात् ॥

इदानीं पूर्वचरस्यापि लिङ्गत्वं ह्यापयन्नाह—

भविष्यत्प्रतिपद्येत शकटं कृत्तिकोदयात् ॥

अथ आदित्य उदेतेति ग्रहणं वा भविष्यति ५

सोपस्काराणि हि सूत्राणि । तदेवं व्याख्यायते । शकटं
रोहिणी धर्मी । मुहूर्तांते भविष्यदुदेप्यदिति साध्यधर्मः ।
शुतः ! कृत्तिकोदयादिति साधन । न खलु कृत्तिकोदयः
शकटोदयस्य कार्यं स्वभावो वा । केवलमविनाभावबलाद्गम-
यत्येव स्वोत्तरचरमिति प्रतिपद्येतानुमन्येत सर्वोऽपि जन
इति । तथा अथः प्रातरादित्यः सूर्यः । उदेता उदेप्यति ।
अषादित्योदयादिति प्रतिपद्येत । तथा भो ग्रहणं राहुस्पर्शो
भविष्यति एषविधकलकादिति वा प्रतिपद्येत । सर्वशा-
व्यभिचारात् । क्रमभावनियमस्य कार्यकारणयन् पूर्वोत्तरचर-
योरप्यविरोधान् । तदेव पञ्चधर्मत्वादिक विनाऽपि हेतोरन्य-
थानुपपत्तिरामार्थाद्गमकत्वसंभवात् । कार्यस्वभावानुपपत्ति-
भेदात् तैविष्यनियमोऽपि लिङ्गस्थापास्तः । अनेनैव कारणं

ननु मायामौगनमतेऽनुपपत्तिरिति कार्यमभावरिगद्वयं
अविध्यतीति चेदपि न परते इत्याह—

अनंशं बहिरंतश्च प्रत्यक्षं तदभासनात् ।

वस्तुतस्त्यभावो हेतुः स्यात्किं तत्कार्यं यतोऽनुमा

यत् सौगतैः परिकल्पितं । बहिरचेतनमंतर्धेतनं । निरंशं
अंशा द्रव्यक्षेत्रकान्भावविभागान्तेभ्यो निष्पद्यतं निरंशं तदप्रत्यक्षं
प्रत्यक्षाविषयः । पुन तदभासनात् तस्य निरंशत्वस्याभासना-
दननुभवान् । न खलु द्रव्यादिविभागरहितं चिदचिदा तत्त्वं
प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासते । सत्र नित्यानित्याद्यनेकांशव्यापित्वेन
वस्तुनः प्रतीतेः । सतमनस्य निरंशस्य प्रत्यक्षतोऽसिद्धस्य
स्यभावो धर्मः को हेतुरिति स्यात् । न कोऽपीत्यर्थः ।
प्रमाणतोऽसिद्धस्याहेतुत्वान् । तस्य कार्यं च किं नु हेतुः
स्यात् । सर्वथानिरंशस्यापरिणामिनः कार्यकारणायोगात् ।
यतोऽनुमा भवेदित्याक्षेपवचनं न कुतोऽर्थात्यर्थः । तत्र सौगत-
मतेऽनुमानं प्रामाण्यमात्मकंदत्यनुपपत्तेः ॥

किं चानुमानं विकल्पात्मकं मौगतमते न सिद्ध्यत्ये-
वेति प्रतिपादयति—

धीर्विकल्पाविकल्पात्मा बहिरंतश्च किं पुनः ॥

निश्चयात्मा स्वतः सिद्ध्येत्परतोऽप्यनवस्थिते

वीक्ष्याणुपारिमांडल्यक्षणमंगाद्यवीक्षणं ॥

स्वसंविद्विषयाकारविवेकानुपलम्भवत् ॥ ७ ॥

वीक्ष्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं स्थूलं तस्याणत्रः सूक्ष्मा मास
अवयवास्तेषां पारिमांडल्यं वर्तुलत्वमन्योन्यविवेकः क्षणेक्षणे
मंगः क्षणमंगः समयं प्रति नाश इत्यर्थः । स आदिर्यस्य
कार्यकारणसामर्थ्यादेरसौ तथोक्तः वीक्ष्याणुपारिमांडल्यं च
क्षणमंगादिश्च तत्तथोक्तं । तस्यावीक्षणं प्रत्यक्षेणानुपलम्भोऽ
शक्तिः । न खलु साम्यवहारिकप्रत्यक्षेण क्षणमगादि-
वीक्ष्यते तेन स्थिरस्थूलसाधारणाकारम्येव वीक्षणात् । योगि-
प्रत्यक्षस्यैव तद्वीक्षणसामर्थ्यात् । ततस्तद्वानुमानमेव जागर्ति
तस्य तन्निर्णयसामर्थ्यादित्यर्थः । सत्त्वात्ममेवत्वादर्थक्रियाका-
रित्वादित्यादिहेतूनां कथंचिदनेकानित्यादिधर्मव्याप्यत्वात्तद-
विनाभाषप्रसिद्धेः । प्रकृतार्थं दृष्टान्तमाह — स्वसंविदित्यादि ।
स्वसंविदस्वसंवेदनं तस्या विषयाकारो षट्पाद्याकारस्तस्माद्वि-
वेको व्यावृत्तिस्तस्यानुपलम्भः प्रत्यक्षेणामहणं तद्वत् । यथा
ज्ञानस्य स्वरूपप्रतिभासने बहिरर्थाकारनिवृत्तिर्बिद्यमानेनावि-
न प्रतिमामने सांगतानां तस्य तादृक्सामर्थ्याभावात् तथा
बहिरंतश्चाणुपारिमांडल्यादि प्रत्यक्षेण न प्रतिभासते तथा-
शक्त्यभावान् । अतोऽनुमानमनेकान्तमते मफलमित्यर्थः ॥

ननु मायात्मौगनमतेऽनुपपत्तिरिति कार्यस्वभावरितिगद्वयं
मविष्यतीति चेदपि न घटते इत्याह—

अनंदां बहिरंतश्च प्रत्यक्षं तदभासनात् ।

यस्तत्स्वभावो हेतुः स्यात्किं तत्कार्यं यतोऽनुमा

यत् मांमनैः परिकल्पितं । बहिरचेतनमंतचेतनं । निरंशं
अंशा द्रव्यभेदकालमाश्रयविभागान्मेव्यो निष्कान्तं निरंशं सदप्रत्यक्षं
प्रत्यक्षादिवचः । पुनः मदभामनात् नम्य निरंशत्वस्याभासना-
दननुभवान् । न सत्तु द्रव्यादिविभागरहितं चिदचिदा तत्त्वं
प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासने । सत्र नित्याभिव्याचनेकांशव्यापित्वेन
यन्मुनः प्रतीतिः । तत्तस्मिन् निरंशस्य प्रत्यक्षतोऽसिद्धस्य
स्वभावो धर्मः को हेतुर्लिंगं स्यात् । न कोऽपीत्यर्थः ।
प्रमाणतोऽसिद्धस्याहेतुत्वान् । तस्य कार्यं च किं नु हेतुः
स्यात् । सर्वथानिरंशस्यापरिणामिनः कार्यकारणायोगात् ।
यतोऽनुमा भवेदित्याशेषवचनं न कुतोऽपीत्यर्थः । तत्र सौगत-
मतेऽनुमानं प्रामाण्यमात्मकदत्तनुपपत्तेः ॥

किं चानुमानं विवक्ष्यात्मकं सौगतमते न सिद्ध्यत्ये-
वेति प्रतिपादयति—

धीर्विकल्पाविकल्पात्मा बहिरंतश्च किं पुनः ॥

निश्चयात्मा स्वतः सिद्ध्येत्परतोऽप्यनवस्थितेः ९

किं पुनः सिद्ध्येन् न सिद्ध्येदित्यर्थः । का धीर्बुद्धिः ।
 किंविदिष्टा निश्चयान्माऽनुमानबुद्धिरित्यर्थः । पुनरपि कथं-
 भूता विकल्पाविकल्पात्मा विकल्पो व्यवसायः अविकल्पोऽ-
 व्यवसाय नावान्माना यस्याः सा तथोक्ता । क बहिर-
 तश्च अत्र यथामस्यमभिमवध. कर्तव्यः । बहिर्घटादिवि-
 पक्षे विकल्पात्मा अन. स्वरूपे निर्विकल्पात्मा चेति ।
 कुतो न सिद्ध्येन ध्वन. स्वसंवेदनात्तस्य निर्विकल्पकत्वेन
 विकल्पाविषयत्वात् । सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं स्वसंवेदन-
 मिति वचनान् । न केवलं स्वतः, अपि तु परतोऽपि किं
 पुनः सिद्ध्यति परम्माद्विकल्पातरादपि न सिद्ध्यतीत्यर्थः ।
 कुतः अनवस्थितैः नदपि विकल्पांतरतः स्वतो न सिद्ध्य-
 त्यगोचरत्वात् । तत्रापि तत्सिद्ध्यर्थे विकल्पांतरं कल्पनीय-
 मिति कचिदप्यनुग्रहान् । ततोऽनुमानस्यासिद्धेः कथं
 बौद्धकल्पित प्रमाणमग्न्यानियमो षटत इति भावः ॥

ननु भवनामपि प्रमाणद्वैविध्यनियमो न व्यवतिष्ठते
 उपमानस्य प्रमाणानुगम्यामग्रहादिति नैयायिकादिप्रत्यवस्थां
 विदुस्त्वयस्तन्मतेऽपि मर्यादानियमं विषटयति-

उपमानं प्रसिद्ध्यर्थसाधर्म्यात्साध्यसाधनं ॥

तद्वैधर्म्यात्प्रमाणं किं स्यात्संज्ञिप्रतिपादनं ॥

अत्र यदित्येनदभ्याह्रियते । प्रसिद्धप्रमाणेन निश्चि-

तोऽर्थो गोरूपत्वेन साधर्म्यात् सादृश्यात् । उपजायमान
साध्यस्य श्रेयस्य तत्सादृश्यविशिष्टस्य गवयलक्षणस्य साधन
गोसदृशो गवय इति ज्ञानं यद्युपमान प्रमाणांतरमभ्युप-
गम्यते । तदा तद्वैधर्म्यात् प्रसिद्धार्थवैसादृश्यादुपजाय-
मानं साध्यसाधनं गोविलक्षणो महिष इति ज्ञानं । किं
प्रमाणं स्यात् तस्य किं नामेत्याक्षेपः । न हि तदुप-
मानमेव तल्लक्षणाभावात् । नापि प्रत्यक्षादि भिन्नविषयत्वा-
द्विज्ञसामग्रीप्रभवत्वाच्च । तथा संक्षिप्तो वाच्यस्य प्रतिपा-
दनं च विवक्षितसंज्ञाविषयत्वेन संकलनं यथा वृक्षोऽयमिति ।
तदपि किं नाम प्रमाणं स्यादित्याक्षिप्यते । न खलु संज्ञा-
संक्षिप्तवैधनानमप्रमाणं आगमप्रामाण्यविलोपापत्तेः । उप-
मानाप्रामाण्यपत्तेश्च ॥

एतदेव समर्थयते-

प्रत्यक्षार्थांतरापेक्षा संबंधप्रतिपद्यतः ॥

तत्प्रमाणं न चेत्सर्वमुपमानं कुतस्तथा ॥१९॥

यतो यस्माज्ज्ञानाद्भवति । का संबंधप्रतिपत् संबंधस्य वाच्य-
वाचकभावस्य प्रतिपत् श्रुतिः । किंविदिष्टा मत्पक्षार्थोत्तरापेक्षा
प्रकृतात् शब्दलक्षणादर्थादन्योऽर्थोऽर्थोत्तरं मत्पक्षं च तदर्थो-
त्तरं च मत्पक्षार्थोत्तरं वृक्षादि तत्त्वोक्तं । तस्यापेक्षा यस्या
सा मत्पक्षार्थोत्तरापेक्षा । तज्ज्ञानं चेद्यदि न प्रमाणं स्यात्तदा

तर्हि सर्वं नैयायिकमीमांसकादिकल्पितं उपमानं कुतः प्रमाणं
स्यादविशेषान् । न हि सादृश्यसंबन्धज्ञानं प्रमाणं न पुनर्वी-
च्यवाचकसंबन्धज्ञानमिति विशेषोऽस्ति । ततः संग्रामंशिसंकल-
नमपि प्रमाणातरमेव भविष्यतीति कुतः प्रमाणसंख्यानियमः ॥

न केवलमेतदेव प्रमाणान्तरमपितु अन्यदपीति दर्शयन्नाह-

इदमल्पं महद् दूरमासन्नं प्रांशु नेति वा ॥

व्यपेक्षातः समक्षेऽर्थे विकल्पः साधनांतरं १२

साधनांतरं प्रमाणातरं स्यात् । किं विकल्पो निश्चयः ।
तस्योत्तरेणमाह- इदमस्मादल्पं । इदमस्मान्महत् । इदमस्मा-
दासन्नं । इदमस्मान्प्रांशु दीपं । इदमस्मान्न प्रांशु इति ।
वाशब्दः परम्परामुच्यते । कस्मिन् समक्षे प्रत्यक्षे
पक्षार्थे । कुत व्यपेक्षातः विरुद्धस्य प्रतिपक्षस्यापेक्षा
कथं निदजदत्तुत्तिम्न इति । एवमल्पमहत्त्वादिसकल्पनमपि
परप्रमाणमह्यानियमं विघटयतीत्यर्थः ॥ ननु म्याक्षादिना-
मध्येयं प्रमाणमहया कथं न विहन्यते इति चेन्न । सम्मते
परोक्षभेदे प्रत्यभिज्ञाने सादृश्यसंकल्पनार्थानामनर्भावात् ।
नन्यथापत्तेः प्रमाणांतरत्वमनुमन्यमेव सम्याः कल्प्यन्तर्भा-
वादिनि चेन्न । अनुमानेऽनर्भावात् । नदीपूगदेरुपरि वृष्ट्या-
घविनाभावित्वेन शिग्वान् । शिगजज्ञानस्य चानुमानत्वात् ।
पशुधर्मत्वाभावात्तस्याऽङ्गित्वमिति चेन्न । अपशुधर्मस्यापि

ह्युत्पत्तिसमर्थनात् । अविनाभावो हि गम्यगमकभावनिवर्धनं
नान्यत् । स चाप्यस्तीत्यर्थापत्तिरनुमानमेव । एतेनाभावः
प्रमाणांतरमित्यपि निरस्तं । प्रत्यक्षादिप्रमाणस्यैव भावाभावा-
त्मबन्धुविषयत्वेन तथा व्यवहारात् । न स्वत्वेकांततो
भावविषयं प्रमाणमभावविषयं वा ततोऽर्थक्रियानुपपत्तेः ।
यद्यभावः स्वतंत्रः स्यात्तदा तदग्राहकप्रमाणांतरं कल्पनीयं ।
तस्य पटो नास्तीति भावतंत्रस्यैवोपलंभात् । भावग्राहकेणैव
तदग्राहणात् । किं न भावग्राहकज्ञानादभावग्राहकं ज्ञानमन्य-
देवेति निर्बन्धे सामान्यग्राहकाद्विशेषग्राहकं नित्यत्वग्राहकादनि-
त्यत्वग्राहकमपि प्रमाणांतरमेव भवेदिति न काप्यवयविसिद्धिः
स्यात् । तन्नाभावाख्यं प्रमाणांतरं विषयमावात्केऽशौकज्ञान-
वदिति सुस्मितं परोक्षं स्मृत्याद्यविज्ञदज्ञानत्वादत्रैव सकलात्स-
दृशानामतर्भावादिति ॥

स्पृष्टाऽकलंकचंद्रादगधीमिर्विशदेतरः ॥

तत्र प्रमाणभेदे स्यात्सौर्ग मी. किं न मासिमी ॥ १ ॥

इत्यमयचंद्रमूरिहृतौ लघुयस्यतात्पर्यवृत्तौ स्याद्वादभूप-
णाया परोक्षपरिच्छेदस्तृतीयः ॥ ३ ॥

एवं सम्यग्ज्ञानलक्षणप्रमाणं प्रत्यक्षपरोक्षभेदं द्रव्यपर्या-
यात्मकार्यविषयमज्ञाननिवृत्त्यादिफलं च प्रतिपाद्येदानीं प्रमा-
णाभासं निरूपयन्नाह—

• प्रत्यक्षामं कथंचित्स्यात्प्रमाणं तैमिरादिकं ।

यद्यथैवाविसंवादि प्रमाणं तत्तथा मतं ॥ १ ॥

स्याद्भवेत् । किं प्रत्यक्षामं प्रत्यक्षप्रमाणाभाममित्यर्थः
अक्षमिन्द्रियानिन्द्रियं प्रति नियतं प्रत्यक्षं ज्ञानमात्रं तदि-
वाभातीति व्युत्पत्तेः । किंविशिष्टं तैमिरादिकं तिमिरादा-
गतं तैमिरं तदादिर्यस्याशुभ्रमणादेस्तथोक्तं । तर्हि स्यात्
प्रमाणं भवति । कथं कथंचित् भावप्रमेयापेक्षया द्रव्या-
पेक्षया वा न सर्वथा प्रमाणाभासमेव । बहिरर्थाकारविषय
एव ज्ञानस्य विसंवादात् । स्वरूपापेक्षया सत्याविसंवादात् ।
अत्राविनाभावं दर्शयति अदित्यादि— यत् ज्ञानं यथैव
यावद्विषयावबोधनप्रकारेणाविसंवादि विसंवादो गृहीतार्थव्य-
भिचारस्तद्रहितं अविसंवादि तत् ज्ञानं तथा तावद्विष-
यावबोधनप्रकारेण प्रमाणं मतमिष्टं परीक्षकैरिति । तथाहि
सर्वं संशयादिकं प्रमाणाभासं स्वरूपापेक्षया द्रव्यापेक्षया
वा प्रमाणं भवति तत्ताविसंवादित्वात् । यद्यत्राविसंवादि
तत्तत्र प्रमाणं यथा रसे रसज्ञानं । अविसंवादि च संशया-
दिकं स्वरूपे द्रव्यरूपादौ वा । ततस्तत्र तत्कथंचित्प्रमाणमिति ।
विसंवाद एव सत्त्वप्रामाण्यनिबन्धनं अविसंवादश्च प्रामा-
ण्यनिबन्धनमिति न्यायस्य सकलवादिसंमतत्वात् । सर्वथा-
प्रमाणाभासत्वस्य न्यायशून्यत्वात् । बहिःप्रमेयापेक्षायां प्रमाणं

तन्निमं च ते इति वचनात् । न हि ज्ञान स्वरूपे विमं-
वादि तस्याहंप्रत्ययमिद्धत्वात् । प्रसिद्धे च विषये प्रवर्त-
मानं कथमप्रमाणं स्यादिति ॥

अधेदानीं यत्सौगतैः परिकल्प्यते विकल्पज्ञानं प्रत्यक्षा-
भासमिति सन्निराकुर्वन्नाह—

स्वसंवेद्यं विकल्पानां विशदार्थावभासनं ॥

संहृताशेषचिन्तायां सविकल्पावभासनात् ॥२॥

भवति । किं स्वसंवेद्यं त्वेन तत्त्वज्ञानात्मना संवेद्यं प्राप्तं
स्वसंवेद्यं ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । वेद्यवेदकाकारद्वयाविरोधात्
ज्ञानस्य अन्यथा अवस्तुत्वापत्तेः । किंविशिष्टं विशदार्था-
वभासनं अर्थस्य परमार्थसतोऽवभासनमवबोधनमर्थावभा-
सनं । विशदं स्पष्टं तच्च तदार्थावभासनं च तत्तथोक्तं ।
केषां विकल्पानां षटोऽयं गौरवं शुक्लोऽयं गायकोऽयमि-
त्यादि निश्चयज्ञानानां । कुतः सविकल्पावभासनात् विकल्पो
जात्याद्याकारावबोधः सह विकल्पेनेति सविकल्पकं तस्याव-
भासनादनुमत्वात् । कदा संहृताशेषचिन्तायां संहृता नष्टा
अशेषाः स्मृत्यादयश्चिन्ता विकल्पा यस्यामवस्थायां सा
तथोक्ता तस्यां । चक्षुरादिवृद्धौ जात्याद्याकारविशेषस्याव-
बोधनस्याप्रनिहतत्वात्ततो विकल्पज्ञानस्य प्रत्यक्षाभासत्वम-
युक्तमित्यर्थः ॥

ननु स्वसंवेदनादिप्रत्यक्षबुद्धौ विकल्पा न संत्येवानुप-
लक्षणादिति प्रत्यवस्थां निराकुर्वन्नाह—

प्रतिसंविदितोत्पत्तिव्ययाः सत्योऽपि कल्पनाः ॥

प्रत्यक्षेषु न लक्ष्येऽस्तत्स्वलक्षणभेदवत् ॥ ३ ॥

न लक्ष्येऽन् न विविच्येऽन् । का. कल्पना विकल्पाः ।
केषु प्रत्यक्षेषु स्वसंवेदनादिषु । किंविशिष्टा अपि सत्योऽ-
पि विद्यमाना अपि । पुनः कथमूनाः प्रतिसंविदितोत्प-
त्तिव्ययाः उत्पत्तिः स्वरूपलाभः व्ययोऽभावप्रत्ययः प्रति-
संविदितौ प्रतिप्राणिममुपलब्धौ उत्पत्तिव्ययौ यामां तास्त-
थोक्ताः । न सन्तु सत्यं विना उत्पादव्ययवत्त्वमनुभूयते ।
अन्यथाऽतिप्रसंगात् । न चोत्पादव्ययवत्त्व विकल्पानामसिद्धं
कार्यकारणप्रयत्नेन प्रयत्नमानन्वान् । न हि निर्विकल्पकाद्वि-
कल्प उत्पत्तुमर्हति । नम्याकिञ्चित्कण्ठान् विकल्पोत्पादन-
शक्तिर्येककल्पात् । ननु मना विकल्पानां प्रत्यक्षबुद्धावनुपलक्षणे
किं कारणमिति चेन्न्यनिपतुर्गतिर्ग्राणिधानं चेति ब्रूमः ।
अत्र निदर्शनमाह— तदित्यादि । तेषां विकल्पानां स्वलक्षणं
स्वरूपं तस्य भेदः सत्त्वानीयविजातीयव्यावृत्तिः ॥ इव तद्वत् ।
अपमर्थं यथा घटीतोत्पादव्यया सत्यपि स्वलक्षणव्यावृत्तिः
कल्पनानु न लक्ष्यते अनुमानेन एव तस्मिन्ने. तथा प्रत्यक्षेषु
कल्पना अपि न लक्ष्यते इति । तर्हि कथमन्वक्षितानां तामां

तत्रास्तित्वमिदिरिति चेन्न । पुनस्तद्विषयस्मरणान्यथानुपपत्त्या
तत्सिद्धेः । संहृतसकलविकल्पावस्था यच्च विकल्पयतो
गोदर्शनावस्था । तत्रापि गोदर्शनं निश्चयात्मकमेव पुनस्तद्वि-
षयस्मरणान्यथानुपपत्तेः । यत्र निश्चयाभावस्तत्र स्मरणं
नोत्पद्यते यथा गच्छतृणस्पर्शने । अस्ति च पुनः तत्स्मरण-
मित्यनुमानविकल्पास्तित्वसिद्धेः तत्स्वलक्षणव्यावृत्तिसिद्धिवत् ।
न हि तद्व्यावृत्तिरप्यक्षतः सिद्धा तथाऽननुभवनात् । ततः
स्थितं निश्चयः प्रमाणमविमंवादादिति ॥

एतदेव समर्थयमानः प्राह—

अक्षधीरमृतिसंज्ञाभिधितयाऽऽभिनिबोधिकैः ॥

व्यवहाराविसंवादस्तदाभासस्ततोऽन्यथा ॥३॥

प्रमाणमित्यनुवर्तते । तेनाभिसंबन्धादक्षध्यादीनां प्रथमा-
तत्त्वमर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायान् । तत एव
व्याख्यायते— अक्षधीरमृतिसंज्ञाभिधितयाऽऽभिनिबोधिकैश्च
व्यवहारे हानोपदानरूपेऽविसंवादाव्यभिचारः सकलव्यवहा-
रिणां प्रतीतिसिद्धः । ततस्तानि प्रमाणं भवतीत्यर्थः । अक्षै-
र्जनिता धीः अक्षधीः । सांव्यवहारिकप्रत्यक्षं । स्मृतिरती-
तार्थावमर्दिनी । संज्ञा प्रत्यभिज्ञा । चिन्ता तर्कः आभिनि-
बोधिकमनुमानं । अभिनिबोधो हेनोरन्यथानुपपत्तिनियमनि-
श्चयस्तत्र भवमाभिनिबोधिकमिति व्याख्यायान् । एतच्च प्रमेयं

परिच्छेद्य प्रवर्तमानो हानादिकले न विमंवायेने इति कथं
 न प्रामाण्यं तेषामिति । नन्वेवं तेषां प्रामाण्यं कथमित्यादौ
 निराकरोति- ततो व्यवहाराविमवादादन्यथा तद्विमवाद-
 प्रकारेण । तदाभासः प्रमाणाभासोऽग्राच्यादेरिति । न स्व-
 र्थक्रियाव्यभिचाग्निः प्रमाणत्वमतिप्रसंगान् । तत्र प्रत्यक्षा-
 भासाः संशयविपर्ययमानव्यवसायादर्शनादयः । अनुस्मिन्मद्वि-
 परामर्शः स्मृत्याभासः । अनत्सदृशं तन्मदृशमिदमनस्मिन्मदेवेद-
 मित्यादि प्रत्यभिज्ञानाभासः । अमंघदे व्याप्तिग्रहण तर्का-
 भासः । अमिद्विविहृद्वानिष्ठातिकार्किचिक्करा हेत्वामासाः ।
 प्रत्यक्षादिषाधितः साध्याभासः । माध्यमाधनोभयविकल्पा-
 दृष्टाताभासाः । विस्मरः परीक्षाशुभालकागदी द्रष्टव्यः ॥

अथेदानीं श्रुतज्ञानस्य प्रमाणेनगव्यवस्थां प्रतिपादयति-

प्रमाणं श्रुतमर्थेषु सिद्धं द्वीपांतरादिषु ॥

अनाश्वासं न कुर्वीरन् कचित्तद्व्यभिचारतः ॥५॥

व्यवहाराविमवाद इत्यनुवर्तते । भासवचनादिनिबन्धन-
 ततिपूर्वकमर्थज्ञानं श्रुतं तच्च प्रमाणं सिद्धमेव । केन सिद्ध-
 मेति चेन् व्यवहाराविमवादादित्युच्यते । प्रत्यक्षादिवन् ।
 तु अर्थेषु प्रमेयेषु । कीदृशु द्वीपांतरादिषु प्रकृतो जम्बूद्वीपः ।
 तस्मादन्ये धानर्दीर्घादयो द्वीपांतराणि तान्यादिर्येषां काल-
 वमादव्यवहितानां ॥ तथोक्ताः तेषु । देशकालाकारविकृ-

ऐवित्यर्थः । न हि श्रुतादर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो रसाय-
नादिक्रियायां विसंवाद्यते ग्रहणादौ वा मल्यादिप्राप्ती वा ।
ततोऽनाधासमविश्वासं न कुर्वीरन् परीक्षकाः । कुतः कचि-
च्छब्दभिचारतः कचिन्नदीतीरे मोदकादिप्रतिपादने तस्य श्रुतस्य
व्यभिचारो विसंवादस्तस्मात् । न हि कचिद्विसंवादादप्राप्त्याप्ये
ज्ञानस्य सर्वत्राप्राप्त्याप्ये शङ्कनीये मल्यक्षादिव्यपि तथात्वमसं-
गात् सकलव्यवहारविलोपापत्तेः । श्रुतविषये वादिनां विप्रति-
पत्तिदर्शनादप्राप्त्याप्यमिति चेत् मल्यक्षादावपि तत् एवाप्राप्त्याप्य-
मस्तु विशेषापमावात् । यथैव हि परलोकपुण्यपापसर्वज्ञादौ श्रुत-
विषये वादिनां विप्रतिपत्तिस्तथा मल्यक्षादिविषयेऽपि जीवाद्यर्थे
सदसत्त्वानित्यादिविप्रतिपत्तिरस्तीति । ततोऽविसंवादकृता
प्राप्त्याप्येतरव्यवस्था श्रुतस्यान्यस्य वा प्रतिपत्तन्या न्यायत्वात् ॥

श्रुतस्य सर्वत्राप्राप्त्याप्यशङ्कायामतिप्रसंगे दर्शयति—

प्रायः श्रुतेर्विसंवादात्प्रतिबंधमपश्यतां ॥

सर्वत्र चेदनाधासः सोऽक्षालिगधियां समः ६

वेद्यदि भवेत् । क अनाधासः अविश्वासः । क
सर्वत्र अविस्वादिश्रुतिप्राप्त्याप्ये । केषां प्रतिबंधमपश्यतां
शब्दार्थयोः सहजयोग्यतालक्षणं संबन्धमनीक्षमाणानां सौग-
तानां । कस्मात् विसंवादात् । कस्याः श्रुतेरागमस्य ।
कथं प्रायः कचित्कदापिदिस्पर्धः । तदा सोऽनाधासः

समः समानः । कामां अञ्जलिगधियां अङ्गमिद्रियं किं
हेतुः ताम्या जनिता धियो ज्ञानानि तासामपि प्रमुक्त-
यित्यर्थः । कचित्कदाचिद्विसंवाददर्शनान् । अदुष्टकारण-
जन्यं प्रत्यक्षमनुमानं वा अयं न विसंवादतीति चेदाव-
वचनाददुष्टादुद्भूतं श्रुतमपि किं विसंवादोदिति समानं ॥

सर्वत्र श्रुतस्यानाश्रमेऽनिष्टान्तरमावेदयति -

आप्तोक्तेर्हेतुवादाच्च बहिरर्थाविनिश्चये ॥

सत्येतरव्यवस्था का साधनेतरता कुतः ॥७॥

का भवेत्त काऽर्थात्यर्थः । का सा सत्येतरव्यवस्था
सत्यं सुगतवचनं इतरश्चासत्यं कपिलादिवचनं तयोर्भ्यवस्था
विभागः । तथा साधनेतरता च साधनं स्पष्टसिद्धिनिर्वा-
धनं लिङ्गं सत्त्वादि इतरश्च साधनाभासं तयोर्भावः
साधनेतरता । साऽपि कुतः कस्माद्यवतिष्ठते इत्यर्थः । कस्मिन्
मनि बहिरर्थाविनिश्चये बहिरर्थस्य विपर्ययस्य प्रमेयस्या-
विनिश्चयेऽप्यनीती । कस्मादासौक्तेः यो यत्रावंचकः स तत्रासुः
तस्योक्तिर्वचनं ततः । न केवञ्मासौक्तेरपि तु हेतुवा-
दाच्च साधनप्रयोगाच्च । अयमर्थः आमोलेबहिरर्थाविनिश्चये
सुगतेतरवचनयोः सत्येतरव्यवस्था का ? अर्थाविपर्ययादि-
शेषात् । हेतुवादाच्च बहिरर्थाविनिश्चये साधनेतरता कुतः
बहिरर्थनून्यन्वाविशेषादिनि ॥

नन्वस्तु सुगतवचनम्याप्यप्रामाण्यं प्रत्यक्षानुमानयोरेव
प्रामाण्यात्पुंसां विचिताभिप्रायत्वेनार्थव्यभिचारादिति दाशव-
लशंकां निरस्यति—

पुंसश्चिन्नाभिसंधेध्वेद्वागर्थव्यभिचारिणी ॥

कार्यं दृष्टं विजातीयाच्छक्यं कारणमेदि किं ८

चेद्यदि । वागाप्तवचनं । अर्थव्यभिचारिणी वाग्वार्थ-
विसंवादिनी स्यात् । कस्मान् चित्ताभिमयेः । चित्तः मन्या-
सत्यादिनानारूपोऽभिसंधिरभिप्रायो विवक्षा तस्मात् । कस्य
पुंसो वक्तुः सरागा अपि वीतरागवच्छेदते इति वचनात् ।
तर्हि विजातीयादपि कारणात् कार्यं दृष्टमविरुद्धं स्यात् ।
ततस्तत्कारणमेदि कारणं प्रतिनियतं स्वात्मलभनिर्बध्नं
मिनत्ति विजातीयाद्विशिनष्टीत्येवंशीलं किं शक्यं स्यान्न
स्यादेवेत्यर्थः । तस्य यतः कुतश्चिदुत्पत्तेरविरोधात् । न
स्वस्वनियतकारणजन्यं कार्यं कारणमेदं गमयत्यशक्तेः ।
ततः कार्यस्य कारणव्यभिचारादलिंगत्वमित्यनुमानोच्छेद
इति भावः । सन् विवेचितं कार्यं कारणं नातिवर्तत इति
चेत् सुप्रयुक्ता वागपि यथार्थविवक्षां नातिवर्तते इति
कथमर्थव्यभिचारः । ननु विवक्षाधिरूढ एव वागर्थो न
माद्य इति चेन्न । विवक्षयास्तदव्यभिचारात् । वक्तुरिच्छा
हि विवक्षा । न च वाग्वार्थनियमं तद्विच्छानियमो युज्यते ।

अनिप्रसंगान् । कश्चात्तादिस्वराधिकरणकण्ठेणुशतान्तिवादि-
प्रतिपादनवचनानां प्रतारणत्वादप्रामाण्यसिद्धेः । सागद्वेष्टा-
होक्रान्तिपुरुषवचनम्यागमाभासत्वात् । ततः मिदं श्रुतं प्रमाणं
द्वीपातराद्यर्थेषु विसंवादाभावादिति साधुत्वं ॥

प्रमाणार्थं कथंचिच्छकलंकप्रभाजितं ॥

गायः सौख्यं विवृण्वन्ति तदेतत्स्यात्मनाभ्रयात् ॥१७॥

इत्यमयचंद्रसुरिहृता लघ्वीयम्वयतात्पर्यवृत्तौ स्याद्वादमूषण-
संज्ञायां प्रमाणामासपरिच्छेदस्तुर्थः ॥

इति महाकलंकशशांकस्मृते लघ्वीयस्यै

प्रमाणप्रदेशः प्रथमः

ममो नमममदमौलिलिलिपद्वनखांशये ॥

स्यांतम्यांनप्रतिष्वंनप्रदांसाय त्रिमांशये ॥ १ ॥

अपेक्षानी प्रमाणं नयामासं परीक्ष्य नयनदामागन्तु-
परीक्षार्थमाह—

भेदाभेदात्मके ज्ञेये भेदाभेदाभिसंघयः ॥

एतेऽपेक्षानपेक्षाम्यां लक्ष्यंते नयदुर्नयाः ॥ १ ॥

लक्ष्यंते निर्दिष्टंते । के नयदुर्नयाः नयाश्च दुर्नयाश्च
नयामामाश्च नयदुर्नयाः । काम्या अपेक्षानपेक्षाम्या अपेक्षा
प्रतिप्रसवमांकांश अनपेक्षा ततोऽप्या सर्वथैकांतः साभ्यां ।

किंविदिष्टान्ते ये भेदाभेदाभिसंभवाः भेदो विशेषः पर्यायो
 व्यतिरेकश्च भेदः सामान्यमेकत्व सादृश्य च भेदश्चाभे-
 दश्च भेदाभेदां तयोर्भेदाभेदयोरभिसंभयोऽभिप्रायाः श्रुतज्ञा-
 निनो विकल्पा इत्यर्थः । कस्मिन् ज्ञेये प्रमेये जीवादी ।
 किंविदिष्टे भेदाभेदात्मके भेदाभेदावात्मानौ स्वभावी यस्य
 तत्तथोक्तं तस्मिन् । न स्वप्नेकांततो भेदात्मकमभेदात्मकं वा
 प्रमेयमुपलब्धं । अनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययबलादुभयात्मकस्यैवोप-
 लब्धेः । प्रमाणस्थानेकांतविषयत्वात् । अनेकांतः प्रमाणा-
 दिति वचनात् । न बोधयात्मकत्वेनार्पितं व्यवहारयोग्यं
 वस्तु । ततस्तदुपयोगिन एकांतस्य नयाधीनत्वान्नया उच्यते ।
 तदेकांतोऽर्पितान्नयादिति साक्षातात् । ते च परस्परापेक्षा
 एव व्यवहाराय कल्पन्ते । अन्यथा तद्विलोपहेतुत्वेन दुर्नय-
 स्वात् । निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा वस्तु तेऽर्थकृदिति
 स्वामिभिरभिधानात् । ते च द्विविधाः द्रव्यार्थिकाः पर्या-
 यार्थिकाश्चेति । द्रव्यं सामान्यमभेदोऽन्वय उत्सर्गोऽर्थो
 विषयो येषां ते द्रव्यार्थिकाः । पर्यायो विशेषो भेदो व्यति-
 रेकोऽपवादोऽर्थो विषयो येषां ते पर्यायार्थिका इति निरुक्तेः ।
 तत्र द्रव्यं द्विधा शुद्धद्रव्यमशुद्धद्रव्यं चेति । तत्सामान्यं
 हि शुद्धद्रव्यं । जीवतत्त्वादि पुनरशुद्धं द्रव्यमिति ॥

ननु देशकालाकारभेदादत्यंतभिन्ना एव भावाः परमार्थ-
 संतो न सत्सामान्यमिति बौद्धविषयिणो निराकुर्वन्नाह—

जीवाजीवप्रभेदा यदंतर्लीनास्तदस्ति सत् ।

एकं यथा स्वनिर्भासि ज्ञानं जीवः स्वपर्ययैः २

अस्ति विद्यते प्रतीयते । तर्हि सत् सत्तासामान्यं ।
 किंविशिष्टं यदित्यादि यस्मिन्नंतर्लीना अंतर्भूताः । के जीवा-
 जीवप्रभेदाः । जीवश्चेतनालक्षणः । अजीवः पुनस्तद्विपर्ययः
 पुद्गलादिः । प्रभेदाश्च तत्सत्त्वावराद्यवन्तरविशेषाः । जीवा-
 जीवौ च प्रभेदाश्च ते तयोक्ताः । न खलु द्रव्यं पर्यायो
 वा सत्त्वव्यतिरिक्तमस्तीति किञ्चिद्वचस्तुं शक्यं स्ववचन-
 विरोधादतिप्रसंगाच्च । नन्वेकस्य कथमनेकजीवादिभेदव्या-
 पकत्वमिति चेदत्राह— एकमित्यादि । यथा एकं ज्ञानं
 चित्रपटादिविषये स्वनिर्भासि स्वे आत्मीया ज्ञानात्मानो
 निर्भासा नीलाद्याकारा विद्यतेऽस्येति स्वनिर्भासि । यथा
 चैको जीव आत्मा स्वपर्ययैः स्वे चिद्रूपाः पर्ययाः रागा-
 दयः परिणामास्तैराकांतः प्रतीतिपदारूढो न विरुध्यते
 तथा सत्त्वमपि जीवाद्यनेकभेदाकांत न विरुध्यत इत्यर्थः ॥

तस्य सत्तासामान्यस्य नय निरूपयति—

शुद्धं द्रव्यमभिप्रैति संग्रहस्तदभेदतः ॥

भेदानां नासदात्मैकोऽप्यस्ति भेदो विरोधतः ३

अभिप्रैति विपर्ययीकरोति । क संग्रहः संग्रहनयः ।

सदात्मना सद्रूपेण न सन्तु सद्रूपेण भेदः पदार्थेषु प्रत्यक्षतो ज्ञायते येन प्रत्यक्षं द्रव्यं न (!) ज्ञेयम् । कस्मात् भेदात् भेदमाश्रित्य । किंविशिष्टात् सामान्यलक्षणात् सामान्यमन्वयो लक्षणं किं यस्यासौ सामान्यलक्षणस्तस्मान् । न हि भेदनिरपेक्षमभेदं प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणं साधयति । तस्यानुपलब्धेः । ततः प्रत्यक्षमपि द्रव्यसिद्धिनिवंधनमेवेति कुतः संग्रहनयो मिथ्या म्यान् ॥

एवं सत्सामान्यलक्षणं शुद्धद्रव्यं समर्थं ऊर्ध्वतात्सामान्यमशुद्धद्रव्यं समर्थयते—

सदसत्स्वार्थनिर्भासैः सहकमविवर्तिभिः ॥

दृश्यादृश्यैर्विभात्येकं भेदैः स्वयमभेदकैः ॥ ५ ॥

विभाति विशेषेण प्रत्यक्षादिवुद्धा प्रतिभामते । किं एकं द्रव्यरूपेणामिश्रं जीवादि यन्तु । कैः सह भेदैः पर्यायैः सह । कथमर्तः सहकमविवर्तिभिः सह युगपन् क्रमेण च कालभेदेन विवर्तने विपरिणमते इत्येवंगीतामतेः गुणपर्यायै-
गित्यर्थः । गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति वचनात् । महचर्तिनन्तु पर्याया रागादय इति । पुनश्च किंभूत स्वयमभेदकैः स्वयं स्वरूपेण गुणपर्यायात्मना न विद्यते भेदो गुणः पर्यायां वा येषां ते तथोक्तार्थः । द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा इति वचनान् । गुणपर्याययोगि गुणपर्यायवत्त्वेन द्रव्यन्व-

प्रमेगान् । तद्वदणत्वाद्द्रव्यम्येति । भूयोऽपि कथंभूतैः
 हृदयाहृदयैः हृदया मधुन्या व्यजनपर्यायाः अहृदयाः सूक्ष्माः
 वेदनागमगम्या अर्धपर्याया हृदयाश्च अहृदयाश्च हृदयाहृदया-
 स्तेरिति । अग्निमन्त्रे पद्ममिद्धं दृष्टान्तमाह— सदसत्त्वार्थ-
 निर्भासाः । अत्र यथा ज्ञानमित्येतावानध्याहारः । यथा
 एकं ज्ञानं विभाति । कैः सह सनध्यासेतश्च सदसंतः । स्ये
 चार्थश्च स्वार्थो तयोर्निर्भासा नीत्यापाकागम्योक्ताः । सदस-
 तश्च ते स्वार्थनिर्भासाश्च सदसन्त्वार्थनिर्भासास्तेरिति । अयमर्थः
 यथा सद्विज्ञानगताकारसद्विरथाकारनीलादिभिः सदैकं ज्ञानं
 विभाति तच्च न विरुध्यते । तथा अर्धव्यंजनपर्यायैः सहक-
 मविर्वाभिः गुणपर्यायैः सदैकं द्रव्यमपि विभाति न विरुध्यते
 इति । विशेषस्यानुपलम्भसाध्यत्वान् । उपलभ्यते च द्रव्यं
 भेदाश्च । ननः सिद्धं भेदाभेदात्मकं जीवादि यन्तु । तथा
 ज्ञेयत्वान् अर्थक्रियाकारित्वाच्च । न यन्तु सर्वधानित्यं क्षणिकं
 वाऽर्थक्रियां कुर्वत्यतीयेते । यन्तुत्तरमार्थसन्मन्येत ॥

ननु कार्यकारणयोर्भिन्नकालत्वान् क्षणिके ण्वार्थक्रिया-
 संभवो न नित्ये इति शाक्यवाक्ये साधयन्माह—

कार्योत्पत्तिर्विरुद्धा चेत्स्वयंकारणसत्तया ॥

युज्येत क्षणिकेऽर्थेऽर्थक्रियासंभवसाधनम् ॥६॥

चेपदि विरुद्धा विपत्तिविद्धा स्यात् । का कार्योत्पत्तिः

कार्यम्योत्तरपरिणामम्योत्पत्तिः स्वरूपलामः । कथा स्वयं-
 कारणसत्तया स्वयंकारणं विवक्षितकार्यजनकं द्रव्यस्वरूप-
 सुपादानं सत्य सत्तया भावेन । तर्हि युज्येत युक्तं स्यात् ।
 किं अर्थक्रियासंभवसाधनं अर्थस्य अभिमतप्रयोजनस्य
 क्रिया निष्पत्तिमन्तसंभवसाधनं नित्यक्रमर्यागपद्यविरहादित्या-
 धनुमानं । क अर्थे । किंविशिष्टे क्षणिके निरन्वय-
 क्षणनश्वरे । इदमतिपविचचनं । न च सा विरुद्धा कार्य-
 काले सत एव कारणत्वात् । अन्यथा कार्यस्याकस्मिकत्व-
 मसंगात् । क्षणिकैकांते कार्यकारणभावविरोधाच्च । न हि
 यदभावे यदुत्पद्यते यद्भावे यन्नोत्पद्यते तयोः कार्यकारण-
 भावोऽस्ति । अन्यथाऽतिप्रसंगात् । सतः कथंचित्सत एव
 कारणत्वं कार्यत्वं वाऽनुमेतव्यमिति द्रव्यपर्यायात्मकमेव
 वस्तु । तत्रैवार्थक्रियासंभवात् ।

ननु कथमेकस्यानेककार्यकारित्वमनेकधर्मव्यापित्वं च विरो-
 धादित्याशङ्का निराकुर्वन्नाह—

यथैकं भिन्नदेशार्थान्कुर्याद्याप्नोति वा सकृत् ॥

तथैकं भिन्नकालार्थान्कुर्याद्याप्नोति वा क्रमात् ७

यथा येनाविरोधप्रकारेण एकं सौमताभिमतं क्षणिकस्य-
 लक्षणं । मरुदेकशृणुणे । भिन्नदेशार्थान् भिन्नो विप्रकृष्टो देशो
 येषां ते भिन्नदेशास्ते च तैर्दर्श्याः कार्याणि तान् स्वसंतापय-

तिनमुपादानत्वेन मंतानांतरवर्तिनश्च निमित्तत्वेन जनयेदित्यर्थः ।
यथा वा एकं ज्ञान भिन्नदेशार्थान् विप्रकृष्टनीत्याकारान्
ग्याप्नोति न विरुध्यते तथा एकमभिन्नद्रव्य । कमात् कालभे-
देन । भिन्नकालार्थान् भिन्न-पूर्वापरामृत काटो येषां ते
च तेऽर्थाश्च कार्याणि तान् । कुर्यान् पूर्वोत्तराक्षरपरिहारावा-
सिम्भितिरूपेण परिणमत इत्यर्थः । तानेव ग्याप्नोति वा
सादान्म्यमनुमपति वा न विरुध्यते । एकस्यैव नानादेशका-
र्यकारित्वमविरुद्धं । नानाकालकार्यकारित्वं ॥ विरुद्धमित्यपि
स्वदर्शनानुगममात्रं । न्यायस्य समानत्वात् । ततः सिद्धमेका-
नेकाद्यनेकानात्मकं जीवादि बन्धवन्वयाऽर्थक्याविरोधादिति ॥
एवं सत्सामान्यरूप परद्रव्यमुत्पादय्यबध्नोन्वयुक्तमपरद्रव्यं
च प्रतिपाद्य तत्र परद्रव्यविवर्धं परमग्रहं तदाभासं च
दर्शयन्नाह —

संग्रहः सर्वभेदैक्यमभिप्रैति सदात्मना ॥

ग्रहवाद्स्तदाभासः स्वार्थभेदनिराकृतेः ॥ ८ ॥

अभिप्रैति विषयीकरोति । कः संग्रहः संग्रहनयः । किं
सर्वभेदैक्यं सर्वं च ते द्रव्यादयो भेदा विशेषास्तेषामैक्यमभेदं ।
केन सदात्मना सर्वं सदिति सदूपेण सत्सामान्यानु सर्वैक्य-
मिति प्रयचनात् । न सर्वथा तथाऽप्रतीतेः । नन्वेवं ग्रहवाद
एव समर्थितः स्यादिति चेदन्नाह— मप्तेत्यादि । तदाभासः

संप्रहामासो भवति । कः ब्रह्मवादः सत्ताद्वैतं भावैकतं
इत्यर्थः । कुतः स्वार्थभेदनिराकृतेः स्वस्य ब्रह्मवादस्यार्थो
विषयः सन्मालं तस्य भेदा जीवादिविज्ञेयालोपा निराकृतेः
प्रतिषेधात् । न खलु सर्वथा सत्त्वे भेदानामवकाशोऽस्ति ।
भेदरहितं च तत्कथं सामान्यं नाम निराश्रयत्वात् अर्थक्रिया-
विरहाच्च । नैकं स्वस्मात्प्रजायत इति न्यायात् । न हि
तदद्वैते क्रियाकारकभेदोऽस्ति यतोऽर्थक्रिया संभवेत् ॥

अभेदानि नैगमनयं तदामां च निरूपयति—

अन्योन्यगुणभूतैकभेदाभेदप्ररूपणात् ॥

नैगमोऽर्थांतरत्वोक्तौ नैगमाभास इष्यते ॥९॥

इष्यते मन्यते स्वाद्धादिभिः । कः नैगमः निगमो मुख्य-
गौणकल्पना तत्र भयो नयो नैगम इति । कुतः अन्योन्येत्यादि—
गुणभावोऽप्रधानभूतः एकश्च प्रधानभूतः अन्योन्यं परस्परं
गुणभूतकौ अन्योन्यगुणभूतकौ तौ च तौ भेदाभेदौ च तयोः
प्ररूपणात् महणात् । तथाहि गुणगुणिनामवयवावयविनां
क्रियाकारकाणां जातितद्वतां च कथंचिद्वेदं गुणीकृत्याभेदं
प्ररूपयति । अभेदं वा गुणीकृत्य भेदं प्ररूपयति । नैगम-
नयस्यैवंविधत्वात् । प्रमाणे भेदाभेदयोरनेकांतमहणात् ।
ननु गुणगुण्यादीनामत्यंतभेद एवेति चेदत्राह— अर्थेत्यादि ।
अर्थांतरत्वं गुणगुण्यादीनामत्यंतभेदः तस्योक्तौ प्ररूपणायां

नैगमाभास इच्छते तस्य प्रमाणबाधितत्वात् । न स तु द्रव्या-
हृणादयोऽप्यंतमिहा. प्रतीयते । अज्ञानविवेचनत्वेन कथं वि-
चादात्म्यमतीतेः । संबंधाभावाच्च ॥

अनु समवायसंबन्धोऽस्त्येव गुणगुण्यादीनामिति योगमतं
निराकुर्वन्नाह—

स्वतोऽर्थाः संतु सत्तावत्सत्तया किं सदात्मना ॥
असदात्मसु नैषा स्यात्सर्वथाऽतिप्रसंगतः ॥१०॥

योगमते भावनां भवनः सदात्मना सत्तासमवायोऽसदा-
त्मना वेति विकल्पद्वयं मनसि तस्य प्रथमपक्षे कृष्णमाह—
स्वतः स्वत्वेणार्था पदार्थाः संतु । किंवत् सत्तावत् यथा
सत्तांतराद्विनाऽपि सत्ता परसामान्यं स्वत एवास्ति तथा
द्रव्यादीन्यपि स्वत एव स तु विद्यता । तथाच स्वतः
सदात्मना सत्तया किं साध्यं न किमपीत्यर्थः । विनाऽपि
तथा तेषां सत्त्वात् । द्वितीयविकल्पं दूषयति । सर्वथाऽ
सदात्मसु द्रव्यादिषु परा सत्ता न स्यात् न वर्तेत अति-
प्रसंगात् । स्वरविषाणादावपि सर्वथाऽस्तिति सत्तासमवाय-
प्रसंगात् । एवं द्रव्यत्वादिसमवायोऽप्यन्येव दिशा चित-
मीयः । स्वतो द्रव्यस्य द्रव्यत्वसमवायानर्थक्यात् । अद्र-
व्यस्य तु तत्समवायेऽतिप्रसंगादियिकल्पोपपत्तेः । किंच
अवयव्यवयवेभ्येकदेशेन सर्वात्मना वा वर्तेत ! आद्यपक्षे

तस्य तावद्विरंशैर्मवितत्र्यं अन्यथा अवयवानामेकत्वप्रमंगान्
 तत्रापि वृत्तौ तस्य नावदंशान्कल्पनायामनवस्या स्यात् ।
 सर्वात्मना चेदवयविवहुत्वापत्तेः । अन्यथा वृत्तिविरोधात् ।
 ततः कथंचित्तादात्म्यलक्षणः समवायस्तेषामभ्युपगंतव्यो नान्य-
 येति स्थितं ॥

ननु ब्रह्मवान्भेदवादयोगपि प्रमाणादिव्यवहारममवात्कथं
 संप्रह्नैगमाभासत्वमित्याशेष विक्षिपन्नाह—

प्रामाण्यं व्यवहाराद्धि स न स्यात्तत्त्वतस्तयोः ।
 मिथ्यैकति विशेषो वा कः स्वपक्षविपक्षयोः ११

प्रमाणं स्वैशानिष्टसाधनदूषणनिवर्धनं प्रत्यक्षमन्यद्वा सर्वै-
 रभ्युपगंतव्यमन्यथाऽतिप्रमंगान् । तच्च व्यवहारात् विधि-
 पूर्वकमवहरणं विभंजनं भेदकल्पनं व्यवहारस्तस्मान् तमा-
 धित्येत्यर्थः । स च तत्त्वतः परमार्थतो न स्यात् । क-
 तयोः संप्रह्माभासंनगमाभासयोः । न सन्तु निरपेक्षे मायै-
 कति प्रमाणादिभेदव्यवहारोऽस्ति निराकृतत्वात् । भेदैकति
 वा प्रमाणफलव्यवहारोऽस्ति संवंधामावान् । औपचारिकः
 प्रमाणफलव्यवहारस्तत्रास्तीति चेदत्राह— मिथ्येत्यादि ।
 मिथ्यैकति प्रमाणफलव्यवहारस्यावास्तवैकाने अंगीक्रियमाणे ।
 विशेषोऽभेदोऽपि कः ? न कोऽपीत्यर्थः । कयोः स्वपक्ष-
 विपक्षयोः स्वपक्षो ब्रह्मवादो भेदवादो वा । विपक्षः क्षणि-

व्यवहारोऽविवक्षादो वा तयो मय्यगमगादिन्यर्थः । ननः
कथंविद्युत्तद्वारोऽपि वाग्नयोऽर्थाकर्तव्यः ॥

सांप्रतं तस्य मुनयस्य प्रतिपादयामि —

व्यवहारोऽविसंवादी नयः स्याद्दुर्नयोऽन्यथा ।
षट्तिर्योऽस्ति विज्ञप्तिमात्रशून्यभिनीदृशः ॥१२॥

म्याद्वेषन् । कः नपः संप्रदायिः । विविदिष्टः षट्ति-
र्योऽस्तीतीदृशः । इतिशब्दागममात्रमस्ति साध्यगापनभायो
ऽस्ति इत्यादि । कथंभूतं मनु व्यवहाराविमवादी हेतु-
पन्नभावादिन्यवस्था व्यवहारः तस्याविसंवादीऽव्यभिचारः
तोऽस्यास्तीति तथोक्तः । व्यवहारस्य हि मुनयस्य तदा-
शया हेतुपन्नभावादिमिद्धिः स्यात् । अन्यथा व्यवहार-
विसंवादी दुर्नयः स्यात् । कीदृशः विज्ञप्तिमात्रं विज्ञप्ति-
विज्ञानमेव तत्त्वं नान्यन् । शून्यं समस्तज्ञानभेदोपप्लव-
ण्य तत्त्वमितीदृशः । इतिशब्दः प्रकारवाची सन्मात्रमेव
तत्त्वं विभ्रमं गृह्य तत्त्वं इत्यादिप्रकाशान् गृह्यति । संप्र-
देण हि सर्वं सत्तदभेदादिति सर्वैक्यमभिप्रेति । व्यवहा-
रान्मु तदेव विधिपूर्वकमवहरति भिनसि । यथा यत्तात्-
द्रव्यं पर्यायो वेति । पुनरपरमेग्रहो जीवादीन् द्रव्यमिति
संगृह्णाति । ज्ञानं रागादीन् पर्याय इति संगृह्णाति ।
अपरव्यवहारः पुनर्द्रव्यं तज्जीवोऽजीवो वेति । यच्च पर्या-

योऽसौ सहभावी कमभावी भवति । एवं परापरसं-
व्यवहारपरंपरा वर्तते यावद्दृजुमूत्रविषय इति ॥

इदानीं ऋजुमूत्रनयं निरूपयति—

ऋजुसूत्रस्य पर्यायः प्रधानं चित्रसंविदः ॥

चेतनाणुसमूहत्वात्स्याद्भेदानुपलक्षणं ॥ १३ ॥

ऋजु प्रगुणं वर्तमानपर्यायलक्षणं मूत्रयति निरूपयतीति
ऋजुमूत्रस्य प्रधानं विषयः स्याद्भवेत् । कः पर्यायः वर्त-
मानविवर्तः । अतीतस्य विनष्टत्वेन भविष्यतश्चासिद्धत्वेन
व्यवहारानुपयोगान् । व्यवहाराविमर्शाद्री नय इति वच-
नात् । ननु चित्रज्ञानमेकमनेकाकारं व्यवहारोपयोगि स्यादिति
चेदब्राह्म— चित्तेत्यादि । चित्रा नीलपीतादिनानारूपा संविद-
ज्ञानं तस्याः । चेतनाणुसमूहत्वात् चेतना ज्ञानं तस्याणवः
अंशाः अविभागप्रतिच्छेदास्तेषां समूहः समुदायाः तत्त्वान्न
चित्रसंविदृजुमूत्रनयस्य विषयः । न सलु समुदायः प्रति-
नियतव्यवहारोपयोगीति । नन्वेव तत्र भेदः किमिति
नोपलक्ष्यते इति चेदाह— भेदानुपलक्षणमिति । सदृशौ परौ
परोत्पत्तिविपर्यभादित्यव्याहारः । ततो भेदस्य नानात्वस्यानु-
पलक्षणमदर्शनं सदृशापरापरोत्पत्त्या विपर्ययबुद्धिः स्यादिति
व्याख्यायते । अयमर्थः यथा अयोगोलकादौ पर्याय-
भेदो विद्यमानोऽपि विपर्ययबुद्धिना न निर्धायते तथा चित्र-

संविद्यपि तदंशभेदो वसन्तपि नोपलक्ष्यत इति । अथवा
स्यात्कर्षचिद्व्याविनाभाविपर्याय ऋजुमूत्रस्य प्रधानं । सर्वथा
इत्यनिरपेक्षस्य पर्यायस्यावन्मुत्वात् । निरन्वयस्य क्षणिकैकांत
ऋजुमूत्रमास इति ध्याह्येयं ॥

अधुना द्रव्यसमभिरुदेत्वंमूर्तोन्मीमपि नयानिरूपयति--

कालकारकलिंगानां भेदाच्छब्दार्थभेदकृत् ॥

अभिरुद्वस्तु पर्यायेरित्थंभूतः क्रियाश्रयः ॥ १४॥

द्रव्यो नाम नयः स्यात् । किंविशिष्टः अर्थभेदकृत्
अर्थस्य प्रमेयस्य भेदं जानात्यं करोत्यभिप्रेतीत्यर्थभेदकृत् ।
कस्माद्भेदादिशेषात् । केषां कालकारकलिंगानां कालश्च
कारकं च लिङ्गं च कालकारकलिङ्गानि तेषामुपलक्षण-
मेतत् तेन मंल्यासाधनोपमहादर्पात्यर्थः । सत्र कालभेदा-
द्यादभूद्भवति मविष्यति जीवः । न खलु सत्तामेद् विनाऽ
भूरादिप्रयोगो युक्तोऽभ्यप्रसंगात् । कारकभेदात्पश्यति देव-
दत्तः, दृश्यते देवदत्तेन देवदत्तं गोपयति, देवदत्तेन
दीयते देवदत्ताय, देवदत्तालभते, देवदत्ते पौरुषमिति ।
न हि स्वातंत्र्यादिधर्मभेदाभेदे कर्त्तादिकारकप्रयोगो युक्तः
अतिप्रसंगात् । एवं लिङ्गभेदात् दारा, कलत्रं मार्येति
पुंस्त्वादिधर्मभेदेऽपि सत्ययोगे सर्वत्र तद्विषयमाभावप्रसंगात् ।
संख्याभेदात् खलमापः जाम्बवन् चैत्रमैत्रौ कुलमिति ।

एकत्वादिधर्मभेदादेव तद्वचनं भेदोपपत्तेरन्यथाऽतिप्रसंगादेव ।
 साधनभेदान् देवदत्तः पचति, त्वं पचसि, अहं पचा-
 मीति । न स्तुत्यु अन्यार्थत्वाद्यभावे प्रथमपुरुषादिप्रयोगो
 दृष्टोऽतिप्रसंगादेव । उपग्रहभेदादप्यर्थभेदो यथा तिष्ठति
 वितिष्ठते अवतिष्ठते इति व्यवाधुपमर्गाणामितरेतरभेदादर्थ-
 भेदकत्वादप्यथा प्रतिष्ठते इत्याद्यावपि तदर्थप्रसंगात् । अतः
 कारिकोत्तरार्थं व्याख्यायते । तु पुनरभिरूढो नाम नयः ।
 पर्यायैः पर्यायशब्दः । अर्थभेदकं यथा इन्दुना विद्रुः शक-
 नात् शकः पूर्वार्णत्सुरेन्दुरिति । न हीदनादिधर्मभे-
 दामावे इन्द्रादिशब्दः प्रयोक्तुं शक्यः । अन्यथाऽतिप्रसं-
 गात् । अमि स्वार्थाभिमुख्येन नृदः प्रसिद्धोऽभिरूढः
 इति निरुक्तः । पुनरित्थंभूतो नाम नयः । क्रियाश्रयो विव-
 क्षितक्रियाप्रधानः सन्नर्थभेदकं । यथा यदैवेदति तदैवेद्रः
 नाभिपेक्षको न पूजक इति । अन्यथाऽपि तद्भावे क्रिया-
 शब्दप्रयोगनियमो न म्यात् । ततोऽर्थभेदामावेऽपि काला-
 दिभेदोऽविगृह्य इति वैयाकरणकानां शब्दनयायामाप्तः स्यात्
 नन्वेवं लोकममयविशेष इति चेद्विरुध्यता तस्यमीमांसा-
 यास्तदिच्छानुवृत्त्यभावात् । न हि भेषजमानुरेच्छानुवर्ति ।
 कथं तर्हि तद्विशेषयम इति चेत्स्यात्कारणत्वादिति मूमः ।
 सर्वत्र प्रतिपक्षाकांक्षावृत्तयस्तदर्थस्य संभवान् । नैग-
 मादयो हि नयामयो द्रव्यार्थकाः । क्रानुमृशादयश्चत्वारः

पर्यायार्थकाः । ते च परम्परापेक्षा एव व्यवहाराय वेदंते
न सत्तिरपेक्षः । अतो व्यवहागेष्वलम्भी च कुनस्त्यो विरोध
इति । नैगमसंमहव्यवहारजुंमूलाधत्वारोऽर्थनयाः । शब्द-
समभिरुदेत्थंमूलाधत्वाः शब्दनयाः शब्दाधयेण प्रवृत्तेः ॥

ननु शब्दार्थयोः संकृतप्रहणामावात्कथं शब्दभेदादर्थभेदः
स्यात् । प्रत्यक्षेण तद्महणेऽपि व्यवहारानुपयोगात् । गृही-
तमकेतयोस्तदेव नष्टत्वात् । स्मृतेश्च तदविषयत्वाप्योरती-
तरादिति सौगतविप्रतिपत्तिं निराकुर्वन्नाह—

अक्षयुदिरतीतार्थं वेत्ति चेन्न कुतः स्मृतिः ॥

प्रतिभासभिदैवार्थं दूरासन्नाक्षयुद्विवत् ॥१५॥

अक्षैर्जनिता बुद्धिर्ज्ञानं अतीतार्थं स्वकारणमूर्तं शब्दं
वाच्यं च । वेत्ति । वेत्ति जानाति सौगतमते हि विषयस्य
ज्ञानकारणत्वात् । कारणं च कार्यज्ञानात्पूर्वक्षणवर्ति इत्युच्यते ।
तदा कुतः कारणास्मृतिरध्वतीतार्थं न वेत्ति, अपि ॥ वेत्त्ये-
वेत्यर्थः । नन्वेवं स्मृतेः कथं प्रामाण्यं गृहीतमादिस्वादित्या-
धीक्याह— प्रतीत्यादि । एकोऽभिलोऽतीतत्वाविशेषात्माधार-
णोऽर्थो विषयः शब्दार्थलक्षणस्तस्मिन्नपि स्मृतिः प्रमाणमिति
दोषः । कुतः प्रतिभासभिदा प्रतिभासस्थातीताकारपरामर्शस्य
भिद्वेदस्तथा । प्रत्यक्षेण हीदमिति यदनुम्यते तदेव कालांतरे
पुनस्तदित्यतीताकारतया स्मृत्या विषयीक्रियते इति । अस्मि-

ज्ञेयं दृष्टान्तमाह— दूरेत्यादि । दृग्धासावासन्नश्च दूरसंज्ञस्त-
स्मिन्नर्थे पादपादौ । अक्षबुद्धिवत् यथा प्रत्यक्षज्ञानानां स्पष्ट-
स्पष्टप्रतिभासमेदात् प्रामाण्यं तथा स्मृतेरपीत्यर्थः ॥

ननु शब्दार्थयोः संबन्धामावात्क्यं शब्दस्य प्रामाण्यं यत्-
स्तद्विषये शब्दादयो नयाः सम्यंच इति तद्विप्रतिपदिनि-
राकरणार्थमाह—

अक्षशब्दार्थविज्ञानमविसंवादतः समं ।

अस्पष्टं शब्दविज्ञानं प्रमाणमनुमानवत् १६

समं समानं प्रमाणं भवति । किं अक्षशब्दार्थविज्ञानं ।
अक्षमिन्द्रियं । शब्दो वर्णपदवाक्यात्मको ध्वनिः । ताभ्यां
जनितमर्थस्य सामान्यविशेषात्मकवस्तुनो विशिष्टं संशयादि-
विकलं ज्ञानमवशोधनं । कुतः अविसंवादतः अर्थक्रियायाम-
व्यभिचारान् । यथाऽक्षजनितमर्थज्ञानमविसंवादात्प्रमाणं तथा
शब्दजनितमर्थत्यर्थः । न क्षणमवचनजनितज्ञानम्यार्थक्रिया-
विमर्वादादेवं आमवचनजनितज्ञानम्याप्रामाण्यं शक्यमक्षज्ञाने
अपि कचिद्विसंवादान् । सर्वत्राप्रामाण्यप्रकाशमंगतान् । नन्यक्ष-
ज्ञानं प्रमाणं गृह्यत्वान् न शब्दमगृह्यत्वादित्वाशङ्क्याह—
अगृह्यमिति । अगृह्यमविज्ञदमपि शब्दजनितं ज्ञानं प्रमा-
णमभ्युपगम्यमविसंवादादेव । न हि स्थाप्यमस्थाप्यं वा
प्रामाण्येनानिवन्धनं तयोः संशदेतरनिवन्धनत्वात् । किं

अनुमानदा यथाऽनुमानस्यहमपि विभवादाभावाद्यमानम्.
मुमन्यते नथा एतद्वर्गापि यमानमनुमन्यदविभवादादिदो-
षादिनि ॥

अनु बाल्याश्रयलिगभेदात्तद्वेदोऽयंभेदहृदित्यनुष्टुप् तदभा-
वेषयमाणाभावादिम्यादीनां निगमयत्ताह—

पालादित्क्षणे न्यक्षेणान्यत्रेह्यं परीक्षितं ॥

द्रव्यपर्यायतामान्यविशेषात्माधनिष्ठिनम् ॥१७॥

इत्यमानोक्तनीधः । वि. बालादित्क्षणं काल आदिर्द्वेषा
बाल्याश्रयलिगभेद्यामाधनोपमहादीनां न बाल्यादयः तेषां लक्ष-
णमगाधारणं स्वल्पः । किंविदिष्ट परीक्षितं विचारितं
स्यामिममनभद्रार्थः, सुगुणि । कथं न्यक्षेण विन्तरेण ।
न अ. यत्र तत्त्वार्थमहाभावाद्दो । किंविदिष्ट द्रव्येग्यादि ।
द्रव्यं पूर्वापरपरिणामव्यापकमूर्ध्वतागामान्यं पर्यायाः एक-
स्मिन् द्रव्ये क्रममाविनः परिणामाः । सामान्यं सदा-
परिणामलक्षणं निर्यहसामान्यं । विशेषोऽर्थांतरगतो व्यति-
रेकः । द्रव्यं च पर्यायाश्च सामान्यं च विशेषश्च द्रव्य-
पर्यायगामान्यविशेषाः । नै आत्मा स्वभावो यस्यासी
तथोक्तः । स आगावर्थश्च तस्मिन्निष्ठिते नियते तदात्म-
कमिति यावन् । एवविषयैव अर्थक्रियासंभवातिरेकैकति
सहिगेभान् । न हि केवलं द्रव्यं पर्यायरहितं, पर्यायो

वा द्रव्यन्यातीरक्तिः, सामान्य विशेषशून्यं, विशेषो वा सामान्यशून्यः प्रमाणपदवीमधिगोहति तथाऽप्रतीतेः । यतः कालादिकमेकांतरूपं स्यात् । तत्र कालमिधा अतीतानागतवर्तमानमेदात् । क्रियानिर्वर्तक कारकं । तच्च षोडश । कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणमेदात् । शब्दमवृत्तिनिमित्तमर्थधर्मो लिंगं तच्च त्रिधा स्त्रीपुंनपुंसकमेदात् । त्रिधा संख्या एकत्वाद्वित्वबहुत्वमेदात् । साधनं क्रियाश्रयः तदपि त्रिधा अन्ययुग्मदस्मदर्थमेदात् । उपग्रहः प्रादिरुपसर्गः अनेकधेति ॥

नन्येकातेऽपि कथमेकस्य पट्टकारक्योद्यनकत्व घटत इत्याशङ्क्याह—

एकस्यानेकसामग्रीसन्निपातात्प्रतिक्षणं ॥

पट्टकारकी प्रकल्प्येत तथा कालादिभेदतः॥१८॥

प्रकल्प्येत धरेत् । का पट्टकारकी षण्णां कारकाणां समाहारः पट्टकारकी । कस्य एकस्यापि जीवादिचस्तुनः । अपिशब्दस्याध्याहारात् । कथं प्रतिक्षणं क्षणः समयः क्षणं क्षणं प्रति प्रतिक्षणं । कस्मात् अनेकसामग्रीसन्निपातान् अनेका बहिरंगांतरंगा सामग्री कारणफलापः तस्याः सन्निधिस्तस्मात् । तथाहि यदैव चक्रादिसन्निधेः कर्ता देवदत्तस्त्वेव स्वपेशकजनसन्निधानात् स

एव ददते इति कर्म । मयोजनापेक्षया देवदत्तेन कार-
यतीति कारणे । दीयमानद्रव्यापेक्षया देवदत्ताय ददातीति
संपदाने । अपायापेक्षया देवदत्तादपैतीति अपादानं । तत्तत्प्र-
द्व्यापेक्षया देवदत्ते कुंडलमित्यधिकरणमिति अविरोधात्
तथा घनीतेः । ॥ टि घनीयमाने विरोधो माम् । तथा
पुगपदिब बालादिभेदतः कालदेशाकाराणां भेदः कमस्ते-
मापि वदकारणी प्रकल्प्येत । तथाहि अहरोदेवदत्तः करोति-
वरिष्यतीति घनीयित्वायातत्वात् । अथवा तथा एकस्य
वदकारणीप्रकल्पनवत्कालापि प्रकल्प्येत । कुतः भेदतः
कथंचिदर्धस्य भेदान् । गर्वभाऽभिते सकलकालकारकादिभे-
दानुपपत्तेः । ततः स्याद्वाद एव सुनश्चानविकल्पात् ।
सर्वेऽपि नैगमादयः सुनया दृष्टेष्टविरोधान् । अन्यत्र तुर्न-
याम्स्तद्विरोधादिति सूक्तं महाकलंकदेवैर्भेदाभेदेत्यादि । ननु
नैगमादयः मिद्वान्ते नयाः प्रतिपादिताः । अतः पुनः संप-
दादय इति कथमपमिद्वान्तो न स्यादिति चेन्न अभि-
प्रायभेदान् । सर्वतस्तोकविषयो हीत्थंभूतस्तस्य क्रियाभेदा-
देवार्थभेदकत्वात् । ततो बहुविषयः समभिरुद्धस्य पर्याय-
शब्दभेदान् भेदकत्वान् । ततो बहुतरविषयः शब्दः तस्य
कालादिभेदाद्वेदकत्वात् । ततः पुनः ऋजुसूत्रो बहुतम-
विषयः शब्दगोचरेतरविवक्षितपर्यायविषयत्वात् । ततोऽप्य-
धिकविषयो व्यवहारः पर्यायविशिष्टद्रव्यमहणान् । ततश्च

प्रचुरविषयः समग्रः सकलद्रव्यपर्यायव्यापी सर्वग्रहमात्र ।
ततः पुनरन्यधिकविषयो नैगमः सत्त्वासत्त्वयोगुणमुद्रयभूतसं
ग्रहणात् । ततो विषयापेक्षया नैगमादीनां पूर्वनिष्ठः
सिद्धाते युक्तः । अत्र पुनर्न्यायशास्त्रे समस्तनास्तिकवि-
प्रतिपत्तिनिराकरणार्थं सकलपदार्थानास्तित्वमूचनस्य संग्रहनस्य
पूर्वनिष्ठाते विरोधामावात् ।

ननु नयस्य विकल्पात्मकत्वाच्च तत्त्वाधिगमसाधनं
स्मृत्यादिबहिर्दिशि मौगतादिप्रत्यवस्थां प्रत्याचक्ष्णः प्रकरणेन
संहारमाह—

व्याप्तिं साध्येन हेतोः स्फुटयति न विना
चित्तयैकव्रदृष्टिः । साकल्येनैष तर्कोऽनधि-
गतविषयस्तत्कृतार्थकदेशे ॥ प्रामाण्ये
चानुमायाः स्मरणमधिगतार्थादिसंवादि
सर्वं । संज्ञानं च प्रमाणं समधिगतिरतः
सप्तधाख्यैर्नयैर्वाच्यैः ॥ १९ ॥

न स्फुटयति न प्रकाशयति । का एकव्रदृष्टिः एक
स्मिन्महानमादौ साध्यमाधनयोर्दृष्टिर्दर्शनं प्रत्यक्षमित्यर्थः
का व्याप्तिं अविनाभावं । कस्य हेतोः साधनस्य धूमादेः
केन मह माध्येनाभ्यादिना मह । केन माकल्येन मह

ज्ञानां देशकालानरितसाध्यसाधनव्यक्तीनां भावः साकल्यं
 तेन । कथं विनया विना उद्गममाणाभावे इत्यर्थः । न
 हि एष्टांतर्धर्मिणि साध्यसाधनसंबन्धदर्शने साकल्येन व्याप्ति-
 प्रतिपत्तां समर्थमनुमानानर्थक्यप्रसगात् । तद्वदुरभिज्ञत्वापत्ते-
 र्वा । तर्हि किं प्रमाणं तां स्फुटयतीति चेदुच्यते । एष
 तर्कः यः साकल्येन साध्यसाधनयोर्व्याप्तिं स्फुटयति ज्ञानं, ए
 एव च साकलानुमानिकप्रसिद्धस्तर्क इत्युच्यते । ननु गृहीत-
 प्रादित्वादस्याप्रामाण्यमित्वाशङ्क्याह—अनभिगतविषयः । अन-
 भिगतः प्रमाणांतरेणानिधितः विषयोऽविनाभावो यस्यासौ
 तपोक्तः । किंविशिष्टः संज्ञानं सम्पद्ज्ञानं अर्थप्रमाणं
 भवतीति । तथा स्मरणं स्मृतिश्च प्रमाणं । किंविशिष्टं
 अभिगतार्थाविमेवादि अभिगतः प्रत्यक्षेणानुभूतोऽर्थो विषय-
 स्तत्वादिसंवादि विसंवादरहितमिति । एतच्च संज्ञानमिति ।
 करिमन् मति प्रामाण्ये प्रमाणत्वे सति । कस्या अनुमायाः
 अनुमानस्य । कः तत्त्वानर्थक्यदेशे तेन संकेतः कृतो निधितः
 अर्थोऽविनाभावस्तस्यैकदेशः साध्यं तत्त्वानुमानप्रामाण्यस्य स्मृति-
 तर्कप्रामाण्याविनाभावित्वादित्यर्थः । अथवा संज्ञानं च
 प्रत्यभिज्ञानं च प्रमाणमविसंवादाविशेषात् । न केवलमेतत्परो-
 क्षमेव विकल्पात्मकं प्रमाणमपि तु सर्वं प्रत्यक्षमपि विकल्पात्मकं
 प्रमाणं तस्यैव व्यवहारोपयोगित्वात् । निर्विकल्पकस्थ कचि-
 दप्यनुपयोगान् । अतः कारणावर्कदिवन् विकल्पात्मकैरेव

नयौघैः समधिगतिः सम्यगाधिगमो जीवादितत्त्वनिर्णयो भवति ।
 किंमूतैः सप्तधासूत्रैः सप्तधा नैगमादिसप्तप्रकारा आसूया नून
 येषां तैरिति । प्रमाणनयैरधिगम इति वचनात् । प्रमाण-
 रिगृहीतार्थविषयत्वान्नयानां निर्विषयत्वमिति चेन्न, द्रव्यपर्या-
 यात्मनो वस्तुनः प्रमाणेन परिगृहीतत्वात् । नयानां च तदे-
 कदेशे द्रव्ये पर्याये वा प्रतिपक्षाविनाभाविनि प्रवृत्ते । सक-
 लादेशः प्रमाणाधीनो विकलादेशो नयाधीन इति प्रवचनान् ॥

ननु सौगतादिमतेऽपि तत्त्वस्य समधिगतिरस्तीत्याशङ्क-
 यामाह—

सर्वज्ञाय निरस्तबाधकधिये स्याद्वादिने
 ते नमः । स्तात्प्रत्यक्षमलक्षयन् स्वमत-
 मभ्यस्याप्यनेकांतभाक् ॥ तत्त्वं शक्य-
 परीक्षणं सकलविज्ञैकांतवादी ततः । प्रेक्षा-
 यानकलंक याति शरणं त्वामेव वीरं
 जिनम् ॥ २० ॥

न स्यात् सकलविन् विद्यान्मोक्षमोक्षद्रव्यपर्यायवेदी ।
 वेन् । कः एकानवादी एकानं केवलं द्रव्यमेव पर्याय ए-
 वा तत्त्वं वदति प्रतिपादयतीत्येवंशील एकानवादी सुगतादिः ।
 किं कुर्वन् अश्रयन् अज्ञानम् । किं तत्त्वं जीवादिवस्तु-

सरूपं । किंविशिष्टं अनेकांतभाक् अनेकांत द्रव्यपर्यायात्मतां
 भजत्यात्मसात्करोतीत्यनेकांतभाक् । पुनः कथंभूतं शक्यपरी-
 क्षणमपि शक्यं परीक्षणं संशयादिव्यवच्छेदेन विवेचनं यम्य
 तथोक्तं लौकिकगोचरमपीत्यर्थः । कथं प्रत्यक्षं स्पष्टं यथा
 भवति तथा । किं कृत्वाऽभ्यस्य भावयित्वा । किं स्वमतं
 सर्वभेदांतर्दानं निरन्वयविनाशादिभावनावहितचेतसोऽनेकांत-
 तत्त्वमधिगंतुमनन्मिति कथं सर्ववेदित्वं तेषामित्यर्थः । ततः
 कारणान् भो अकलंकं ज्ञानावरणादिकलंकरहितं नमस्करवाणि ।
 कस्मै ते शुभ्यं । कथंभूताय सर्वज्ञाय सर्वं लोकालोक-
 यस्तुजातं जानातीति सर्वज्ञस्तस्मै । पुनः किंविशिष्टाय
 निरस्तबाधकधिये निरस्तमनेकांततत्त्वभावनावलाद्विभेदितं
 बाधकं दोषावरणद्वयं यस्याः सा निरस्तबाधका तादृशी
 धीरस्य तथोक्तस्तस्मै । मयः किंभूताय स्याद्वादिने स्यात्क-
 थित्सदायनेकांतात्मकं तत्त्वं वदतीत्येवंशीलस्तस्मै । न
 केवलमहमेव ते नमस्करोमि किंतु प्रेक्षावान् परीक्षकः
 सर्वोऽपि स्वामेव शरणं याति प्रतिपद्यते । नित्यप्रवृत्त-
 वर्तमानविवक्षया एव वचनान् । किंनामानं वीरं पश्चिम-
 तीर्थकरं वर्धमानं । पुनरपि कथंभूतं जिनं बहुविधविषम-
 भवगहनभ्रमणकारणं दुष्कृतं जयतीति जिनं तं । तदी-
 र्थकृतोपकारत्वान् शान्तिकाराणामिति ॥

भट्टाकलंकशिशिरांशुगर्षाभिरेत-

अयमर्थ इति ज्ञानं विद्यान्मोक्षमिति मर्यतः ॥

अन्यथा न विवादः स्यान्कुल्याद्यादिव्यादिवत्

विद्यान्मोक्षमिति । किं ज्ञानं । कथं अयमर्थ इति ।
पुनर्न विद्यान् । का उपाधिः प्रथमम्यादुपपत्तिरिति स्वप्न ।
कम्मान् अर्थनो यदादेः मद्यज्ञानं । इदं च प्रमेयं प्रतीति-
मिदमेव । अन्यथा यद्यर्थान्मोक्षमिति ज्ञानं विद्यान् तदा
यादिर्मानिषादिनां विवादो ज्ञानमर्थान्मोक्षं नेति विप्रतिपत्तिः ।
किंवा कुल्याद्यादिव्यादिवत् यथा कुल्यादेः सक्तागादभ्य-
देर्मन्मनि प्रतीतिमिदं कम्पापि न विवादोऽस्ति, तथाऽप्यत्र
ज्ञानमर्थमन्यपि विवादो मा भूत् । अस्ति चायं विवादः ।
स्वाद्यादिनां ज्ञानमन्मनीति ॥

अथानुमानात्तदुपपत्तिमिद्धिः म्यादित्याशङ्क्याह—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थश्चेत्कारणं विदः ॥

संशयादिविदुत्पादः कौतस्कुत इतीक्ष्यतां ४

येद्यदि कारणं कथ्यते । कः अर्थो विषयः । कस्याः
विदो ज्ञानस्य । काभ्यां अन्वयव्यतिरेकाभ्यां । सति भवनम-
न्वयः । असत्यभवनं हि व्यतिरेकः ताभ्यां । तथाहि ज्ञानमर्थ-
कारणकं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानादिति । तदा कौतस्कुतः
स्यात् कुतस्कुत आगतः कौतस्कुतः । कः संशयादिविदुत्पादः

संशयविपर्ययासंज्ञानोत्पत्तिरित्येवमीक्ष्यतां तद्वादिभिः स्वमनसि
पर्यालोच्यतां अर्थाभावेऽपि सशयाद्युत्पत्तेः । न हि म्हाणुपु-
रुषात्मकः केशोद्भूतस्वभावो वाऽर्थस्तज्ज्ञानोत्पत्तौ व्याप्तिरिति ।
ततो भागासिद्धमर्थावयव्यतिरेकानुविधानं ज्ञानस्येति ॥

अथाज्ञानमपि सन्निकर्षः प्रमाणमित्याशंकां निराकुर्वन्नाह—

सन्निधेरिन्द्रियार्थानामन्वयव्यतिरेकयोः ॥

कार्यकारणयोश्चापि बुद्धिरध्यवसायिनी ॥ ५ ॥

अध्यवसायिनी निश्चायिका । का बुद्धिर्ज्ञानमेव । कस्य
सन्निधेरपि सन्निकर्षस्यापि न केवलमर्थस्येत्यपिशब्दार्थः ।
केषां इन्द्रियार्थानां इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अर्थाश्च रूपादयस्तेषां
न केवलं सन्निधेरपि तु अन्यव्यतिरेकयोश्च सन्निकर्षस्य
भावाभावयोश्च । तथा कार्यकारणयोश्च । कार्यं सन्निकर्षः
कारणमिन्द्रियादिः तयोश्च बुद्धिरेवाध्यवसायिनी । नतः सैव
प्रमाणं ॥ सन्निकर्षादि तस्य प्रमेयत्वान् ॥

अथालोक्य ज्ञानकारणत्वं निराकुर्वन्मित्याह—

तमो निरोधि धीक्षते तमसा नावृतं परं ॥

कुड्यादिकं न कुड्यादितिरोहितमिरेक्षकाः ६

धीक्षते विशेषेण नीत्यादिरूपतया पर्यवति । के ईक्षका-
चक्षुष्मन्तो ज्ञाताः । किं तमोऽप्यकारं पुद्गलरक्षा । किंतिरिष्टं

निरोधि प्रमेयान्ननिरोधायकं । पुनर्न वीक्षते । किं प
 घटादिकं । कथंमृतं कृतमाच्छादितं । केन तमसा । तः
 कथमालोको ज्ञानकारणं तदभावेऽपि तदुत्पत्तेरिति । अग्नि-
 ज्ञेयं दृष्टान्तमाह— इव यथा कुड्यादिकमीक्षते ईक्षकाः ।
 कुड्यादितिरोहितं पुनर्घटादिकं नेक्षते । तथा तमो वीक्षते
 तदावृतं तु परं नेक्षते इति । ननु तमोवदालोकावृत्तनि-
 घटादिकं मेक्षिषतेति चेत्स्यादेव यदि प्रकाशम्यावैशद्यं ।
 यस्य हि द्रव्यस्य वैशद्यमस्ति तेनावृतमप्यनावृतप्रम्यमेव
 स्फटिकाम्रकाद्यावृतवत् । अन आलोकवत्तदावृतमपि पश्यति
 तस्य वैशद्यान् । तम पुन पश्यति तदावृतं न पश्यति
 तस्यावैशद्यमिति । तन्न ज्ञानकृष्णमालोकः प्रमेयत्वात् अर्धव-
 तिति सिद्धमन्तर्गतागणं ज्ञानावगणवीथौनगयक्षयोपशमः ।
 बहिरंगं पुनर्गिद्विमानिन्द्रियरूपमिति ॥

नन्वर्थादनुत्पन्नत्वे ज्ञानस्य सर्वार्थप्रकाशप्रमंग-
 म्यादवि-
 विशेषादित्याशङ्क्याह—

मलविदमणिच्यक्तिर्यथाऽनेकप्रकारतः ॥

कर्मविदात्मविज्ञानिस्तथानेकप्रकारतः ॥ ७ ॥

* यथा स्यात् । का मलविदमणिच्यक्ति मलं कानि-
 मेरेमादिवि. विद. म चार्मा मणिश्च पद्मरागादिः तस्य
 व्यक्तित्वेन प्रादुर्भावः । कथं अनेकप्रकारतः अनेके महवः

प्रकारा विशदाविशददूरादूरप्रकाश्यप्रकाशनविशेषास्तानाश्रित्य ।
तथा स्यात् । का कर्मविद्धात्मविज्ञप्तिः कर्माणि शाना-
वरणादीनि तैराविद्धः संबद्धः स चामावात्मा च तस्य
विज्ञप्तिर्येषोपलब्धिः । कथं अनेकप्रकारतः अनेके नाना-
रूपाः प्रत्यक्षेतरदूरासन्नार्थप्रतिभासनविशेषा इन्द्रियानिन्द्रिया-
तीन्द्रियशक्तिविशेषाः क्षयोपक्रमविशेषाश्च तानाश्रित्येत्यर्थः ।
तदावरणनिरवशेषनिरासे तु सकलार्थविज्ञप्तिरात्मन उपपद्यत
एव ज्ञानस्वभावत्वान् तस्येति ॥

ननु यस्मादर्थोज्जायते यदाकारमनुकरोति यत्र व्यवसाये
जनयति ज्ञानं तत्रैव तस्य प्रामाण्यं न सर्व्वेति
सौगताशङ्का प्रतिक्षिपति—

न तज्जन्म न ताद्रूप्यं न तद्यवसितिः सह ॥

प्रत्येकं वा भजंतीह प्रामाण्यं प्रति हेतुतां ८

इह ज्ञाने । प्रामाण्यं प्रति प्रमाणत्वमुद्दिश्य । हेतुतां
निमित्तमार्थं न भजंति । किं न इत्याह— तज्जन्म
तस्मादर्थोज्जन्म उत्पत्तिः तस्य कारणप्रायेण व्यभिचारात् ।
न च ताद्रूप्यं तस्यार्थस्य रूपमिव रूपमाकारो यस्य
तत्तद्रूपं तस्य भावस्ताद्रूप्यं तस्य समानार्थसमनंतरज्ञानेन
व्यभिचारान् । नापि तद्यवमितिः तत्रार्थे व्यवमिति-
व्यवसायो निश्चयः तस्य द्विवेदादिव्यवसायेन व्यभिचा-

रात् । कथं प्रत्येकं एकमेकं प्रति नियतमेकैकमित्यर्थः ।
सह मिलित्वा वा तानि प्रामाण्यहेतुतां न भजन्ति तर्हि
तद्यस्यापि शुद्धे ग्रन्थे पीताकारज्ञानजनकेन समनंतरमप्य-
येन व्यभिचारात् ॥

ततः स्वकारणकलापादुपजायमानं प्रकाशरूपं ज्ञानं स्व-
एवार्थमाहकमित्याह—

स्वहेतुजनितोऽप्यर्थः परिच्छेद्यः स्वतो यथा ।

तथा ज्ञानं स्वहेतूत्थं परिच्छेदात्मकं स्वतः ।

यथा स्यात् । कः अर्थः पटादिः । किंविशिष्ट-
स्यात् परिच्छेद्यो ज्ञेयः । कथं स्वन स्वभावादेव न श-
नानुत्पत्त्यादेः । किंभूतोऽपि स्वहेतुजनितोऽपि स्वस्य हेतु-
मृदादिमामग्री तेन जनितो निष्पादितोऽपि । तथा शा-
परिच्छेदात्मकमर्थधर्माण्मात्मकं स्यात् । कृतं स्वभावादे-
नार्थादुत्पत्त्यादेः । किंविशिष्टमपि स्वहेतुधर्मपि । स्वस्य हेतु-
रन्तरात् आवश्यकशयोपशमशून्यः । परिच्छेद पुनर्निद्रिया-
निद्रियरूपमन्मसादुत्था उन्मत्तिवत् न गन्धोक्तं नादशमपी-
त्यर्थः । अर्थप्रवृत्तस्वभाव इति ज्ञानं केनचित्प्रतिबुद्धशक्तिय-
द्विविदेव ज्ञानानि । प्रतिबन्धविषयविशेषे न नन्देव स्ववि-
षयविशेषे ज्ञानानिर्वाति ॥

अथ ज्ञानं प्रमाणमात्मोद्दिग्यधुमेश्वरं विशदयति—

व्यवसायात्मकं ज्ञानमात्मार्थग्राहकं मतं ॥

ग्रहणं निर्णयस्तेन मुख्यं प्रामाण्यमश्नुते ॥१०॥

मतमिष्टं ज्ञातं च । किं ज्ञान । किंस्वरूप व्यवसा-
यात्मकं विशेषस्य आत्मापाकारस्वायसायो निश्चयः ॥ एव
वाऽऽत्मा स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तं । अनेन प्रत्यक्षं कल्प-
नापेक्षमित्येतन्निरस्तं । पुनः किञ्चिदिष्टं आत्मार्थग्राहकं
आत्मा स्वरूपमर्थो वाच्यो घटादिर्त्ता गृह्णाति निर्णयतीत्या-
त्मार्थग्राहकं । अनेन ज्ञानमर्थग्राहकमेव न स्वरूपग्राहकं,
स्वग्राहकमेव नार्थग्राहकमित्येकातद्वयं निराकृतं । तेन कार-
णेनाश्रुते भजति । किं ग्रहणं ज्ञानं कर्तुं । किंरूपं
निर्णयः स्वार्थव्यवसायस्तद्रूपमित्यर्थः । किं कर्मतापत्तं प्रामा-
ण्यं प्रमाणमात्र । किञ्चिदिष्टं मुख्यमनुपचरितं ज्ञानकरण-
स्वाहुपचारेणैवेन्द्रियलिङ्गादेः प्रमाणत्वान् । ततः सूक्तं ज्ञानं
प्रमाणमात्मादेरिति ॥

इदानीं तत्तत्संख्यामाह—

तत्प्रत्यक्षं परोक्षं च द्विधैवान्नान्यसांविदां ।

अंतर्भावाच्च युज्यन्ते नियमाः परकल्पिताः ॥११॥

यत्साम्याज्ञानात्मकं प्रमाणं तन् द्विधैव द्विप्रकारमेव ।
तत्तदेव प्रकारावाह— प्रत्यक्षं परोक्षं चेति । नन्वनुमानादि-

रात् । कथं प्रत्येकं एकमेकं प्रति नियतमेकैकमित्यर्थः ।
सह मिलित्वा वा तानि प्रामाण्यहेतुतां न मज्जन्ति तत्रि-
त्यस्यापि शुक्ले शंखे पीताकारज्ञानजनकेन समनंतरमल-
येन व्यभिचारात् ॥

ततः स्वकारणकलापादुपजायमानं प्रकाशरूपं ज्ञानं स्वतः
एवार्थमाहकमित्याह—

स्वहेतुजनितोऽप्यर्थः परिच्छेद्यः स्वतो यथा ॥

तथा ज्ञानं स्वहेतूत्थं परिच्छेदात्मकं स्वतः ९

यथा स्यात् । कः अर्थः घटादिः । किंविशिष्टः
स्यात् परिच्छेद्यो ज्ञेयः । कथं स्वतः स्वभावादेव न शा-
नादुत्पत्त्यादेः । किंभूतोऽपि स्वहेतुजनितोऽपि स्वस्य हेतु-
मृदादिसामग्री तेन जनितो निष्पादितोऽपि । तथा ज्ञानं
परिच्छेदात्मकमर्थमहणात्मकं स्यात् । कुतः स्वभावादेव
नार्थादुत्पत्त्यादेः । किंविशिष्टमपि स्वहेतूत्थमपि । स्वस्य हेतु-
रंतरंगः आवरणक्षयोपशमलक्षणः । बहिरंगः पुनरिन्द्रिया-
निन्द्रियरूपमन्मादुत्या उत्पत्तिर्यस्य नष्टभोक्तं तादृशमपी-
त्यर्थः । अर्थमदृष्टस्वभाव इति ज्ञानं केनचित्पनिचद्वशक्तिकं
किंचिदेव जानानि । अनिवन्धविगमविशेषे न तदेव स्ववि-
षयविशेषं जानानाति ॥

अथ ज्ञानं प्रमाणमात्मादेर्गन्धमुषेयार्थं विगन्ध्यति—

प्रमाणभेदसंख्याऽपि संभाव्यत इत्याह— अवेत्यादि । न पुनो
 न संभवन्ति । के नियमा द्विव्यादिमंस्याप्रविज्ञाः । किं
 विशिष्टाः पण्डितकल्पिताः कैः मौनतादिभिः कल्पित
 रचिताः । कुतो न मुख्येन अनर्भाकान् संप्रहृत् । कृतं
 अन्यसंबिद्धा अनुमानादिज्ञानाना । क अत्रैव प्रत्यक्षमपि
 संप्रहृ एव । तत्र प्रत्यक्षमिन्द्रियानीन्द्रियातीन्द्रियभेदान् त्रिषा
 स्पर्शादीन्द्रियव्यापारप्रभवमिन्द्रियप्रत्यक्ष । केवलमनोव्यापार
 भवमिन्द्रियप्रत्यक्ष । तदेतद्वयमपि माध्यवहारिकं देशे
 वैद्ययान् । अतीन्द्रियं पुनः मुख्यप्रत्यक्ष अवधिमतः तदपि
 केवलज्ञानभेदान् त्रिषा । तत्र मूर्तद्रव्यान्वनमवधिज्ञानं देश
 वधिपरमावधिमर्वावधिभेदान् त्रिविध । तत्र देवनाकारं
 देशावधिभेदप्रत्यक्ष एव । निर्यञ्जनुव्याणा गुणप्रत्यक्षः । इति
 मनुष्यस्य चरमगमिष्य भयनस्य गुणप्रत्यक्षमेव । क्रतु
 मतिविपुलमतिभेदान्मन पर्ययो द्विधा । प्रगुणनिर्वातेन मनोवा
 दायगनमूक्षमद्रव्यान्वनं क्रतुमतिमन पर्यय । प्रगुणाप्रगुण
 निर्वातेन मनोवादायगनमूक्षमेनगर्वावलवनो विपुलमतिमन.५
 र्ययः । त्रिकालगतानन्यार्थावधिप्रतिपत्तिर्वातीवद्रव्याणा गुण
 स्माश्चात्करणं केवलज्ञानं अस्मिन्नवर्णनीयानिगयनिग्वेष्टवि
 र्हेष्टविर्तमान । तद्वानपि कश्चिदुक्तविशेषः मुनिश्चि
 तामभवद्वाधकप्रमाणत्वान् सुप्तादिवन् । न मनु तस्य प्रत्यक्ष
 बाधकमप्युक्तेः । ततो निवर्तमानं तद्वाधकमिति चेदपुनः

स्याद्वादः । नयनं वस्तुनो विवक्षितधर्मप्रापणं नयः । स्याद्वा-
दश्च नयश्च स्याद्वादनयौ । इत्थं संज्ञे व्यपदेशौ संज्ञते
ययोस्तौ तथोक्तौ । तौ लक्षणतो निर्दिशति—स्याद्वाद उच्यते ।
कः सकलादेशः सकलस्यानेकधर्मणो वस्तुन आदेशः कथनं ।
यथा जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशकालाः षडर्थाः । तत्र ज्ञानदर्श-
नसुखदीर्घैरसाधारणैर्धर्मैः सर्वत्र प्रमेयत्वागुरुलघुत्वधर्मित्वगु-
णित्वादिभिः साधारणैर्मूर्तत्वसूक्ष्मत्वासंख्यातप्रदेशत्वादिभिश्च
साधारणासाधारणैरनेकांतात्मको जीवः, पुद्गलः पुनः स्पर्शरस-
गंधवर्णैरसाधारणैः सत्त्वादिभिः साधारणैरचेतनत्वमूर्तत्वादिभिः
साधारणासाधारणैश्चानेकांतात्मकः । धर्मश्च गतिहेतुत्वेनासाधा-
रणेन सत्त्वादिभिः साधारणैरचेतनत्वादिभिरुभयैरप्यनेकांता-
त्मकः । स्थितिहेतुत्वेनासाधारणेन सत्त्वादिभिः साधारणैर्मूर्त-
त्वादिभिश्च साधारणासाधारणैर्धर्मोऽनेकांतात्मकः । अवगा-
हनेनासाधारणेन सत्त्वादिभिः साधारणैर्मूर्तत्वादिभिर्द्वयैरप्या-
काशमनेकांतात्मक । वर्तनयाऽसाधारण्या सत्त्वादिभिः साधा-
रणैर्मूर्तत्वादिभिः साधारणासाधारणैश्च कालोऽनेकांतात्मकः ।
उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सदिति वा प्रतिपादनं । पुनर्नयो
भवति । का विकलसंकथा । विकलस्य विवक्षितैकधर्मस्य
सम्यक्प्रतिपक्षपेक्षया कथा प्रतिपादनं, यथा जीवो ज्ञातेः
द्रष्टव्य इत्यादि । ननु ज्ञातुरभिप्रायो नय इत्युक्तं भाव
इदानीं पुनर्वचनात्मको नयः किमित्युच्यते इति चेत् उपना

रात्रयेहेतोर्वचनस्यापि नयत्वाविरोधान् । श्रुतज्ञानम्य हेतोर्वच-
नस्य श्रुतव्यपदेशवचनवत् । तथाहि म्याज्जीव एव ज्ञाना-
पनेकांत इति प्रमाणवाक्यं । म्यादस्त्येव जीव इति नयवाक्यं
च सप्तमंग्या प्रनिष्ठितं । म्यादस्त्येव जीव स्वद्रव्यक्षेत्रकाल-
भावविवक्षया । स्यात्तास्त्येव जीव परद्रव्यक्षेत्रकालभाव-
विवक्षया । स्यादस्तिनास्त्येव जीव स्वपरद्रव्यक्षेत्रकालभाव-
कमविवक्षया । स्यादवक्तव्य एव जीव, युगपत्स्वपरद्रव्यक्षेत्र-
कालभावपिषक्षया । म्यादस्त्यवक्तव्य एव जीव, स्वद्रव्यादि-
विवक्षया सह युगपत्स्वपरद्रव्यक्षेत्रकालभावविवक्षया । म्याज्ञा-
स्त्यवक्तव्य एव जीवः परद्रव्यादिविवक्षया सह युगपत्स्वपर-
द्रव्यक्षेत्रकालभावविवक्षया । म्यादस्तिनास्त्यवक्तव्य एव
जीवः क्रमेण स्वपरद्रव्यादिविवक्षया सह युगपत्स्वपरद्रव्यक्षे-
तकालभावविवक्षयेति दृष्टेष्टाविरोधेन विधिप्रतिषेधद्वारेण सप्त-
मंगीकस्पनायाः सर्वत समवात् । एवमेकानेकनित्यानित्यभे-
दाभेदादावपि योज्य ॥

ननु सम्यग्दर्शनज्ञानचारिणाणि मोक्षमार्गं इत्यादिवाक्येषु
शास्त्रे लोके वा स्यात्कारः किमिति न प्रयुज्यते यतोऽनेकातः
सर्वत्र वाक्यार्थः स्यादित्याक्षेपे इदमाह—

अप्रयुक्तेऽपि सर्वत्र स्यात्कारोऽर्थात्प्रतीयते ॥

विधौ निषेधेऽप्यन्यत्र कुशलमेत्ययोजकः १३

वतिवोऽङ्गिगणने । क. अथाकारः धर्मादिः परमार्थः ।
 क. गणने गणने चोक्तं न । कश्चिन्निगने विधिं मत्तमं
 गणने । न केवलं विधिं किन्तु विवेकोऽपि प्रमत्ततानि
 गणने । अन्वयानि प्रत्यक्षमिदं नृणां गणितं गणितानि । विधि-
 निष्ठोऽपि प्रत्यक्षोऽपि विचारानि नीच इत्यनुष्ठोऽपि । ननु
 कुत प्रतीकते इति चेन्न । यथोक्तं सामर्थ्यात् । तदपि
 गम्यदर्शनादिव्याप्तकत्वं सामर्थ्यं कथमन्यथैव क
 कथं विन्यमिति विगम्य कथमिदं नृणां तन्निगो न मने-
 थेति । इत्यपराधोपपत्त्या सामर्थ्यैकानेकत्वाविगम्यत्वं । न
 कथमिदं विन्यममर्थ्यान् नृणां च ध्यात्वागोऽप्युक्तोऽपि
 प्रतीयते एव । चेन्न । कृष्णं ध्यानं यवरागे प्रबुद्ध-
 स्यात् । क. प्रयोजकं प्रतिपादकं । तथा एवकागोऽपि
 प्रतीयते । ननु एव गन्तव्यात्मकं एव मोक्षमार्गं इत्य-
 वधारणामात्रे सम्यग्दर्शनमेव मार्गं प्रमत्तयेन अन्यदे-
 वा द्वयमेव वेत्यतिप्रमत्तम्यं दुर्नवागम्यान् । न चैव
 मसाधारणम्वरूपम्येव लक्षणत्वात् । नन्वेवमप्रयुक्तयोगी-
 स्थात्कार्यकारयोरर्थतः प्रतीतौ कचिन्किमिति कैश्चित्प्रयु-
 ज्येते इति चेन्न । प्रतिपाद्याशयवशात्तत्त्वयोगोपपत्तेः ॥

ननु वर्णपदवाक्यात्मकस्य शब्दस्य विवक्षाविषयत्वात्क-
 थमर्थात्स्यात्कारः प्रतीयत इत्याशक्याह—

वर्णाः पदानि वाक्यानि प्राहुरर्थानवाञ्छितान् ॥

वाञ्छिताँश्च कचिज्जेति प्रसिद्धिरियमीदृशी ॥१४॥

स्वेच्छया तामतिक्रम्य वदतामेव युज्यते ॥

वक्तृभिप्रेतमात्रस्य सूचकं वचनं न्विति ॥१५॥

प्राहुरभिदधति । के वर्णाः अक्षराणि गकारादीनि ।
तथा पदानि गवादीनि । तथा वाक्यानि च गामान-
येत्यादीनि । कान् अर्थान् अभिधेयान् । किञ्चिद्विद्वान्
अवाञ्छितान् अविवक्षितान् भूम्वादीन् । वाञ्छिताँश्च विव-
क्षितानपि सास्नादिमदादीन् । कचिन्मदनुद्विषु मतिपापेषु ।
न प्राहुरस्तेषां सतोऽर्थाभिगमाभावात् । इत्येवंपकारा इयं
सर्वजनमतीता प्रसिद्धि रूढिः । ईदृशी विचित्रा व्यव-
हारिभिरमुपगतव्या सधैवार्थकियोपपत्तेः । तत्र वर्णाः
स्वरव्यंजनरूपाश्चतुःषष्टिः । वर्णानां परस्परापेक्षाणां निरपेक्षः
समुदायः पदं अव्ययानव्ययभेदमिह । तन्मानव्ययं
द्विधा सुबन्तं तिङन्तं चेति । अव्ययमनेकधा तमादिभेदान् ।
पदानां परस्परापेक्षाणां निरपेक्षः समुदायो वाक्यं ।
तत्रेधा क्रियाप्रधानं कारकप्रधानमुभयसत्त्वकं चेति ।
तां प्रसिद्धिमतिक्रम्यैव उद्धर्येव । स्वेच्छया स्वरभावेन ।
वदतां कथयतां सौगतानां । युज्यते युक्तं भवतीति अभि-
क्षेपवचनं । कथं शब्दः सूचकं वाचकं । कथं वचन-

प्रतीयेतेऽभिप्रायेण । कः स्यात्कारः स्यादिति वदन्त्ये ।
 क मर्त्ये शास्त्रे न्येके वा । कस्मिन्निमित्ते शिष्ये मत्तरे
 माये । न केनचित् किं किं निर्वेदेऽपि असत्त्वदर्शने
 माये । अन्यथापि अन्यस्मिन्ननुसारादिनिर्देशादपि । किं-
 शिष्योऽपि अप्रयुक्तोऽपि स्यादपि जीव इत्यनुक्तोऽपि । तर्हि
 कुतः प्रतीयते इति चेदाह— अर्थान् मामर्थान् । तथाहि
 सम्यग्दर्शनादिव्यात्मकत्वे मार्गस्य कथमेकत्वेमेकत्वे वा
 कथं त्रित्वमिति विरोधस्य कथंचिदित्येव पश्चादपि न मर्त्य-
 येति । द्रव्यपञ्चोपापेक्षया मार्गस्यैकत्वेकत्वाविरोधान् । ततः
 कथंचिदित्यर्थमामर्थान् तद्वाचकः स्यात्कारोऽप्रयुक्तोऽपि
 प्रतीयत एव । चेद्यदि । कुशलः स्यात् व्यवहारे प्रबुद्धः
 स्यात् । कः प्रयोजकः प्रतिपादकः । तथा एवकारोऽपि
 मनीयते । तत एव रत्नत्रयात्मक एव मोक्षमार्ग इत्य-
 वधारणामात्रे सम्यग्दर्शनमेव मार्गः प्रमज्येन, अन्यदेव
 वा द्वयमेव वेदानिप्रसंगस्य दुर्निवारत्वात् । न चैव-
 मसाधारणस्वरूपस्यैव लक्षणत्वात् । नन्वेवमप्रयुक्तयोरपि
 स्यात्कारैवकारयोरर्थनः प्रतीती कचित्किमिति कैश्चित्प्रयु-
 ज्येते इति चेन्न । प्रतिपाद्याशयवशात्तद्व्ययोगोपपत्तेः ॥

ननु वर्णपद्माव्यात्मकस्य शब्दस्य विवक्षाविषयत्वात्क-
 थमर्थात्स्यात्कारः प्रतीयत इत्याशङ्क्याह—

तथाऽप्येतत्परीक्षिता ।

मदुक्तं मन्यतेऽशिताः ॥

दीनाधिकमभिष्यन्तु ।

मेते हि निरुपायमाः ॥ १ ॥

विरुद्धं दर्शनं दग्ध ।

निद्रवन्तरय विवरः ॥

तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं किं ।

पृथग्भूतोऽर्कमृच्छति ॥ ४ ॥

इत्यभयवद्भूतिर्हृत्नी लपीवध्यनात्ययं हृत्नी व्याघ्रादभय-
शशापा निक्षेपणमरुपण समम परिमोद ॥

सामान्य प्रवचनप्रवेदाभ्युत्थित ॥

इति भाष्यप्रवचनप्रवेदाभ्युत्थित ॥ अर्कमृच्छति ॥

मदुक्तं मन्यतेऽशिताः । आद्यलोकपदकार्यक्रममे ॥

क्रमक्रममृत्तनापरोपनः । प्रायशुद्धनिजतत्त्वविषये ॥ १०

भट्टाकलङ्कप्रणीतं

स्वरूपसम्बोधनम्

मुक्तानुक्तैकरूपो यः कर्मभिः संविदादिना ॥
 अक्षयं परमात्मानं ज्ञानमूर्तिं नमामि तम् ॥ १ ॥
 सोऽस्त्यात्मा सोपयोगोऽयं कमादेनुफलवहः ॥
 यो ब्राह्मो ब्राह्मणाद्यन्ताधित्युत्पातिव्ययात्मकः ॥ २ ॥
 प्रमेयत्वादिभिर्धर्मैरचिदात्मा चिदात्मकः ॥
 ज्ञानदर्शनतस्तस्माच्चेतनाचेतनात्मकः ॥ ३ ॥
 ज्ञानाद्विज्ञो न नाभिज्ञो भिन्नाभिन्नः कथंचन ॥
 ज्ञानं पूर्वापरीमृतं सोऽयमात्मेति कीर्तितः ॥ ४ ॥
 स्वदेहप्रमितश्चायं ज्ञानमात्रोऽपि नैव सः ॥
 ततः सर्वगतश्चायं विश्वव्यापी न सर्वथा ॥ ५ ॥
 नानाज्ञानस्वभावत्वादेकोऽनेकोऽपि नैव सः ॥
 चेतनैकस्वभावत्वादेकानेकात्मको भवेत् ॥ ६ ॥
 न यवतव्यः स्वरूपाद्यैर्निर्वाच्यः परभावतः ॥
 वाच्यो नापि वाचामगोचरः ॥ ७ ॥
 स्वधर्मपरधर्मयोः ॥
 विपर्ययात् ॥ ८ ॥
 तयोः फलम् ॥

आत्मा मवीकुरुते तत्तत्कारणै म्वयमेव तु ॥ ९ ॥

कर्ता य कर्मणा भोक्ता तत्फलाना म एव तु ॥

बहिरन्तरूपायाभ्या तेषा मुक्तत्वमेव हि ॥ १० ॥

सद्दृष्टिज्ञानचारित्रमुपाय म्वात्मलब्धये ॥

तत्त्वे याथात्म्यमस्थित्यमान्मनो दर्शन मनम् ॥ ११ ॥

यथाबद्धस्तुनिर्णीति सम्यग्ज्ञान प्रदीपवत् ॥

तत्त्वार्थव्यवसायात्म कथञ्चित्प्रमिने पृथक् ॥ १२ ॥

दर्शनज्ञानपयायेपृष्ठरोत्तरभाविषु ॥

स्थिरमालम्बन यद्वा माध्यस्थ्य मुमुक्षु स्वयो ॥ १३ ॥

ज्ञाता द्रष्टाऽहमेकोऽहं मुने दु स्ते न चापर ॥

इतीदं भाषनादाह्यं चाग्लिमयवा पर ॥ १४ ॥

सदेतन्मूलहेतोः म्यान्कारण सहकारकम् ॥

तद्वाच्य देशकालादि तपश्च बहिरङ्गकम् ॥ १५ ॥

इतीदं सर्वमालोच्य सौम्ये दौ.म्ये च शक्तिन ॥

आत्मान भावयन्नित्य रागद्वेषविवर्जितम् ॥ १६ ॥

काराय रञ्जित चेनभूतत्वं नैवावगाहने ॥

नीलीरक्तेऽम्बरे रागो दुःखधेयो हि कौकुम् ॥ १७ ॥

तत्तत्त्वं दोषनिर्मुक्त्य निर्मातो भव सर्वत ॥

उदासीनत्वमाधित्य तत्त्वचिन्तापरो भव ॥ १८ ॥

हेयोपादेयतत्त्वस्य स्थिति विज्ञाय हेयतः ॥

निरालम्बो भवान्यस्मादुपेये सावलम्बन ॥ १९ ॥

महाकलङ्कप्रणीतं

स्वरूपसम्बोधनम्

मुक्तामुक्तैकरूपो यः कर्मभिः संविदादिना ॥
 अक्षयं परमात्मानं ज्ञानमूर्तिं नमामि तम् ॥ १ ॥
 सोऽस्त्यात्मा सोपयोगोऽयं क्रमाद्वेतुफलावहः ॥
 यो ग्राहो ग्राहनाद्यन्तास्थित्युत्पत्तिव्ययात्मकः ॥ २ ॥
 प्रमेयत्वादिभिर्धर्मैरचिदात्मा चिदात्मकः ॥
 ज्ञानदर्शनतस्तस्माच्चेतनाचेतनात्मकः ॥ ३ ॥
 ज्ञानाद्विज्ञो न नाभिज्ञो भिन्नाभिन्नः कथंचन ॥
 ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्तितः ॥ ४ ॥
 स्वदेहप्रमितश्चायं ज्ञानमात्रोऽपि नैव सः ॥
 ततः सर्वगतश्चायं विश्वव्यापी न सर्वथा ॥ ५ ॥
 नानाज्ञानस्वभावत्वादेकोऽनेकोऽपि नैव सः ॥
 चेतनैकस्वभावत्वादेकानेकात्मको भवेत् ॥ ६ ॥
 न वक्तव्यः स्वरूपायैर्निर्वाच्यः परभावतः ॥
 तस्माद्धैकान्ततोऽवाच्यो नापि वाचामगोचरः ॥ ७ ॥
 स स्याद्विधिनिषेधात्मा स्वधर्मपरधर्मयोः ॥
 समूर्तितर्कोधमूर्तित्वादमूर्तिश्च विपर्ययात् ॥ ८ ॥
 इत्याद्यनेकधर्मत्वं बन्धमोक्षौ तयोः फलम् ॥

॥ परमात्मने नमः ॥

॥ अथ लघुसर्वज्ञसिद्धिः ॥

यस्य यज्जातीयाः पदार्थाः प्रत्यक्षाः तस्यासत्त्वावरणे
 तेऽपि प्रत्यक्षाः । यथा षट्ममानजातीयभूतलप्रत्यक्षत्वे घटः ।
 प्रत्यक्षाश्च विमत्यधिकरणभावापत्तस्य कस्यचिद्देशादिविप्रकृ-
 ष्टत्वेन धर्माधर्माकाशकान्दहिमवन्मदरमकराकरादिसजातीयाः
 नष्टमुष्टिचिंतालाभाला मजीविनमरणमुखदुःखग्रहनक्षत्रमंत्रौषधि-
 शक्त्यादयो भावास्तदागमप्रणेतुरिति । न तावदयमसिद्धो
 हेतुः । तथाहि यो यद्विषयानुपदेष्टालिङ्गानन्ययव्यतिरेका-
 विसंवादियचनानुक्रमकर्ता स तस्मात्कारि यथा अस्मदा-
 दिर्यथोक्तजलशैत्यादिविषयवचनरचनानुक्रमकारी तद्वद्वा नष्ट-
 मुष्ट्यादिविषयानुपदेष्टालिङ्गानन्ययव्यतिरेकाविसंवादियचनरच-
 नानुक्रमकर्ता च कश्चिद्विमत्यधिकरणभावापत्तः पुरुष इति ।
 यथोक्तविषयवचनरचनानुक्रमविशेषम्यापौरुषेयस्य कर्तुरभावा-
 दसिद्धोऽयमपि हेतुरिति चेत्तुल्यः पुनर्नरचिनवचनरचनाविशिष्ट-
 स्यास्य वचनरचनानुक्रमविशेषस्यापौरुषेयताऽवसीयते यतोऽसि-
 द्धताऽस्य हेतोः स्यात् । न तावत्प्रत्यक्षेणापौरुषेयताऽवसीयते ।
 प्रमज्यप्रतिषेधपक्षे हि पौरुषेयत्वाभावोऽपौरुषेयत्वं । तच्च-
 अनादिकालस्य अनीतम्याप्रत्यक्षीकरणं तदा न शक्यते

माप्याधोदनातः सर्वज्ञाभावमिच्छेः न प्रतिबधकः स्यात् ।
 तस्माधोदनातः सर्वज्ञाभावसिद्धिमिच्छताऽन्ययोगव्यवच्छेदे-
 नाप्याप्यनिकृतिः साधनीया । तस्मिद्धिरपि सर्वज्ञाभाव-
 सिद्ध्या पुरुषमात्राभावसिद्धौ स्यादिति कथमितरेतराभ्युदयो
 न स्यात् । अस्तु वाऽन्ययोगव्यवच्छेदेन धुतेरभामाभ्याभाव-
 निश्चयरतयापि नातः सर्वज्ञाभावसिद्धिः । कार्यार्थे वेदस्य
 माप्याप्यदन्यत्र भामाभ्यान्भ्युपगमात्तथाविधायाम् धुतेरभा-
 यात् । अथविषाणमित्युपमानमपि न सर्वज्ञाभावासाधनम् ।
 उपमानं ही उपमानोपमेययोरुभयोरप्यध्यक्षत्वे सादृश्यालम्बनमु-
 देति । अन्यथा उपमानोपमेययो सादृश्यस्वाप्रतीतिर्न सादृश्य-
 विशिष्टं वस्तु तद्विशिष्टं वा सादृश्यमुपमानस्य विषयः स्यात् । म-
 त्यक्षत्वे चोभयो सर्वज्ञनिरूपितायाः प्रत्यक्षेणैव प्रतीतेरुपमान-
 मपार्थक्यं स्यात् । प्रत्यक्षेणैव सर्वदा सर्वत्र सर्वज्ञनीरूपताप्रति-
 पत्तौ प्रतिपत्तिमनः सर्वज्ञतापत्तिः । विपर्यये न सर्वथा सर्व-
 ज्ञनीरूपतासिद्धिः । अहमिव सर्वदा सर्वपुरुषाः प्रतिनियत-
 मर्थमिन्द्रियैः पश्यन्ति अक्षेपपुरुषवदहं वेत्येतदप्युपमानं तादृशम्
 । तथा सत्त्वगुरूपसाक्षात्कारिदर्शनस्यानियतविषयत्वातीन्द्रिय-
 त्यप्रसंगान् स्ववचनविरोधश्च स्यात् । विमर्शविकरणभाषा-
 पस्य करणचित्तज्ञानस्य चातीन्द्रियस्यादर्शनेन सादृश्यप्रती-
 तेरभावात् न तत्राप्युपमानसंभवः । संभवेऽपि न तत्रेष्टमिच्छि-
 स्यात् । स्वात्मनि च यावद्भिः कारणैर्जनितमर्थगारुकारि

नृपतिरिच्छन्तया हेतुनायोगात् । तथाहिष्मति हेतुने
 तैमिनिरूप्यं या न कश्चिन्मरणात्वेन वेदार्थतत्त्वं वा वेति
 यन्मृत्वादिभ्यः पुरुषान्मर्यादिव्यनिष्टमिष्टिः स्यात् । यन्मृ-
 त्वापिभोगेऽपि कर्म्येनद्वेदार्थज्ञानातिशयमर्थवेत्यादि किं
 न स्यात् । स्यादेतन् । दशहस्मान्तरे व्योम्नि यो नानो-
 त्पुन्य गच्छति ॥ न योजनमसौ गंतुं शक्नोऽस्यामश-
 तैरपि ॥ १ ॥ तद्वर्षाद नाम कश्चिन्पुरुषो वेदार्थज्ञो न
 तावता पुरुषेण केनचिन्मर्यादंशेन मवितव्यः । दृष्टमभावा-
 तिक्रमविगंधादिन्येनदपि अशक्यं मयाज्ञोचनसंमीक्षनव्या-
 यमनुकरोति ॥ यदि नाम- दशहस्मान्तरे व्योम्नि मोक्षवे-
 रन् मवादिताः ॥ योजनाना मदस्य किमुत्सवेन न पश्चि-
 राद् ॥ १ ॥ यथा वीर्यान्गयज्ञयवशान् वेनेनेयो योजन-
 सद्दक्षमन्यैर्गलंघ्यमुलंघयति तथा पुरुषविशेषोऽपि ज्ञानाव-
 णीयज्ञयातिशयवशान् विश्वमनन्यवेद्य वेति । लघनादकृता-
 पादिवेदेव वा न स्वभावानिक्रमः स्यात् । यद्युदकादिवदा-
 श्रयोऽस्तिरः स्यात् । आहितो वा लघनादिवन् ज्ञानस्या-
 तिशयो यत्नान्तर्गोपेक्षी स्यात्तत्रोपयुक्तशर्कानामुत्तरोत्तराति-
 शयादाने साधनानामसामर्थ्यान् । यदा पुनराश्रयस्त्वेवं आहि-
 तो वा विदेशो न यत्नान्तर्गोपेक्षते तदोत्तरोत्तरयत्नम्यो-
 त्तरोत्तरातिशयाध्यायकत्वान्भवत्येव ज्ञानस्वभावातिशयकाहा ।
 न चालाभिरभ्यासातिशयादिष्यते ज्ञानस्यातिशयो येन

तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं मूढो ज्ञानेऽन्यवाक्यवत् ॥ ३ ॥

इत्येतदन्यत्रापि समानं ॥

सार्वज्ञ्यमहंदादीनामिति सत्यं वचो मम ॥

मदुक्तत्वाद्यर्थवाग्निरुष्णो भास्वर इत्यपि ॥ १ ॥

प्रत्यक्षाद्यविसंवादि प्रमेयत्वादि यस्य च ॥

सद्भावसाधने शक्यं को नु तं वारयिष्यति ॥ २ ॥

सर्वज्ञानास्तित्ता तावन् दृश्यते नास्मदादिभिः ॥

न च साधनवच्छब्दस्या सर्वज्ञस्य निराकृतिः ॥ ३ ॥

सर्वज्ञाभावसिद्धिर्न श्रुतेरन्योन्यसंश्रयात् ॥

नरांतरप्रणीतस्य प्रामाण्यं गम्यते कथं ॥ ४ ॥

अथवाऽस्तु सर्वज्ञाभावमनधापि —

सर्वत्र सर्वत्रा कश्चिन् सर्वज्ञो नेति नास्तिकैः ॥

सर्वात्मज्ञानविज्ञानरहितैर्गम्यते कथं ॥ १ ॥

कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा सर्वगुरोर्हवस्तव ॥

य एव म्यादमर्वज्ञः सोऽमर्वज्ञो न बुध्यति ॥ २ ॥

सर्वज्ञानास्तित्ता येन न ज्ञाता नैव न प्रति ॥

प्रामाण्यं वेदवाक्यानामन्ययोगविवेकतः ॥ ३ ॥

सर्वज्ञाभावस्यामिर्द्धं धर्मं चोर्द्धनं प्रमाणमित्यवधारणस्या-
नुत्पत्तेः । नाप्यनुमानान्मर्वज्ञाभावसिद्धिः तस्यान्ययोगव्य-
वच्छेदेन प्रामाण्यावधारण नम्य निरस्तवान् ॥

प्राज्ञोऽपि हि नरः सूक्ष्मानर्थान् द्रष्टुं क्षमोऽपि सन् ।
स्वजातीरनतिक्रामन्नतिजेते पराक्षरानिति ॥ २ ॥

यथाऽभ्यस्तैकशास्त्रविचारे महतोऽतिशयस्य कस्यचिद्-
क्षेत्रेऽपि न शास्त्रांतरपरिज्ञानेऽतिशयो दृश्यते । न हि व्याक-
रणमतिशयेन जानन्नपि ज्योतिःशास्त्रमश्रुतमवैति । ज्योतिः-
शास्त्रं वा सातिशयमवयन्नपि न व्याकरणमनभ्यस्तं जानाति ।
तथा कस्यचिद्वेदादिज्ञानातिशये सत्यापि न स्वर्गापूर्वदेवतादौ
विषयांतरे साक्षात्कारि ज्ञानं युक्तं । तदुक्तं—

एकशास्त्रविचारे तु दृश्यतेऽतिशयो महान् ।

न तु शास्त्रांतरज्ञानं तन्मात्रेणैव लभ्यते ॥ १ ॥

ज्ञात्वा व्याकरणं दूरं बुद्धिः शब्दापशब्दयोः ।

प्रकृष्यति न नक्षत्रतिथिग्रहणनिर्णये ॥ २ ॥

ज्योतिर्विज्ञ प्रकृष्टोऽपि चंद्रार्कग्रहणादिषु ।

न मयत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञातुमर्हति ॥ ३ ॥

तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि ।

न स्वर्गदेवतापूर्वप्रत्यक्षीकरणक्षम इति ॥ ४ ॥

तथाच ध्योऽग्नि दशहस्मांतरमभ्यासवशालंपयन्नपि कश्चित्

योजनमहसं लोकान्तरं याऽभ्यासशतैरपि उल्लंघ-

तथा बुद्ध्यातिशयज्ञानैरभ्यामवशादानिदूरगतरपि

न शक्तं ज्ञातुं शक्यते न पुनः सर्वं गृह्यमानं

इति । तथाचोक्तं—

दशहस्तांतरे व्योम्नि यो नामोत्पद्युष्य गच्छति ।
न योजनमसौ गंतुं शक्नोऽभ्यामनतेऽपि ॥ १ ॥

तस्मादतिप्रयत्नानैरतिदृग्गतरपि ।

किंचिदेषाधिकं ज्ञातुं शक्यते न त्वतीन्द्रियमिति ॥ २ ॥

ततः स्थितमेतदनुमानविरुद्धं कम्पचिन्मादिप्रत्यक्षत्व-
मिति ।

अभावप्रमाणविरुद्धं च । सूक्ष्मादिपदार्थसाक्षात्का-
रिणः सत्पुण्यं भूयः प्रमाणपंचकाविषयत्वात् । तथाहि— सूक्ष्मा-
दिपदार्थपरिच्छेदकस्नायदसदादिभिर्वर्तमाने काले चक्षुरादीभि-
र्नोपलभ्यते । नाप्यनुमीयते हेत्वभावात् ।

तथाचोक्तः—

सर्वज्ञो हृदयते सावलेदानी चक्षुरादिभिः ।

दृष्टो न चक्रेदज्ञोऽस्ति हिं वा योऽनुमापयेत् ॥ १ ॥

नाप्यागमेन नित्येनानित्येन वा गम्यते । तथाहि— न साव-
लित्येन गम्यते सर्वज्ञप्रतिपादकस्य नित्यगम्यागमस्याभावात् ।
ननु हिरण्यगर्भे शब्दस्य सर्वज्ञ इत्येवं ध्रुवत्वादिरण्य-
गर्भः सर्वज्ञ इत्येतन्नित्यादागमात्प्राप्यते इति । तदप्य-
शुक्तं न हि सर्वज्ञप्रस्तावे नित्य आगमस्तात्पर्येण सर्व-
ज्ञप्रतिपादकः । प्रकृतानुपयोगात् । किन्तु हिरण्यगर्भकर्म-
विधिपरो वाक्येऽप्यगम्यागमभावात् सर्वज्ञत्वेन देवनाम्नवनद्वा-

र्गत्तु कर्मोपपादकत्वं । नान्यथैव सर्वज्ञप्रतिपादकत्वं भाग-
 मनोऽर्थस्य प्रतिपादनान्निरूप्यते स्यात् । तथापि दोष-
 यथायाम् । नापि प्रमाणात्तन्मतेन सर्वज्ञो नियं-
 नागमेनानुगत इति युक्तं - निच्यन्ते चागमस्येष्टे न द्वि-
 त्वस्यैककल्पनया । सर्वज्ञोऽपि हि परमार्थप्रतिपादके स्मर्यते
 न व्यमनितया । सा च परमार्थप्रतिपाति वेदादयाम्,
 यतो वेदस्य सर्वज्ञप्रतिपादनादूर परमार्थप्रतिपादकत्वं
 अन्यथा वेदात्मसर्वज्ञप्रतिपातिः ततो परमार्थमावच्छा-
 पारंपर्यपरिश्रमः स्यात् । तस्मादूरं वेदादपरमार्थयोग्य-
 त्वातिपत्तिरभ्युपगता न सर्वज्ञस्य । वेदात्मसर्वज्ञ-
 परमार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण पुरुषार्थमिदं भाष्यम् ।
 पक्षौ तु सर्वज्ञप्रतिपत्तिमन्तरेणाप्यर्थमिदं भाष्यम् ।
 नित्यादागमात्सर्वज्ञसिद्धिर्नाप्यनित्यात् । तेनैव
 सर्वज्ञप्रतिपक्षौ तत्प्रणीतत्वेन आगमप्रामाण्यानिश्चयो
 प्रामाण्याच्चागमात्सर्वज्ञो गम्यत इति चेत्
 नाप्यसर्वज्ञप्रणीतात्सर्वज्ञसिद्धिः तथापि सत्यं
 अप्रमाणादपि ततः प्रतिपक्षौ स्ववाक्यादेव
 तिपत्तिर्विशेषामावात् । तथाचोक्तं—

न चागमविधिः कश्चिन्नित्यः - इति चेत्

न च - इति चेत्

न चान्यार्थप्र-

श्रुत्सर्वज्ञसिद्धिः

१३

न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ २ ॥

अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आगमात् ॥

कृतिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥

अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ॥

प्रकल्प्यते कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥ ४ ॥

सर्वज्ञोक्तया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ॥

कथं तदुभय सिध्येत् सिद्धमूलांतरादते ॥ ५ ॥

असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचनान्मूलवर्जितात् ॥

सर्वज्ञमपगच्छतः स्ववाक्यात्किं न जानते ॥ ६ ॥

नाप्युपमानात्सर्वज्ञप्रतिपत्तिः । सर्वज्ञसदृशस्य जगति कस्य-
चिदनुपलब्धे ॥ तथाचोक्तं—

सर्वज्ञसदृश ईचिद्यदि पश्येम सप्रति ॥

उपमानेन सर्वज्ञ जानीयाम ततो वयमिति ॥ १ ॥

नापि बहुजनपरिगृहीतधर्माधर्मान्यथानुपपत्त्या धर्माधर्मविषय-
ज्ञानसिद्धेरर्थापत्त्या सर्वज्ञसिद्धिः । धर्माधर्मोपदेशस्यान्यथाप्यु-
पपद्यमानत्वात् । तथाहि—

धर्माधर्मोपदेशो बुद्धादीनामवेदज्ञानां व्यामोहादपि भवति ।
वेदज्ञानां तु मन्वादीनां वेदादपीति । तथाचोक्तं—

उपदेशो हि बुद्धादेर्धर्माधर्मादिगोचरः ॥

अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञो यदि नाभवत् ॥ २ ॥

रेण कर्मोपपादकत्वं । तात्पर्येण सर्वज्ञप्रतिपादकत्वं आग-
मनोऽर्थस्य प्रतिपादनादनित्यत्वं म्यात् । तथापि दोष-
यक्ष्याम । नापि प्रमाणाभेदान्नयनेति । सर्वज्ञो निने-
मागमेनानूयन इति युक्तं — नित्यत्वे चागमस्येष्टे न किञ्चि-
त्सर्वज्ञकल्पनया । सर्वज्ञोऽपि हि धर्माधर्मप्रतिपत्तये मृत्यवे
न व्यसन्नितया । सा च धर्माधर्मप्रतिपत्तिः वेदादेवास्तु,
यतो वेदस्य सर्वज्ञप्रतिपादनाद्वरं धर्माधर्मप्रतिपादकत्वं ।
अन्यथा वेदात्मसर्वज्ञप्रतिपत्तिः ततो धर्माधर्मावबोध इति
पारंपर्यपरिश्रमः स्यात् । तस्माद्वरं वेदाद्धर्माधर्ममौरेव साक्षा-
त्प्रतिपत्तिरभ्युपगमा न सर्वज्ञस्य । वेदात्मसर्वज्ञप्रतिपत्तावपि
धर्माधर्मप्रतिपत्तिमंतरेण पुरुषार्थसिद्धेरभावात् । धर्माधर्मप्रति-
पत्तौ तु सर्वज्ञप्रतिपत्तिमंतरेणाप्यर्थसिद्धेरभावात् । ततो न
नित्यादागमात्सर्वज्ञसिद्धिर्नाप्यनित्यात् । तेनैव प्रणीतात्सर्व-
ज्ञप्रतिपत्तौ तत्प्रणीतत्वेन आगमप्रामाण्यनिश्चयो निश्चि-
प्रामाण्याच्चागमात्सर्वज्ञो गम्यत इतीतरेतराद्ययत्नप्रसंगात् ।
नाप्यसर्वज्ञप्रणीतात्सर्वज्ञसिद्धिः तथाविधस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः ।
अप्रमाणादपि ततः प्रतिपत्तौ स्ववाक्यादेव किं न तत्प्र-
तिपत्तिर्विदेषामभावात् । तथाचोक्तं —

न चागमविधिः कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञवाधकः ॥

न च मंतार्थवादाना तात्पर्यमवकल्प्यते ॥ १ ॥

न चान्यार्थप्रधानैर्मैकदस्तित्वं विधीयते ॥

न चानुवदिनुं शक्य पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ २ ॥

अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आगमात् ॥

वृत्तिमेण त्वसत्येन न कथं प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥

अथ तद्वचनमेव सर्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ॥

प्रकल्प्यते कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥ ४ ॥

सर्वज्ञोक्तनया वाक्य मत्त तेन तदस्तित्ता ॥

कथं तदुभय सिध्येन् मिद्धमूलांतरादने ॥ ५ ॥

असर्वज्ञप्रणीता तु वचनान्मूलवर्जिनात् ॥

सर्वज्ञमवगच्छन् स्ववान्यात्किं न जानते ॥ ६ ॥

नाप्युपमानात्मसर्वज्ञप्रतिपत्तिः । सर्वज्ञसदृशस्य जगति कस्-
चिदनुपलब्धेः ॥ तथाचोक्तः—

सर्वज्ञसदृशं कचिद्यदि पश्येम संपत्तिः ॥

उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम तन्नो वयमिति ॥ १ ॥

नापि बहुजनपङ्क्तिगृहीतधर्माधर्मन्यायानुपपत्त्या धर्माधर्मविषय-
ज्ञानाभिद्वेर्धापत्त्या सर्वज्ञमिद्विः । धर्माधर्मोपदेशस्यान्यथाप्यु-
पपद्यमानत्वात् । तथाहि—

धर्माधर्मोपदेशो बुद्धादीनामवेदज्ञानां व्याप्नोतादपि भव-
वेदज्ञाना तु मन्वादीनां वेददर्शनिः । तथाचोक्तः—

उपदेशो हि बुद्धादेर्धर्माधर्मादिज्ञोचरः ॥

अन्यथा नोत्तरेण सर्वज्ञे यदि नाभवत् ॥ १ ॥

पुटादयो व्यवज्ञानेषां वेदादमभवः ॥

उपदेशः कृतोऽनर्न्त्यमोहादेव केव्यन् ॥ २ ॥

येऽपि मन्वादयः मिद्धाः प्राधान्येन श्रयीविदां ॥

श्रयीविदाश्रितमथाम्ने वेदप्रभवोक्तय इति ॥ ३ ॥

सदेवं सर्वज्ञविषयमदुपर्यमकप्रमाणपंचकव्यावृत्तेर्भावप्रना-
णयैव प्रवृत्तिपुक्ता ।

तथाचोक्तं—

प्रमाणपंचकं यत्र वस्तुरूपं न जायते ॥

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणतेति ॥ १ ॥

तस्मात्स्थितमेतदभावप्रमाणविरुद्धं कस्यचित्पूश्मादिमत्यङ्ग-
त्वमिति । तथोपमानविरुद्धं चेतन् । तथाचोक्तं—

नरान् दृष्ट्वा त्वसर्वज्ञान् सर्वानेवाधुनाननान् ।

तस्मादृश्योपमानेन नेषासार्वश्यमायनं ॥ १ ॥ इति ॥

तस्मादनुमानाभावोपमानविरुद्धार्थविषयत्वादमभवदर्थविष-
येयं मतिज्ञेति स्थितमेतन् ॥

भवतु वा संभवदर्थविषया प्रतिज्ञा, तथापि तस्यातिपादोऽर्थो
ऽनर्थकः । पुरुषार्थानुपयोगात् काकदंतपरीक्षावन् । कामिन्याः
पंढरुपवैरूप्यपरीक्षावद्वेति ॥ तथाचोक्तं—

ममस्त्वावयवव्यक्तिविस्तरज्ञानसाधनं ।

काकदंतपरीक्षावन् क्रियमाणमनर्थकं ॥ १ ॥

स सर्वज्ञफले प्राप्ते सर्वज्ञत्वं न वाञ्छति ॥ १२ ॥

जरायुजाण्डजोद्वेदसंस्वेदजचतुर्विधे ॥

भूतग्रामेऽल्पकज्ञोऽपि सर्वज्ञफलमश्नुते ॥ १३ ॥

पृथिव्यादिमहाभूतसंक्षेपज्ञश्च यो नरः ॥

स विस्तारानभिज्ञोऽपि सर्वज्ञान्न विशिष्यते ॥ १४ ॥

भूमेर्य एकदेशज्ञो भूमिकायंपु वर्तते ॥

सप्तद्वीपमहीजानं क नु तस्योपयुज्यते ॥ १५ ॥

तथाऽल्पेनैव तोयेन सिद्धतोयप्रयोजनः ॥

तोयातराप्यविज्ञाय नान्यद्रोषेण युज्यते ॥ १६ ॥

बह्वैश्वान्तभेदस्य ज्ञातैरीषासनादिभिः ॥

पंचभि शृङ्गकार्यत्वादभ्याज्ञानमदृषण ॥ १७ ॥

शरीरगतगतम्यैव वायोः प्राणादिपंचके ॥

ज्ञाते ज्ञेयानभिज्ञत्वं नोपात्तभाय जायते ॥ १८ ॥

ध्यामश्च पृथुन पारमज्ञात्वाऽप्येकदेशवित् ॥

नैव ध्योमानमिश्रत्वज्यपदेशेन दुष्यति ॥ १९ ॥

परमर्कतिप्रणीताऽप्युक्त —

ज्ञानवान्मृग्यने कश्चिन्नुक्तप्रतिपत्तये ॥

अज्ञोपदेशकगणे विप्रबभनशक्तिभिः ॥ १ ॥

तस्मादनुष्ठेयगतं ज्ञानमस्य विचार्यतां ॥

कीटसंख्याभिर्ज्ञान तस्य न कोपयुज्यते ॥ २ ॥

देवोपादेयतत्त्वस्य साम्युपायस्य वेदकः ॥

तस्माच्चद्विवादास्पदीमूर्तं न (१) तत्साध्यं । न तद्विवादा-
स्पदमिति तत्र वर्तमानो हेतुरनर्थकः स्यात् इति ॥

किंच सूक्ष्मादयोऽर्थाः कस्यचित्प्रत्यक्षा इत्यत्र अर्हतोऽन-
र्हतो वा ज्ञातुरनिर्दिष्टत्वात् न्यूनः पक्षः स्यात् । अथा-
नर्हतः सूक्ष्मादिप्रत्यक्षत्वं साध्यते तदाऽर्हद्वाक्यप्रमाणत्वे
तज्ज्ञानं कोपयुज्यते । अर्हतश्चेत्तोऽपि श्रुत्याऽर्थेन वा गम्यते ।
यतः पक्षो न न्यूनः स्यात् । अथ सूक्ष्मादयोऽर्हतः प्रत्यक्षा
इति पक्षो विशिष्यते । तथापि नैष पक्षः पूर्वस्मादविशिष्टप-
क्षाद्भिद्यते हेतोः सकाशाच्चयाविधस्य पक्षस्यासिद्धेः । न हि
विशिष्टपक्षोपादानमात्रेणैव हेतुर्विशिष्टं पक्षं साधयति । पक्षो-
त्तरेऽप्यस्य हेतोरविशिष्टत्वात् । तथाहि सूक्ष्मादयो बुद्धस्य
प्रत्यक्षा ग्रहोपरागाद्युपदेयकरणात् प्रमेयत्वात्सत्त्वादनुमेयत्वा-
दिति पक्षश्चाप्रमिद्धविशेषणः स्यात् । तस्मादेते हेतवो न
विशिष्टपक्षविषया नाप्यविशिष्टपक्षविषया इत्यकिंचित्कराः ॥

तथाचोक्तं भट्टकुमारिणेन—

यत्सत्यं नाम लोकेषु प्रत्यक्षं तद्धि कस्यचित् ।

प्रमेयज्ञेयवस्तुत्वंदधिरूपरमादिवत् ॥ १ ॥

ज्ञातर्यत्राप्यनिर्दिष्टे पक्षो न्यूनत्वमापतेत् ॥

यदि बुद्धानिरिक्तोऽन्यः कश्चित्सर्वज्ञतां गतः ॥ २ ॥

बुद्धवाक्यप्रमाणत्वे तज्ज्ञानं कोपयुज्यते ॥

सर्वज्ञो यस्त्यभिप्रेतो न श्रुत्याऽर्थेन वाऽपि सः ॥ ३ ॥

विशाय च सत पक्ष साध्यन्वेनेप्तिनो भवेन ॥
 यस्तीक्ष्णितनमे पक्ष विशिष्यात्तस्य मज्जया ॥ ४ ॥
 यावज्ज्येयं जगत्सर्वं प्रत्यक्षं मुगतम्य नन् ॥
 तेरेव हेनुभि पूर्वैर्पट्टकृत्गादिरूपयन् ॥ ५ ॥
 सत्र नैवं विशिष्टोऽपि पूर्वम्मानेष भिद्यते ॥
 तत्र हेतोस्तसामर्थ्यादन्यथाप्यविशेषत ॥ ६ ॥

न हि विशिष्टपक्षोपादानमात्रेणैव हेतोर्विशिष्टविषयत्व लभ्यते ।
 स्वशक्त्या हि यदा हेतुदृष्टान्तानुमतेण वा ।
 पक्षान्तरेऽपि तुल्य म्यावदा काऽप्य विशिष्टता ॥ १ ॥
 सत्प्रमेयत्वमित्येतद्यतोऽप्येव्यपि वर्तते ।
 साधनं नियमामावाचेनाकिञ्चिन्मर हि तदिति ॥ २ ॥
 किञ्च यदि पुरुषसामान्यस्य मृदमादिविषयं प्रत्यक्षं प्रसा-
 ध्यते तदा कथं पुरुषविशेषम्याहेनोर्वचनं प्रमाणं स्यात् यत्त-
 स्ततो निःश्रेयसार्थिनः प्रवर्तन् । अर्हतो हि सर्वज्ञत्वसिद्धौ
 तद्वचनं प्रमाणं स्यात् न यन्मयकस्यवित्प्रमाणत्वसिद्धौ ।

सधानोक्तं—

नरः कोऽप्यस्ति सर्वज्ञ स च सर्वज्ञ इत्यपि ॥
 साधनं यत्प्रयुज्येत प्रतिज्ञायासमेव तत् ॥ १ ॥
 सिसाधयिषितो योऽर्थः सोऽनया नाभिधीयते ॥
 यस्तून्यते न तत्सिद्धौ किञ्चिदस्ति प्रयोजनं ॥ २ ॥

यदीयागमसत्यत्वसिद्धौ सर्वज्ञतेष्यते ॥

न सा सर्वज्ञसामान्यसिद्धिमात्रेण लभ्यते ॥ ३ ॥

यावद्वुद्धो न सर्वज्ञस्तावत्तद्वचनं मृषा ॥

यत्र कचन सर्वज्ञे सिद्धे तत्सत्यता कुतः ॥ ४ ॥

अन्यास्मिन् हि सर्वज्ञे वचसोऽन्यस्य सत्यता ॥

सामानाधिकरण्ये हि तयोरंगांगिता भवेत् ॥ ५ ॥

तदेवमनेकदोषदुष्ट पक्षो न माधनविषयतां मज्जते । हेतु-
 भासिद्धौ नष्टमुच्याद्युपदेशस्यापौरुषेयस्य करणासंभवात् ॥
 भवतु वा निद्वस्तथाप्यपक्षधर्मः सूक्ष्माद्यर्थे धर्मिणि नष्टमुच्या-
 द्युपदेशकरणाभावादनेकातिकथ्य । यस्मात्सूक्ष्मादिपदार्थमाशा-
 दकरणमन्तरेणाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्गादनाद्युपदेशपरंपराया
 वा नष्टमुच्यादिकमवगम्योपदेष्टुं शक्नोत्येवेति । विरुद्धार्थ-
 हेतुर्विमंशदकस्य नष्टमुच्याद्युपदेशस्य सूक्ष्मादिपदार्थमाशा-
 दकरणमन्तरेणैव भावात् । योऽपि कचिदस्याविमंवादः स
 काकनालीयन्यायेन न तदुपदेशवज्जेनेति मन्य्यं । न चेयंमूलो-
 पदेशकरणकस्य मयप्रमंभवोऽस्ति । सर्वशुचीतगमस्यान्यथो-
 पदेशकरणमंभवान् । ज्ञानवनो विसंवादे क पुनगधामं तमे-
 र्दानीं सर्वज्ञशरीनादप्यागमाद्विप्रदंभाग्रंकया न प्रवृत्ति-
 यान् । तदेव माधनमप्यभिद्विष्टानं कानिद्वत्वादिदोषदुष्ट-
 भासिमनगाध्यमाधनायान्मिष्यशोच्यने —

यथावदुक्तं — अगंभवदर्थविषयेयं मनिज्ञा प्रमानांश-

विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादिति । तत्रापि यत्तावद्वाचकमनुमानमुपन्यस्तं देशान्तरे कालान्तरे च रूपादयोऽत्रत्येदानीतनरूपादिग्राहकसंज्ञातीयप्रमाणप्राप्ता रूपादिशब्दवाच्यत्वादत्रत्येदानीतनरूपादिवदिति । अत्र किं तथाविधानां पुरुषाणां यज्जातीयैः प्रमाणैर्यज्जातीयार्थदर्शनमिदानीमत्र च दृष्टं देशान्तरे कालान्तरे तथाविधानामेव तज्ज्ञानीयैः प्रमाणैस्तज्ज्ञानीयार्थदर्शनं प्रसाध्यते अन्यथाभूतानां वा । यदि तथाभूतानां तदा सिद्धसाधनं अम्माभिरपि तथाऽभ्युपगमात् । अ-यादृशानां हि तथादर्शनं नेष्यते न तथाभूतानां । अथान्यथाभूतानां तथादर्शनं प्रमाध्यते तर्ह्यनैकांतिको हेतुः स्यात् । अम्मद्विजातीयानां नक्तंचराणामत्रत्येदानीतनास्मदादिरूपग्राहकविजातीयश्लोकप्रमाणप्राप्तेऽपि रूपशब्दवाच्यत्वदर्शनान् । तथाविधानामेव तथादर्शनं प्रसाध्यते । न च सिद्धसाधनं इत्थंभूतत्वात्सर्वपुरुषाणां । न ह्यन्यादृशाः संति पुरुषाः । ततः कथं तथाविधानां तथादर्शनसाधने सिद्धसाधनं स्यादिति चेन्नान्यादृशाः संति पुरुषा इत्येतदसर्वज्ञः कथं जानीयात् । देशान्तरे कालान्तरे च पुरुषा अत्रत्येदानीतनपुरुषसदृशास्तद्विरुद्धा वा न भवति पुरुषशब्दवाच्यत्वादत्रत्येदानीतनपुरुषवदित्येतस्मादनुमानादेतदसर्वज्ञेनाप्यवगमीयते इति चेदेतान्नरकालान्नरभावितानां पुरुषाणामत्रत्येदानीतनपुरुषेभ्यो मनागपि प्रज्ञानेभा-

दिभिर्विशेषो नास्तीति साध्येतातीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वेन वा! प्रथमपक्षेऽनैकांतिको हेतुः । प्रज्ञामेधादिभिः स्तोकस्तोकांतरत्वेन सातिशयेषु कात्यायनादिषु साकल्येन वेदार्थतत्त्वपरिज्ञानातिशयवत्सु जैमिन्यादिषु च पुरुषशब्दवाच्यत्वस्य भावात् । अथातीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वेन विशेषाभावः साध्यते तर्ह्यनैवानुमानेन सर्वज्ञाभावसिद्धिः । सिद्धोपस्थायि प्रकृतमनुमानमपार्थक्यमिति न किञ्चित्तेनोपन्यस्तेन । भवत्वस्मादेवानुमानात्सर्वज्ञाभावसिद्धिः का नो हानिः । सर्वथा सर्वज्ञाभावसिद्ध्या नः प्रयोजनमिति चेत्सर्वज्ञाभावे साध्ये प्रकृतस्य हेतोरसामर्थ्याद्वैतत्वतरोपादाने हेत्वंतरं नाम निग्रहस्थान स्यात् । यदा प्रागयमेव हेतुपारुर्दीयते तदाऽयमदोष इति चेत्तत्रापि यथाभूतानामिदानीमत्र चानिन्द्रियज्ञानवैकल्यं दृष्टं तथाभूतानामेव देशांतरकालांतरभाविनां पुरुषशब्दवाच्यत्वादतीन्द्रियज्ञानवैकल्यं साध्येतान्यथाभूतानां वा! यदि तथाभूतानां तदा सिद्धसाध्यता । अन्यथाभूतानां चेदमयोजको हेतुः स्यात् । यथाविधाना हि पुरुषशब्दवाच्यानामतीन्द्रियज्ञानवैकल्यं दृष्टं तथाविधानामेव पुरुषशब्दवाच्यत्वमतीन्द्रियज्ञानवैकल्यस्य प्रयोजकं युक्तं नान्यथाभूतानां । यथा यादृग्भूतानां प्रासादादीनां संनिवेशादि बुद्धिमत्कारणपूर्वकं दृष्टं तादृग्भूतानामेव जीर्णप्रासादादीनां संनिवेशादि बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वमप्यप्रयोजकं नान्यादृग्भूतानां

पदेनार्दनात् । यद्यन्यथाभूतानामपि पुरुषजनकस्यान्यमनी-
 द्रियज्ञानवैकल्याय प्रयोजकं स्यात्तदाऽन्यादृशानाम् । एवं-
 तार्दानामपि कतिपेक्षादि बुद्धिमत्तागणपूर्वकस्याय प्रयोजकं
 स्यात् । तथाच सर्वस्य शत्रुः मिद्वेदस्याकर्तृकत्वं सर्व-
 शभावश्च न स्यात् । यथाविधाना पुरुषजनकस्यान्यानाम-
 तीन्द्रियज्ञानवैकल्यं दृष्टं तथाविधानामेवार्ताद्रियज्ञानवैकल्यं
 साध्यते । न च मिद्विभाजनं सर्वपुरुषाणामीदृशत्वात् । न
 चान्यादृशा संनि पुण्याः । येषामतीन्द्रियज्ञानम्याप्रतिपेक्षा-
 न्निद्विभाष्यता म्यादिनि वेदादृशा एव सर्वपुरुषा नान्यादृशाः
 संतीत्येकानुनोऽवसितमन्यनोऽनुमानादिनि चेत्तर्हि तत्र एवाती-
 द्रियज्ञानजनः पुरुषविशेषम्याभावमिद्वि । तदेवाव्ययतां किम-
 नेन मिद्विपम्यायिना । अत एवानुमानास्तत्सर्वपुरुषाणामीदृश-
 त्वसिद्धिश्चेत्तर्हि सर्वपुरुषाणामीदृशत्वाविर्द्धा अतोऽनुमानाद-
 याविधाना सर्वेषामतीन्द्रियज्ञानप्रतिपेक्षसिद्धिः ; सतिरस्यौ च
 सर्वपुरुषाणामीदृशत्वासिद्धिरिति नरेतराध्यदोषः स्याच्चकक्रम-
 गश्च । तथाहि— देशांतरकालांतरभाविनां पुरुषाणामत्रत्येदानी-
 तनपुरपेभ्यो मनामपि प्रज्ञामेधादिभिर्विशेषो नास्तीति ईदृशत्वं
 प्रमाध्यते अतीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वेन वा ? प्रथमपक्षेऽनेकांतिकां हेतुः ।
 प्रज्ञामेधादिभिः स्तोत्रस्तोत्रांतरत्वेन सातिशयेषु काल्या-
 यनादिषु साकल्येन वेदार्थतत्त्वपरिज्ञानवन्तु जमिन्यादिषु च
 यत्त्वस्याभावान् । अथातीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वेन विशेष-

पामावादीदृशत्वं साध्येते तत्रापि यथामृतानामिदानीमत्र
 चार्तीद्रियज्ञानवैकल्यं दृष्टं तथामृतानामेव देशांतरकालांतरमा-
 बिना पुरुषशब्दवाच्यत्वादतीन्द्रियज्ञानवैकल्यं साध्येत अन्य-
 थामृतानां वेत्यादि तदेव पुनरावर्तत इति चक्रकमाधते ।
 तदेवं सर्वपुरुषाणामीदृशत्वस्यानीदृशत्वाभावस्य चासिद्धेरीद-
 मृतानामतीन्द्रियज्ञानवैकल्यसाधने सिद्धसाधनमिति स्थितं ॥

यदप्यन्यदुक्त—देशांतरे कालांतरे च प्रत्यक्षमत्रत्येदानी-
 तनप्रत्यक्षप्राप्तसजातीयार्थमाहकं तद्विजातीयार्थमाहकं वा न
 भवति प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादसत्येदानीतनप्रत्यक्षवदित्यत्रापि
 यथामृतमिन्द्रियादिजनितं प्रत्यक्षमिदानीमत्र च यथामृतस्या-
 विप्रकृष्टस्य माहकं तद्विजातीयस्य विप्रकृष्टस्यामाहकं वा दृष्टं
 देशान्तरे कालांतरेऽपि तथामृतमेव प्रत्यक्षं तथामृतस्यार्थस्य
 माहकं अन्यथामृतस्यामाहकं वेति साध्येत अन्यथामृतं वा
 यदि तथामृतं तदा सिद्धसाध्यता । अन्यथामृतं चेदथा
 माध्यते तर्ह्यप्रयोजको हेतुः म्यान् । यथामृतं हि प्रत्यक्षं
 यथामृतम्यार्थस्य माहकममाहकं वा दृष्टं तथामृतस्यैव प्रत्य-
 क्षस्य तथाविधम्यार्थस्यामाहकत्वे वा साध्ये प्रत्यक्षशब्दवा-
 च्यत्वस्य प्रयोजकत्वं युक्तं नान्यथामृतस्य । अत्र सीने-
 वेगादिदृष्टान् पूर्ववदृष्टव्यं । तथामृतमेव प्रत्यक्षं तदा
 प्रमाय्यते । नच सिद्धसाधने सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वादिति
 चेत् ईदृश प्रत्यक्षं नान्यादृशमस्तीत्यत्रागमादार्शना कुतः

अवधीयेत । देशान्तरकालान्तरभाविष्यन्त्वक्षमप्रत्येक्षानीतनप्रत्य-
क्षगमानं सदिन्द्रियसंप्रयोगजन्यादप्रत्येक्षानीतनप्रत्यक्षवदित्यतोऽ-
नुमानादवनीयत इति चेन्नोक्तमोक्तान्नन्वेन मनागपि विशेषो
नास्तीति, सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वं साध्येनानीन्द्रियार्थविषयत्वेन
वा विशेषो नास्तीति । प्रथमपक्षेऽनेकान्तिको हेतुः । गृध्रव-
राहसिर्वादिष्ठादीनां प्रत्यक्षेषु स्मोक्तमोक्तान्नन्वेनास्मदादिप्र-
त्यक्षविषयेषु सदिन्द्रियसंप्रयोगजन्यस्य भावान् । अधाती-
न्द्रियार्थविषयत्वेन विशेषाभावात्सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वं प्रमाध्यते
सर्हि तन्न एव सर्वप्रत्यक्षाणामीन्द्रियार्थविषयत्वाभावासिद्धि-
स्तराम्नु । तथाभ्युपगमे हेत्वनर नाम निमग्नमानं न स्यात् ।
यदाऽप्यमेव हेतुः प्रागुपादीयते तदाऽप्यमशेष इति चेन्न ।
तदाऽप्ययमस्मान् प्रत्यक्षिको हेतुः । विवादास्पदीभूतस्य
प्रत्यक्षस्यास्माभिः सदिन्द्रियसंप्रयोगजन्यत्वानभ्युपगमात् । विवा-
दास्पदीभूतं प्रत्यक्षं सदिन्द्रियसंप्रयोगजं प्रत्यक्षशब्दवाच्य-
त्वादसदादिप्रत्यक्षवदित्यतोऽनुमानात्तस्य सदिन्द्रियसंप्रयोगजत्वं
साध्यते इति चेदत्रापि यथाभूतस्य प्रत्यक्षशब्दवाच्यस्य सदि-
न्द्रियसंप्रयोगजत्वं दृढं तथाभूतस्यैव सदिन्द्रियसंप्रयोगजत्वं
प्रमाध्यतेऽन्यथाभूतस्य वा ! यदि तथाभूतस्य तदा सिद्ध-
साध्यता । अन्यथाभूतस्य चेत्सर्हि संनिवेशादिवदप्रयोजको हेतुः
स्यात् । तथाभूतस्यैव तत्साध्यते, न च सिद्धमापनं, सर्व-
प्रत्यक्षाणामीदृशत्वादिति चेत्तु तस्तदीदृशत्वसिद्धिः । सदिन्द्रिय-

तथामृतानामेव पुरुषाणामिन्द्रियांतरेण प्राज्ञा रूपादयो न
 भवन्तीति प्रसाध्यते अथान्यथामृतानामित्यादिदूषणं नाति-
 वर्तते । सर्वज्ञज्ञानस्य इन्द्रियजत्वमभ्युपगम्येतदुक्तं । यावता
 नैवास्माभिरक्षजत्वं सर्वज्ञज्ञानम्येष्यते । यद्येवं तर्हि प्रत्यक्ष-
 शङ्कवाच्यत्वं न स्यात् । प्रनिगतमाश्रितमज्ञं प्रत्यक्षमिति
 व्युत्पत्तेरिति चेत्स्यादेतद्यदि शङ्कस्य व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्ति-
 निमित्तं स्यात् । यावता शङ्कस्य व्युत्पत्तिनिमित्तादन्यदेव
 प्रवृत्तिनिमित्तं । यथा गच्छतीति गौगिति गमनक्रियामा-
 श्रित्य व्युत्पादितस्य गोशङ्कस्य गमनक्रियोपलक्षितं तदे-
 कार्थसमवेतं गोत्वमन्यदेव गमनात् प्रवृत्तिनिमित्तं । अन्यथा
 गच्छत्येव गौगौरित्युच्येत नान्या व्युत्पत्तिनिमित्ताभावात् ।
 एवमक्षजत्वमाश्रित्य व्युत्पादितस्य प्रत्यक्षशङ्कस्याक्षजत्वोपल-
 क्षितं तदेकार्थसमवेतं वैशद्यं प्रवृत्तिनिमित्तं भवेत् । एवं
 यद्यक्षजत्वमंतरेणापि कचिद्वैशद्यमुपलब्धं स्यात् यथा गमन-
 क्रियामंतरेणापि गोत्वं यावताऽनक्षजे ज्ञाने नैव कदाचि-
 द्वैशद्यमुपलभ्यते यत्प्रत्यक्षशङ्कस्य प्रवृत्तिनिमित्तं स्यादिति
 चेन्ननुपलभ्यते एवानक्षजेऽपि ज्ञाने वैशद्यं । यथा काम-

॥ ज्ञाने ।

कामशोकमयोन्मादचौरम्बग्राधुवप्लुता ।

अमृतानपि पश्यति पुरतोऽवस्थितानिव ॥ १ ॥

निर्णयो न युक्त इति । युक्त नैवमनीन्द्रियज्ञानं कदाचिदस्म-
द्विलक्षणेण दृष्टमस्मद्विलक्षणांमेव पुरुषाणामभावात् । सर्व-
पामेतामस्मददृष्टान्तात् अस्मादङ्गेण दृष्टोऽनिर्णयो युक्तः सर्वत्र
कल्पयितुं अदृष्टोऽपि निषेज्युमिति चेदस्मद्विलक्षणा न संति
पुरुषा इत्येतदसर्वत्र कथं जानीयात् । अस्मद्विलक्षणाः
सर्वात्येतदपि कथमसर्वत्रो जानानीति चेत्तर्हि मगदोऽस्तु ।
स च बाधकोपन्यामास्यागप्यर्त्तानि व्यर्थमनुपन्यासः । तस्मा-
न्नानुमानविरुद्धेयं प्रतिज्ञा । नाप्यभावप्रमाणविरुद्धा । अभा-
वप्रमाणं हि नाम प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकस्यानुत्पत्तिः । साऽपि
निषेध्यविषयप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकरूपेणात्मनः परिणामो वा
निषेध्यादयद्वस्तुनि विज्ञानं वा स्यात् । तथाचोक्त —

प्रत्यक्षान्तरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ॥

साऽऽत्मनो परिणामो वा विज्ञानं वाऽऽत्मवस्तुनि ?

तत्र न तावत्सर्वज्ञविषयप्रमाणपञ्चकरूपत्वेनापरिणतात्म-
नोऽभावाभिधानात्सर्वज्ञाभावसिद्धिः तस्य प्रत्यात्मनियतचेतो-
वृत्तिविशेषैरनैकात्मिकत्वात् । तदन्यज्ञानलक्षणाभावप्रमाणा-
त्तदभावसिद्धिश्चेदत्रापि यदि तावत्सर्वज्ञत्वादन्यत्किञ्चित् ।
तदपि कालत्रयत्रिलोकस्थपुरुषाधार तद्विषयज्ञानं यदि तद-
न्यज्ञानं तर्हि तत्कथमसर्वज्ञस्य स्यात् । न हि काल-
त्रयत्रिलोकस्थपुरुषाणामसाक्षात्करणे तदाधारं किञ्चित्
प्रत्येतुं शक्यते । अथ कस्यचिदेव पुरुषस्य सबधि किञ्चि-

मनो नात्यभारविशिष्टं चिन्ता । नात्युत्तमानिष्टम् ।
 तथाहि -- मयिनेषां नानानां पुरुषानामेतेषां नाना-
 दृशोपमानेन शेषाणामवमर्जत्वमायन । एष म्यादुत्त-
 मानमृता, मयि परोक्षनीतना पुरुषा शेषाभोपवेगा, मयि
 केनचिदमर्जत्वेन दृष्टा भवेत् । यत्न इदानीतना
 केचिदेव दृष्टा न मयि दृष्टा । दृष्टा अत्र नामर्जत्वेन
 दृष्टा येनोपमत्वेनातीतिवस्थामर्जनस्य दृष्टव्यं नरेषु
 द्रष्टुमशक्यत्वात् । नापि शेषा केनचिन् दृष्टा । तस्मादु-
 पमानोपमेययोग्यस्य भन्नालोपमानमप्यत्र समर्शन । न हि
 उपमानोपमेययोग्ययोग्यस्य भन्ने गमिष्य गवयो गवदस्य
 गौर्गियुत्तमानं कदाचिन्मवनेमान दृष्टमिष्टं वा । अलोप-
 मानोपमेयमृतानामिदानीतनानामन्येषा च सर्वानमवर्जत्वे
 न प्रत्यक्षमिष्यते । नत्रापि नोपमानेन किंचिन्मवने-
 णैव शेषाणामवर्जत्वमिष्टे । इदानीतनानन्योश्च सर्वान-
 सर्वजत्वेन माश्रात्तुर्वन् म एव सर्वदर्शी म्यात् । तदे-
 वमनुमानामलोपमानप्रमाणानामवर्जत्वात्त्वामवदर्थविषयेयं
 प्रतिज्ञेति ॥

यदप्युक्तं प्रतिजार्थोऽनर्थकं पुरुषार्थानुपयोगित्वान् काक-
 दंतपरीक्षावत् कामिन्या पदरूपर्वरूप्यपरीक्षावदेति ॥ तथा
 यदप्यन्यदुक्तं— न चैतत्माध्य साधनमर्हत्यविवादास्पदत्वा-
 दिति ॥ तदेतदुभयमप्युक्तं । तथाहि— सूक्ष्मानरितद्वार्थ-

यत्नं पुनरुपेक्षयित्वा साधनं न ह्यत्र
 इन्द्रियस्य सामर्थ्यप्रदानादपि
 इन्द्रिये यदा च ध्यानात् साधनं न ह्यत्र
 मन्त्रमन्त्रिणं ध्यानात् सामर्थ्यं न ह्यत्र
 साधनमाधनद्वारेण साधनं न ह्यत्र
 इत्युक्तमाधने । यद्यपि च
 एतेन साहाय्यसाधनार्थं न ह्यत्र
 दोषावशाभावादावित्युक्त्या मन
 नेन साहाय्यसाधनार्थं न ह्यत्र
 किं नानुमन्यते इति । तथा ध्यानात्
 सुप्तातिरितदुग्धानां पुरुषाभापयोगित्वेन समानं यथापनार्थं च
 सुप्तादिप्रत्यक्षसाधनद्वारेण ध्यानात् साधनं न ह्यत्र
 इति । तथाहि मन्त्रे यन्त्रे चिन्तायागन्तेन । चिन्तायाग-
 त्वेनेति मन्त्रात् पुरुषाभापयोगि । तथाचोक्तं चरक-
 प्रतिमन्त्रेऽपि चिन्तायागन्तेन नानापथभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्य-
 मुपलभ्यते इति तस्य च समस्तनौपधभूतस्य द्रव्यस्य देश-
 कालावस्थावयवगत्कारद्रव्यान्तरगमनभेदेन स्वार्थविषयकानां
 भेदात्कायभेदापलब्धिस्तथैव साक्षात्करणमभ्युपगतस्य । तथाच
 न भवत्यस्य द्रव्यत्वप्रतिज्ञा निष्फला । नापि समस्तवयव-
 व्यापित्विच्छादज्ञानसाधनमपार्थक्यं । अतो यथा धर्माधर्मज्ञत्व-
 साधनप्रतिज्ञेयाभ्यां सरणीतागमप्राप्तयेत्येवमवयवभेदेतरसर्व-

च न भवति यावत् च नत्र प्रमाणमिति । कस्मादज्ञे-
 नान् । यथा रूपे श्रोत्रमेव प्रमाणं प्रमाणमेव चेति (१) । तदे-
 वममं च दूनामात्रस्य भाव्यकारणे प्रणिज्ञाद्वयममर्थनाथं भाव्य-
 द्वयमुपन्यम्नं । नत्र चोदनेव प्रमाणमिन्यर्थस्य समर्थ-
 नान्यत्किंचनेद्रियमिन्पुनः । चोदना प्रमाणमेवेत्यस्य समर्थ-
 नाथं चोदना हीत्याद्युक्तं । अनेन च भाव्यैवेनत्रमिधीयते
 भूतादिष्वपि संभवति शब्दस्य प्रामाण्यं तद्विषयज्ञानजनकत्वे-
 न । धर्मश्च भूतादीनामेवान्यतम स्यात् । तस्माद्धर्मं चोदना
 प्रमाणमेवेत्ययं प्रणिज्ञार्थः संभवतीति । चोदनाशब्देन चात्र
 शब्दमात्रमभिधीयते न विधायकं वाक्यं । भूतादौ विधाय-
 कस्य वाक्यस्यावगमहेतुत्वानुपपत्तेः । यद्यपि विधायकस्य
 वाक्यस्य प्रामाण्यमत्र प्रतिज्ञातं तथापि तावच्छब्दमात्रस्यै-
 द्रियादिष्वुदात्तेन भूतादौ सामर्थ्यं न समर्थ्यते तावच्छब्द-
 विशेषस्य भूतादौ सामर्थ्यम्यावसर एव नाम्नीति शब्दमा-
 त्रस्य भूतादौ सामर्थ्यं दर्शितं । तस्मिंश्च दर्शिते शब्द-
 विशेषस्य विधायकस्य धर्मं सामर्थ्यं मूत्रोक्तं समर्थितं भवति ।
 भवतु नामैव तथापि शब्दमात्रस्यानागते सामर्थ्यं दर्श-
 नीयं धर्मं चोदनाप्रामाण्यमाधने तस्यैवोपयोगान् । मृतवर्त-
 मानादौ सामर्थ्यं दर्शनीयमनुपयोगादिति चेन् एवमेवैतन् ।
 तथापि शब्दमात्रस्य महाविषयत्वस्यापनेन माहात्म्यस्याप-
 ताच्छब्दविशेषस्यापि माहात्म्यं व्यापितं भवतीति शब्दमा-

च न भवति वाक्यं च तत्र प्रमाणमिति । कस्माददर्श-
नात् । यथा रूपे श्रोत्रमेव प्रमाणं प्रमाणमेव चेति (!) । तदे-
वमसंबद्धतामाश्रम्य माप्यकारेण प्रतिज्ञाद्वयममर्थनार्थं माप्य-
द्वयमुपन्यस्तं । तत्र चोदनेव प्रमाणमित्यर्थस्य समर्थनार्थं
नान्यत्किञ्चनेन्द्रियमित्युक्तं । चोदना प्रमाणमेवेत्यस्य समर्थ-
नार्थं चोदना हीन्यायुक्तं । अनेन च माप्येणतदभिधीयते
भूतादिष्वपि संभवति शब्दस्य प्रामाण्यं तद्विषयज्ञानजनकत्वे-
न । धर्मश्च भूतादीनामेवान्यतमः स्यात् । तस्माद्धर्मं चोदना
प्रमाणमेवेत्ययं प्रतिज्ञार्थः संभवतीति । चोदनाशब्देन चात्र
शब्दमात्रमभिधीयते न विधायकं वाक्यं । भूतादौ विधाय-
कस्य वाक्यस्यावगमहेतुत्वानुपपत्तेः । यद्यपि विधायकस्य
वाक्यस्य प्रामाण्यमत्र प्रतिज्ञातं तथापि यावच्छब्दमात्रस्यै-
न्द्रियादिव्युदासेन भूतादौ सामर्थ्यं न समर्थ्यते तावच्छब्द-
विशेषस्य भूतादौ सामर्थ्यस्यावसर एव नास्तीति शब्दमा-
त्रस्य भूतादौ सामर्थ्यं दर्शितं । तस्मिंश्च दर्शिते शब्द-
विशेषस्य विधायकस्य धर्मे सामर्थ्यं सूत्रोक्तं समर्थितं भवति ॥
भवतु नार्थं तथापि शब्दमात्रस्यानागते सामर्थ्यं दर्श-
नीयं धर्मे चोदनाप्रामाण्यसाधने तस्यैवोपयोगात् । भूतवर्त-
मानादौ सामर्थ्यं दर्शनीयमनुपयोगादिति चेत् एवमेवेतत् ।
तद्यपि शब्दमात्रस्य महाविषयत्वस्यापनेन माहात्म्यस्याप-
नाच्छब्दविशेषस्यापि माहात्म्यं स्यापितं भवतीति शब्दमा-

पदार्थज्ञानमाधनमनिर्गुणस्यानर्गुणं । ननु प्रयोगोऽप्येव-
ज्ञानं प्रमाप्यतोऽहं स्थाने एव क्रियते ॥

यतोऽहं—

एतच्च कल्पजज्ञानं वायुहर्मादिगोचरं ॥

न तु वृक्षादिभिर्ज्ञानैरगमि किञ्चिदप्योजनमिति ॥१॥

तथापि यदि तावन्मर्त्यजन्म वृक्षादिभिर्ज्ञानैर्न किञ्चि-
त्प्रयोजनमिदं पुन्येन तदाऽन्यज्जन्मभिर्भीयते । नम्य कृतार्थ-
त्वेन धर्माधिर्मादिभिर्ज्ञानैरगमि प्रयोजनाभावात् । अथाम्ना-
दीना तैः सर्वज्ञज्ञानं किञ्चिदप्योजने नदमिदं । तथापि
यथा धर्मादिभिर्ज्ञानैरगम्यस्माकं प्रयोजनं तथा वृक्षादिभिः
सर्वज्ञज्ञानैरगमि प्रयोजनं । वृक्षजनानृगौषधिमनुर्नानां चतु-
र्विधम्य जरायुजाडजोद्भेदजम्बेदजमूलप्रामम्य पृथिव्यादीनां
च महामूतानां च महाभूतानां प्रनिव्यक्ति प्रत्यवस्यं
प्रत्यवयव प्रतिमंभकार प्रनिद्रज्यानग्मवध वा शक्तिभेदेन
चिकित्सादावुपयोगमद्वावान् । तथाच यथाऽनुष्ठेयनदृष्टं पु-
न्यार्थसाधनं तथा दृष्टपुन्यार्थसाधनमपीति । अनुष्ठेयगतं
ज्ञानं विचार्यमिच्छता सर्ववस्तुगतं ज्ञानं विचार्यमेवेष्ट्यं ।
सर्वस्यापि वस्तुनः किञ्चिन्नाध्यागन्वेनानुष्ठेयत्वान् । किञ्च
सर्वस्यापि वस्तुनश्चिकित्साधंगस्य देशांतरकालांतरमंस्कारां-
तरावस्थांतरप्रकृत्यंतरोगांतरपुरुषान्तगचपेक्षया हेयोपादेयत्व-
त्वान् । हेयोपादेयतत्त्वम्य साम्युपायस्य वेदकं पुरं प्रमाप-

बृहत्सर्वश्रमिदिः

मिच्छन्ना सर्ववन्मुनो वेदक प्रमाणमेष्टव्यः । यथाच सर्व-
 मर्थज्ञानं बृहत्पुरुषार्थमिदिनिबन्धनमेवमष्टपुरुषार्थसिद्धिनिब-
 धनमपि । तस्मादपि सर्वं वन्मु परार्थवृत्तेनावश्यं ज्ञानव्यः ।
 सर्वमपि वन्मुनः साक्षात्पङ्गवा वा मुक्त्युपाये व्यापा-
 रात् एकस्याप्यज्ञाने तदंगैर्वक्तव्येन मपूर्वस्य मुक्त्युपाय-
 म्योपदेशासंभवात् । तथाचोक्तं — प्रमाणविनिश्चये एकध-
 र्मस्याप्यज्ञाने परार्थमवृत्तेः कार्यकार्यानवबोधान् सर्वज्ञा-
 नोत्पत्तेः । सर्वस्य कश्चित्कथंविदुपकारात्तदज्ञाने तदगवि-
 कल्पत्वात् अक्षुण्णविधानायोगादिति । यदि च सर्वज्ञः सर्व-
 मर्थमवश्यं जानातीति नेष्यते तदा क्षणिकत्वसाधनं विज्ञी-
 र्येत । तथाहि— सर्वज्ञस्य सर्वार्थविषयज्ञानोत्पत्तिनियमा-
 भावे चरमक्षणस्य योगिविज्ञानजनकत्वनियमामापादनार्थक्रि-
 याकाणिोऽवन्मुत्तेन पूर्वपूर्ववन्मुक्षणानामप्यवस्तुत्वात् साक-
 ह्येन तत्सतानम्यावन्मुत्वं स्यात् । अधार्थक्रियाकारित्वा-
 भावेऽपि चरमक्षणस्य वन्मुत्वमिष्यते तस्यैक्षणिकस्यार्थक्रि-
 याहितस्यापि वन्मुत्वमिष्यता । तथाच तत्त्वकृतकस्यादेर-
 नैकातिकत्वात् क्षणिकत्वसाधनमुत्तीदेत् । ततः क्षणिकत्व-
 सिद्धिमिच्छन्ना सर्वज्ञः सर्वमर्थमनवयवेन जानातीत्यस्य-
 गंतव्यं । तथाच तदुपदेशात्पशुतिक्रमेणापि सर्वविषय-
 तस्यावश्यमन्वेपणीयमित्येतदपि संगतैरवश्यमेष्टव्यं । अ-
 सर्वमर्थमज्ञानतोऽक्षुण्णविधानं न संभवतीति आस-

तदुपदेशानुवत्यर्थिनो नैव प्रवर्तेरन् । तथाहि—

ज्ञानवान्मृग्यते कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये ॥

अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशक्तिमि. ॥ १ ॥

सर्ववस्तुगतं ज्ञानं तस्मादस्य विचार्यतां ॥

अनुष्ठेयार्थविज्ञानमश्रूणं नान्यथा भवेत् ॥ २ ॥

हेयोपादेयतत्त्वस्य साम्युपायस्य वेदकं ।

इच्छन् प्रमाणमन्विच्छेच्छभ्रद्विधस्य वेदकं ॥ ३ ॥

सूक्ष्मांतरितदूरार्थास्तत्त्वमिष्टमशेषतः ॥

तत्त्वमिष्टमतः पश्यन् सर्वमर्थं प्रपश्यतु ॥ ४ ॥

सोऽयं धर्मकीर्तिरेकधर्मस्थाप्यपरिज्ञाने तदंगवैकल्येनाक्षूण-
विधानायोगादिति समस्तवस्तुविषयविज्ञानं विचार्यमभ्युपगम्य
पुनः कतिपयानुष्ठेयार्थविषयमेव ज्ञानं विचार्यमभ्युपगच्छन्
विस्मरणशीलो देवानां प्रियः श्लोक्तमपि न स्मरतीत्युपेक्षा-
मर्हति । तस्मान्न प्रतिज्ञार्थोऽनर्थकः । नापि तत्र प्रवर्तमानं
साधनमपार्थक्यमिति स्थितं ॥

यदप्युक्त—

सूक्ष्मादयोऽर्थाः कस्यचित्प्रत्यक्षाः इति ज्ञातुरनिर्दिष्टत्वा-
न्मूतः पक्षः स्यादिति । सर्वमनुमानांतरेऽपि वक्तुं शक्यत
एव । तथाहि—

नित्योऽमर्षगतः शब्दः सर्वगो वेति धर्मिणः ॥

विशेषणानुपादानात्पक्षो न्यूनत्वमापतेत् ॥ १ ॥

यदि सर्वगतान्यः शब्दो धर्मा समाधितः ॥
 तदाऽनिष्टानुपगः स्यात्सर्वगतवादिनः ॥ २ ॥
 सर्वगतो यस्त्यभिप्रेतोऽनर्थेन वाऽपि सः ॥ (१)
 विशास्यते यतः पक्षः साध्यत्वेनेप्सितो भवेत् ॥ ३ ॥
 यस्तीप्सिततमे पक्षे विशिष्यात्स्य संज्ञया ॥
 शब्दः सर्वगतो नित्योऽनृत्तकृत्वाद्यया विषयः ॥ ४ ॥
 तत्र नैवविशिष्टोऽपि पूर्वस्मादेष भिद्यते ॥
 तत्र हेतोरसामर्थ्यादभ्यप्राप्यविशेषतः ॥ ५ ॥
 स्वगतत्वा हि यदा हेतुरेष्टानानुपदेष्टुं वा ॥
 पक्षान्तरेऽपि मुख्यः स्यात्तदा काऽस्य विशिष्टता ६
 शब्दोऽगवगतोऽनित्यो कृत्कृत्वाद्भवेद्यदा ॥
 तदाऽकिञ्चित्करो हेतुरिष्टस्यैवाप्रसाधनादिति ॥ ७ ॥

यपविषयितमवगततासर्वगतत्वविशेषस्य शब्दमात्रस्य नि-
 त्यत्वं प्रसाध्यते तस्यविषयितार्हदनर्हद्विशेषस्य पुरुषमात्रस्य
 सूत्रादिप्रत्यक्षत्वं प्रमाध्यते इति समः समाधिरिति ॥

यदप्यन्यदुक्तं —

यदि पुरुषमामान्यस्य सूत्रादिविषयं प्रत्यक्षं प्रसाध्यते
 तदा कथं पुरुषविशेषस्वार्हतो वचनं प्रमाणं स्यात् । यतस्ततो
 निःशेषसाधिनः प्रवर्तनरहित्यादि । तत्राप्युक्तानुपपन्नं यस्यामः ।
 तस्मात्प्रयोगोपपत्तिरित्यादनवयवेयं प्रतिज्ञेति स्थितं ॥

यदप्युक्तं —

असिद्धश्चायं हेतुः । नष्टमुष्ट्याद्युपदेशस्यापौरुषेयस्य कर-
णासंभवात् इति । अत्र नररचितवचनरचनाविशिष्टस्य नष्ट-
मुष्ट्याद्युपदेशस्यापौरुषेयत्वं कुतोऽवसितं येनासिद्धताऽस्य हेतोः
स्यात् । न तावत्प्रत्यक्षेणापौरुषेयताऽवसीयते । प्रसज्यप्रति-
षेधपक्षे हि पौरुषेयताभावोऽपौरुषेयत्वं । तद्यानादिकालस्याती-
तस्याप्रत्यक्षीकरणे तदा न शक्यते साक्षात्कर्तुं । तत्प्रत्यक्षी-
करणे स ण्यतीन्द्रियदर्शी स्यात् । अधुना तदभावसाधने
कुमारसंभवादेरविशेषः कालिदासादेरिदानीमभावात् । प्रत्य-
क्षस्याभावविषयत्वविरोधात् । अभावानभ्युपगमादभावप्रमाण-
वैधुर्यप्रसंगश्च । अभावप्रमाणात्तदभावसिद्धिश्चेत्तदभावप्रमाणं
प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिरूपं भवद्विविधमिष्ट । निषेध्यविषयप्रमाणपंच-
करूपतयाऽऽत्मनो परिणामो निषेध्यादन्यद्वस्तुविज्ञानं वेति ।
तथाचोक्तं —

प्रत्यक्षादेऽनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव इष्यते ॥

माऽऽत्मनो पणिमो वा विज्ञानं वाऽन्यद्वस्तुनि इति १

तत्र सर्वात्मना न मुष्ट्याद्युपदेशविषये तत्प्रमेतृगुरुभाष
प्रमाणपंचकरूपत्वेनापरिणामोऽभिदो नाभावसाधनायान्न । पुरु-
षस्य भावनमथाविधः पणिमो व्यभिचारी । विट्कविषयेऽपि
तत्प्रमेतृविषयप्रमाणपंचकरूपत्वेनापरिणामस्य दशमं वंशिनः

सद्भावात् । न हि विटकत्रयेऽपि प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्ति-
 शब्दं कर्तुं पुरुषमद्भावः प्रतीयते । ततो नष्टमुपस्थापुपदेशवत्
 विटकत्रयेऽपि पौरुषेयत्वाभावमिद्विः स्यात् । परैः विटकत्रये
 पुरुषमद्भावाभ्युपगमान् । प्रमाणपंचकरूपतयाऽऽत्मनोऽपरिणा-
 मस्याभावप्रमाणान्वयस्यासाधकत्वमिति चेत् पराभ्युपगमस्य
 भवतोऽप्रमाणत्वान् । प्रमाणत्वे ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशेऽपि तैरेव
 पुरुषसद्भावाभ्युपगमादस्तु पौरुषेयत्वमिद्विः । अन्यथाऽयत्रापि
 मामूदविशेषात् । आगमांतरे च परैः पुरुषसद्भावाभ्युपगमात् ।
 अभावप्रमाणस्यासाधकत्वे ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशेऽप्यसाधकत्व-
 मस्तु । लक्षणमुक्ते बाधासंभवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यात् इति
 सर्वत्रानाधारात् । तस्मान्निषेध्यविषयप्रमाणपंचकरूपतयाऽऽ-
 त्मनोऽपरिणामादभावप्रमाणान्निधानादपौरुषेयत्वाभावरिद्विः ॥
 पदुदासत्रयेऽपि किमन्यत्पौरुषेयत्वाद्यदपौरुषेयत्वाभिधानं प्रत्य-
 क्षमिदं स्यात् । न तत्सत्त्वादिकं तनन्तत्तिद्वेरन्माभिरपीष्ट-
 त्वात् । तदनादिसत्त्वमिति चेत् न च दोषोऽनादिकालस्या-
 दर्शनेनादिमत्त्वस्य दर्शनायोगादिति ममयादर्शिनोऽपि वा
 तद्दर्शनप्रसंगः । पौरुषेयत्वादन्वयमदभाव इति चेत्तर्हि न
 तस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणं युक्तं । अभावप्रमाणवादिभिरभा-
 वस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वाभ्युपगमात् । तदन्यज्ञानलक्षणाभाव-
 प्रमाणाद्यदभावमिद्विधेत्तत्पौरुषेयादन्यस्य तदभावस्य ज्ञानं
 युतो मयति । न तावदेतदुक्तं कान्दाचित्कन्यात् । तत्पौ-

रूपेयत्वविषयप्रत्यक्षादिप्रमाणपंचकनिर्मुक्तादात्मन इति चेत्तर्हि
 पिटकत्रयेऽपि तदभावज्ञानोत्पत्तिः किं न स्यात् । तदु-
 त्पत्तिकारणस्यानन्तरोक्तस्याविशेषान् । पौरुषेयत्वाभावोऽपि
 तद्वेतुस्तदभावज्ञानं पिटकत्रये तदभावज्ञानोत्पत्तिरिति चेन्न
 पौरुषेयत्वाभावस्य अभावो नाम पौरुषेयत्वसद्भावस्तस्य प्रत्य-
 क्षादीनामन्यतमेनाप्यनिश्चये कथं पौरुषेयत्वाभावस्याभावग-
 तिरभावज्ञानाभावात् । पौरुषेयत्वाभावस्याभावस्याभावनिश्चयो
 न पौरुषेयत्वसद्भावगनेरिति चेन्न । अभावज्ञानं हि नाम पौरु-
 षेयत्वाभावकार्यं तदभावात्कथं कारणाभावगतिर्व्यभिचारान् ।
 अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य पौरुषेयत्वाभावस्याभावमाधनेऽपि न सर्वथा
 पौरुषेयत्वाभावस्याभावमिद्धिः प्रतिबद्धसामर्थ्यस्याभावासाधनान्
 कथं हि तर्हि देशादौ कचिद्वटादिज्ञानाभावात् घटाद्यभाव-
 मिद्धिर्मवतोऽर्थानि चेन्निषेध्यघटाद्येकज्ञानममर्गिकेवलमूनलापु-
 पलमादिति ब्रूम । नैवमव पौरुषेयत्वाभावस्याभावसिद्धिः ।
 एकज्ञानममर्गिण एव कस्यचिदभावान् । न पौरुषेयत्वसद्भाव-
 मन्देकज्ञानममर्गाभावाभावयोः परस्परिहारस्थितिरज्ञानयो-
 रेक्यैकदा एकज्ञानममर्गविशेषान् । अविशेषेऽपि न पौरुषे-
 यत्वसद्भावोपलभ्यते तदभावस्याभावसिद्धिस्तदुपलभ्यैवामावात् ।
 एतेन विरुद्धोपपत्त्या तदभावस्याभावसिद्धिर्निरासा । कस्य
 वाऽभावाज्ञानाभावात्तदभावस्याभावगतिः । किं सर्वस्य वादिनः
 प्रतिवादिनो वा । तत्र सर्वस्याभावज्ञानाभावोऽमिद्धः ।

प्रतिवादिनोऽभावज्ञानाभावो ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशेऽपि गमानः ।
 वादिनोऽभावज्ञानाभावात्तदभावस्याभावाभिर्द्धौ । प्रतिवादिनो
 ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशस्याभावज्ञानाभावान् परित्येयत्वाभावो न
 स्यात् । तयोर्विशेषाभावान् । पिटकत्रये वादिप्रतिवादिनो-
 रुभयोरपि अभावज्ञानाभावात्तदभावस्याभावाभिर्द्धिर्गुण्यते । न
 ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशो विगानात् । प्रतिवादिनोऽभावज्ञानाभावे
 ऽपि वादिनो भावादिति चेन्न । वादिनो यद्भावज्ञानं
 तच्छूद्धानुगारिणः सांकेतिकं नाभावबल्योपजातं पिटकत्रये
 प्रतिवादिनोऽप्रामाण्याभावज्ञानवत् । अन्यथाऽगृहीतममबाध-
 स्याप्यभावज्ञानोत्पत्तिः स्यात् । सांकेतिकस्याभावज्ञानात्ता-
 भावसिद्धिः । अन्यत्रापि तनोऽप्रामाण्याभावसिद्धिपसंगान् ॥

एतेन—

प्रमाणपंचकं यत्त यन्मुख्ये न जायते ॥

यन्मुख्येतावसोधार्यं तत्राभावप्रमाणता ॥ १ ॥

इत्येतत्प्रतिशूद । चैत्यवन्दनादिवाक्येऽपि पुरुषमत्तायसोपक-
 प्रमाणपंचकापवृत्तेरभावप्रमाणपसंगान् । तत्तस्मिन् इन्द्रजानयस-
 पादप्यमादप्रमाणात् पौरुषेयत्वा इन्द्रस्य पौरुषेयस्याभावस्य
 सिद्धिः । नापि कर्तुरस्मरणादिहेतुभ्यः । कर्तुरस्मरजं वादिन-
 प्रतिवादिनः सर्वस्य वा तत्साधनं स्यात् । वादिनोऽपि तत्क-
 र्तुरभावादनुपपन्नयेवां स्यात् । अनुपपन्नयेवेत्यनदनेवाविक

स्यान् । कर्तुरस्मरणस्यागमांतरेऽपि प्रमंगान् । कर्तुरस्मरण-
 निमित्तानुपलब्धेर्भावात् । परैः कर्तुरागमांतरे स्मरणान्न
 वादिनोऽपि तत्रास्मरणमिति चेन्न । परक्रीयस्मरणस्याप्रमाण-
 त्वात् । प्रमाणत्वे ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशेऽपि वादिनोऽस्मरणं न
 स्यात् । परैस्त्वत्रापि कर्तुः स्मरणान् । कर्तुरभावादस्मरणं
 चेत् किं प्रमाणांतरादेतस्मादेवानुमानात्तदभावसिद्धिः । प्रमा-
 णांतरात्तदभावसिद्धावस्यानुमानस्य वैयर्थ्यं । न च प्रमाणा-
 तरे तदभावमाहकमस्ति । अस्मादेवानुमानात्तदभावसिद्धिश्चे-
 त्कथं तदभावमिदं कर्तृस्मरणस्य कर्तृभावपूर्वकत्वसिद्धिः ।
 येन कर्तृभावपूर्वकत्वेन निश्चितात्कर्तृस्मरणान्तरात्तदभावसिद्धिः
 स्यान् । इतरेतगश्रयदोषः कथं न स्यान् । कर्तृभावपूर्-
 वकत्वेनानिश्चितात्कर्तृस्मरणमात्रादेव तदभावमिद्वेन परस्पर-
 श्रयदोषानुपगम इति चेन्न । तथाविधस्यास्मरणस्यामनि कर्तारि
 पर्वतादी मयपि कर्तारि स्वयमपन्दुताग्निकत्वे कथमप्यशक्या-
 निष्ठागमने यवनरचनाविशेषेऽपि मद्रावेन मंजयदनुत्पात्त-
 निष्ठादिनोऽपि कर्तृस्मरणं नत्रामिदं नापार्श्वेयत्वमाधनायार्हं ।
 तत्र हि प्रतिकारी स्मरण्येव कर्तारमिति । अनेन सर्वस्य
 कर्तृस्मरणं प्रत्याप्यात् । सर्वान्मज्ञानविज्ञानरहितो वा कथं
 सर्वस्य कर्तृस्मरणमयेति । शब्दादि पौर्ण्येयत्वादव्यस्य
 पौर्ण्येयत्वाभावस्य मिदिग्राह्यामावर्तिनश्च मति स्यात् ।
 तत्रिथयोऽपि शब्दानदभावमिदं स्यात् । अन्यथा दांता-

अथपुरुषसद्भावसौक्या नामामाप्याभावनिश्चयः स्यादिति तरे-
 तराध्ययन्त्यास्त शब्दादपि तन्मिद्धि । न च तदभावप्रति-
 पादकं वेदवाक्यमस्ति । नापि विधिवाक्यादन्यस्य मीमां-
 सार्कः प्रामाण्यमिष्यते यतस्तस्य कल्पना स्यात् । न प्रामा-
 ण्यलक्षणोऽर्थः पौरुषेयत्वाभावमंतरेण नोपपद्यते । तथावि-
 धस्यायसोपलब्धलक्षणस्य प्रामाण्यस्यागमांतरेऽभावात् । दोषा-
 अथपुरुषमद्वावाञ्च तथाविधप्रामाण्यमन्यत्रेति चेदत्र पुरुषा-
 भावः कुतोऽवमितः । अन्यतश्चेत्तदेवोच्यता किमनेन मिद्धो-
 पस्थापिना । प्रामाण्यादन्यथाऽनुपपत्तेरिति चेश्वरः कपसंगः ।
 नामामाप्यलक्षणोऽर्थः पौरुषेयत्वाभावमंतरेण नोपपद्यते प्रागु-
 क्तदोषानतिवृत्तेः । न च प्रामाण्याभावात्पुरुषस्याभावसिद्धि-
 र्मुक्ता धूमाभावादभ्यभावयन् । कार्याभावस्य कारणाभावव्य-
 भिचारान् । अन्यथानुपपत्तेरभावादपतिवदसामर्थ्यस्य पुंसोऽ-
 प्रामाण्यकारणस्याभावसाधनेऽपि न सर्वथा पुरुषस्याभावसिद्धिः ।
 अप्रामाण्याजनकस्य पुरुषस्यानिराकरणान् । इष्टमिद्धिधा-
 प्रामाण्यकारणस्यातीन्द्रियज्ञानविकल्पस्य पुंसो ज्योतिःशास्त्रादौ
 भवता वेदरूपतयाऽभिमेतेऽमाभिरुनिष्टत्वात् । नन्वतीन्द्रियज्ञा-
 नुरभावादभ्यस्याप्यनिष्टः सिद्ध एव सर्वथा पुरुषाभावः । कथं
 पुनरतीन्द्रियार्थवेदिनो भवता विभाविनोऽभावः । न तावत्प-
 त्यक्षेण मत्पक्षस्यात्यक्षेऽनसञ्ज्ञानवति भावाभावविवेचनसामर्थ्या-
 भावान् । भावे वा नासिन्नेवकालेऽभावसाधनं घटते ।

अभीष्टत्वाद्देशकालात्मज्ञानानामनवयवेनान्यापकस्यासर्वदर्शित्य-
 त्यशस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वज्ञाभावज्ञानमयुक्तं । तथा ज्ञाने
 सर्वज्ञसिद्धिप्रसंगात् । न च प्रत्यक्षमभावविषयं उक्त-
 दोषात् । नापि चोदनातः सर्वज्ञाभावसिद्धिः । पुरुषमात्र-
 स्याभावासिद्धौ अन्ययोगव्यवच्छेदेन प्रामाण्यनिवृत्तेरनिश्च-
 यात् चोदनातः सर्वज्ञाभावसिद्धिः । तदसिद्धौ च न
 पुरुषमात्रस्याभावसिद्धिरितीतरेतगश्रयत्वप्रसंगात् । अप्रामाण्य-
 निवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या पुंसोऽप्रामाण्यकारकस्यातीन्द्रियज्ञानवि-
 कलस्याभावसिद्धेरन्यस्य रीतिरागसर्वज्ञस्य भावेऽपि तद्गु-
 णैरपशृङ्खत्वाद्दोषाणामस्त्येवाप्रामाण्यनिवृत्तिः सर्वज्ञनिवृत्त्यनिश्चये
 ऽपि चोदनातः कथमितरेतराश्रयदोषः स्यादिति चेदेव-
 मप्रामाण्यनिवृत्तिः प्रत्यागमेऽपि किं न स्यात् । अप्रा-
 माण्यनिवृत्त्यभिदेरिति चेदत्र कुतस्तदभावसिद्धिः । दोषा-
 श्रयपुरुषस्याभावादिति चेदितरेतगश्रयत्वं । अमायप्रमाणा-
 दप्रामाण्याभावमिद्विधेत्यन्यागमेऽपि किं न स्यात् । तथा
 प्रामाण्याभावमिद्धौ च प्रत्यागमस्य सर्वज्ञमहाबावदोष-
 कस्यावधारकत्वेन चोदनाव्याप्याचोदनातः सर्वज्ञाभाव-
 सिद्धेः सप्रतिषेधकः स्यात् । तस्माच्चोदनातः सर्वज्ञाभाव-
 सिद्धिमिच्छताऽन्ययोगव्यवच्छेदेनाप्रामाण्यनिवृत्तिः साधनीया ।
 तन्मिद्विर्गम्य सर्वज्ञाभावमिच्छा पुरुषमात्राभावमिद्धौ स्यादिति
 कथमितरेतगश्रयदोषो न स्यादिति । अग्नौ वाऽन्ययो-

गन्धरन्तेदेन ध्रुतेगमामाण्याभावनियमस्तथापि न चोदनातः
 गर्वज्ञाभावसिद्धिः । कार्यार्थे वेदम्य प्रामाण्यादन्वयत्र प्रामा-
 ण्यनिभ्युदगमान् । सर्वज्ञभावप्रतिपादिकैव श्रुतिः श्रूयते—
 अपाणिनादो जवनोऽमर्हीता पश्यत्यबभुः स शृणोत्यकर्णः ॥
 गवेति रिभ न हि तस्य वेत्ता तमाहुरस्यं पुरुषं महानमिति ॥१॥
 तस्मात्त ध्येन, गर्वज्ञाभावसिद्धिः ॥ नाप्यर्थापत्तिः । सर्व-
 ज्ञाभावमन्तरेण कस्यचिदनुपपद्यमानमर्थस्याभावात् । न
 दुर्गपरमनृत्वाद्यः गर्वज्ञाभावमन्तरेण नोपपद्यते । यवतृत्वादीनां
 सर्वज्ञत्वेन सप्तानयम्वधानलक्षणस्य परस्परपरिहारस्थितिलक्षणस्य
 वा विरोधस्याभिद्वे । न स्विकले कारणस्य सर्वज्ञत्वस्य यवतृ-
 त्वादेरभावः पुरुषत्वादेर्वा सर्वज्ञत्वसद्भावेऽभावः प्रतीयते । येन
 तयो महानयम्वधानलक्षणो विरोधः स्यात् । नापि सर्वज्ञत्वा-
 भावस्य यवतृत्वादिकं यवतृत्वाद्यभावरूपं वा सर्वज्ञत्वं येन
 तयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो विरोधः परिकल्प्यते ।
 तदेव यवतृत्वादे सर्वज्ञत्वेन विरोधद्वयस्याप्यसिद्धेः सर्वज्ञाभाव-
 मन्तरेणानुपपत्तेरभावात् नार्थापत्तेः सर्वज्ञाभावप्रतिपादकत्वं ।
 नाप्यनुमानोपमानाभावप्रमाणानां सर्वज्ञाभावबोधकत्वं । प्रागेव
 तेषा निरस्तत्वात् । नदेवं सर्वज्ञाभावस्यासिद्धेरतीन्द्रियार्थज्ञानुर-
 भावादन्यमपि सर्वज्ञवादिभिरनिष्टेः सिद्ध एव सर्वथा पुरुषा
 भाव इत्येतदयुक्तं । तस्मात्तद्विमुक्त्यानुपदेशस्मात्पौरुषेयत्वमसिद्धं
 ईरणीयं । न सिद्धं । अत्रादि— ये एवकर्तृकममानजानीयान्ते

कर्तृमंतो यथा दृष्टकर्तृकप्रासादादिसमानजातीयया जीर्णप्रासा-
दादयः । दृष्टकर्तृवाक्यसमानजातीयश्च वेदांतर्मतो नष्टमुप्या-
सुपदेश इति नायमसिद्धो हेतुः । नष्टमुप्यासुपदेशे दृष्टक-
र्तृकवाक्यासंभविनो विशेषस्यादर्शनात् । ननुपलभ्यत एव दृष्ट-
कर्तृकवाक्यासंभविसूक्ष्माद्यर्थप्रतिपादनलक्षणविशेषस्तत्रेति चेन्न
इत्थंभूतस्य विशेषस्य सतोऽपि कर्तृमात्रानिषेधकत्वात् । यथा-
भूतो हि विशेषः कर्तृमात्रं निरस्यति तथाभूतस्य विशेषस्या-
भावात् दृष्टकर्तृकसमानजातीयत्वमुच्यते । न सर्वथाऽभावात् ।
समानजातीयस्य कस्यचिदप्यभावाल्लूक्ष्णाद्यर्थप्रतिपादनलक्षणो
विशेषश्च सातिशयप्रासादादिविशेष इव न कर्तृमात्रं निरस्यति
। किं तु अकुशलशिल्पिनमिव सूक्ष्माद्यर्थविषयपरिज्ञानशून्यं
कर्तृविशेषं । स चास्माभिर्गपि नेष्यते एव । यक्षेप्यते
सूक्ष्मांतरितद्वार्थमाशान्कारि कर्तृविशेषः स नानेन निगक्रि-
यते । ननु सूक्ष्मादावर्थं पुरुषस्य दर्शनशक्त्यभावात् पुरुष-
मात्रमयं विशेषो निगकरोतीति चेन्म्यादेवं यदि पुरुषस्याती-
न्द्रियार्थदर्शनशक्त्यभावः कुतश्चिन्निश्चिनः स्यात् । यावता
नैवं सर्वज्ञाभावमाहकस्य प्रमाणस्य प्रागेव निगृह्यत्वात् ।
तस्मान्पुरुषमात्रनिषेधकस्य विशेषस्याभावात्तामिदं दृष्टकर्तृक-
समानजातीयत्वं । नाप्यनैकानिह अदृष्टकर्तृके दृष्टकर्तृकगजा-
तीयत्वस्य दर्शनान् । अदृष्टमपि तत्तत्र विरोधाभावात् संभा-
व्यत इति चेदकर्तृकेऽपि दृष्टकर्तृकगजातीयत्वस्य संभवेन

कनिददृष्टकर्तृके दृष्टकर्तृकसजातीये कृत्रिमव्यवहारः स्यात् ।
उपलभ्यते चादृष्टकर्तृकेऽपि दृष्टकर्तृकसजातीये मासादादौ कृत्रि-
मव्यवहारो लोकस्यास्त्वल्परूपः । तस्माददृष्टकर्तृके दृष्टकर्तृक-
सजातीयत्वं नाशङ्कनीयं । अत एव न विरुद्धोऽप्ययं हेतुः ।
तस्मादसिद्धविरुद्धानं फलिकादिशोपरहितादतो हेतोर्भवत्येव नष्ट-
मुष्ट्यानुपदेशस्य कर्तृमन्वपसिद्धिरिति नामिदं कस्यचित्तदृ-
ष्ट्यानुपदेशाकरणमिति ॥ यदप्युक्तं—

अपशधर्मधायं हेतुः सूक्ष्माद्यर्थं धर्मिणि नष्टे मुष्ट्यानुपदे-
शाकरणाभावादिति । तदप्युक्तं । अपशधर्मस्यापि हेतोर्ग-
मकत्वदर्शनात् । तथाहि— अपशधर्मादपि कृत्तिकोदयाद्रोहि-
ण्युदयस्य चंद्रोदयात्समुद्रवृद्धेरनुमानं दृश्यते । परंस्तथाऽभ्युप-
गमाच्च ॥ तथाचोक्तं—

नदीपूरोऽप्यभोदेते दृष्ट. सन्नुपरिस्थितां ॥

नियम्ये गमयत्येव वृक्षा वृष्टिं नियामिका मिति ॥ १ ॥

पित्रोश्च प्राग्गणत्वेन पुत्रप्राप्तिगतानुभा ॥

सर्वलोकप्रसिद्धा न पशधर्ममपेक्षते ॥ २ ॥

यदप्युक्तं यदुक्तं अनैकान्तिकधायं हेतुः । यस्मात्सूक्ष्मादि-
पदार्थसाक्षात्करणमन्तरेणाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्गादुपदेशरं-
परातो वा नष्टमुष्ट्यादिकमवगम्योपदेष्टुं शक्नोत्येवेति ।
तदप्यतमीचीनं । तथाहि— न तावदन्यव्यतिरेकाभ्यां महो-
परागनष्टमुष्ट्यादयः प्रतिपत्तुं शक्यंते चतुर्मासवर्षादिर्मधुमास इव

प्रदोषगमादीनां दिक्प्रमाणकल्पायादिषु नियमाभावेन ।
 नापि प्रदोषगगनष्टमुपस्थादयो निगदशनादनुमितिं नञि-
 संवधयोर्हि प्राकृतपुरुषदर्शनविषयने अस्मदानीनां तन्मादौ-
 ग्वि प्रदोषगगनष्टमुपस्थादीनां नञिगादनुदेशाप्रतीतिः स्यात् ।
 निगमसंवधयोग्यताद्वियन्ते तयोस्तद्वैयर्थ्यमनेन प्रतिपत्तेर्योगान-
 दुपदेष्टुर्नाद्रियार्थदर्शिन्य स्यात् । नापि द्रव्यानामग्न्यानि
 रेकाभ्यां संयोगकल्पनामात्रावस्थावयवादिभेदेन जीवभेद-
 शक्यते प्रतिपत्तु । अन्यन्यानिरेकाभ्यां हि तथा तद्विपर्य-
 यायन्ति जगति द्रव्याणि तानि सर्वान्येकत्र मीलनिर्येकस्य
 कल्पायादिकल्पनाभेदेन कर्पादिमात्राभेदेन वागमयाद्य-
 वस्थाभेदेन मूलपञ्चाद्यवयवभेदेन प्रक्षेपोद्वागम्यामेकोऽपि योगो
 युगसहस्रेणापि न ज्ञानु पायते किमुनानेक इति । नाप्ययं
 नष्टमुपस्थाद्युपदेशोऽप्यनादिः उपदेशपरंपर्यादनाद्रियज्ञानुभा-
 वेऽपि प्रमाणभूतः प्रवधेनानुवर्तते इति युक्तः । तथाऽभ्युपगमे
 हि चैत्यवदनाद्युपदेशोऽपि प्रवधेर्नवमनुवर्तमान प्रमाणभूतो
 भवता किं नानुमन्यते । तदनुमतिभिर्गम्यामावर्ताद्रियज्ञानपूर्व-
 कत्वेनाभ्युपगतः तज्ज्ञानस्य चाभावादुपदेशपरंपराशब्दानभ्यु-
 पगमात् प्रमाणमिति चेत्किं पराभ्युपगमो भवतः प्रमाणं ?
 अन्यथा नष्टमुपस्थादिनतिपादकागमोऽपि न प्रमाणः । तस्यापि
 तैरेव तथोभ्युपगमात् । अविशवादित्वादित्यस्य प्रामाण्यं
 नान्यस्याविमंवादामावादिति चेन्न तर्हि वेदः प्रमाणमविमं-

यादाभावात् । अपौरुषेयत्वादस्य प्रामाण्ये ज्योतिर्ज्ञानादेगौ-
 रपेयत्वाभावात् प्रामाण्यं न स्यात् । न ब्रह्मोऽपौरुषेयत्वादेव
 प्रामाण्यं प्रामाण्यमेवापौरुषेयत्वादिनि चेच्छहि नीलोत्पन्नादिषु
 दहनादीनामपौरुषेयानां न मिथ्याज्ञानहेनुता स्यात् । ज्योतिः-
 शास्त्रप्रवाहस्य चानादितया प्रामाण्ये वेदेऽपि तर्धेवास्तु प्रामाण्यं
 किमपौरुषेयतामाधनापासेन । अन्यत्र कर्तुः श्रवणात्सौरुषेयता
 युक्ता मात्र कर्तुरश्रवणादिति चेत् अत्रापि कर्तुः श्रवणात् ।
 तन्मिथ्यात्वमुभयत्रापि समानं । पराभ्युपगमादन्यत्र पौरु-
 षेयत्वमत्रापि किं न स्यात् । तत्प्रवाहस्य चानादित्वे
 यस्तुरज्ञानवचनाकौशलदुष्टाभिप्रायैः भोतुश्च मद्रुद्रित्ववि-
 पर्यस्तबुद्धित्वगृहीतविस्मरणैः प्रतिपुरुषं दीपमानस्यानादि-
 काले निर्मूलोच्छेदः स्यात् । तथाहि इदानीमपि केचि-
 त्सानिग्रह ज्योतिःशास्त्रादिकमवयंतोऽपि दुष्टाभिप्रायतयाऽ
 न्यस्यानुपदिशतो दृश्यते । अन्ये त्वज्ञानाद-यभोपदिशतो
 दृश्यते । अन्ये पुनः स्वयं यथावदवगच्छतोऽपि वचना-
 कौशलादव्यक्तमन्यथा उपदिशतो दृश्यते । तथा धोनारोऽपि
 केचिन्मन्दबुद्धयो यथावदुक्तमपि नावधारयन्ति । अन्ये तु
 विपर्यस्तबुद्धयः सम्यगुपदिष्टमन्यथा भावयन्ति । केचित्पुनः
 सम्यगवबुद्धमपि विस्मरन्तीत्येभिः कारणैः प्रतिपुरुषं दीप-
 मानम्येतावता कालेन निर्मूलोच्छेद एव स्यात् । भवति
 च सम्मार्दतगंतरा विच्छिन्नः । सूक्ष्मानग्निदूराधमाशा-

त्कारिणा पुनरेव पुनः पुनर्यं प्रवर्त्यमानः इदानीं याव-
दायान इत्यवसीयते । न देवमन्वयव्यतिरेकाम्यां लिङादना-
द्युपदेशपरंपरातो वा प्रहोषगगादिक्रमवगम्य तदुपदेशकग-
नानैकांतिको हेतुः ॥

यदप्युक्तं विरुद्धाद्यं हेतुः । विमंवादकस्य प्रहोषगगा-
द्युपदेशस्य मूल्यादिपदार्थमाशङ्क्यमन्तरेणैव भावादिति ।
तदप्युक्तं । संवाददर्शनान् । नाप्ययं काकनालीयो युज्यते
दिव्यमाणफलकालादिविनिष्टप्रहोषगगाद्युपदेशमंवादस्योपदेश-
मंतरेण सकृदप्ययोगान् । योऽपि कचिद्विमंवादः स प्रत्यक्षा-
देरेव सामर्थ्यिकस्यान् । कचिद्विमंवादात्मवत्रापामाप्ये प्रत्य-
क्षादेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गः । ततो न विरुद्धोऽप्ययं हेतुः । मा मूदये
विरुद्धोऽप्यधारणम्नु स्यात् सपञ्चेऽनुगमामावादिति चेदस्तु ।
तथापि नाम्यागमकत्वमुक्तेन प्रकारेणान्यथानुपपत्तेर्मवदीय-
नियमरूपायाः सद्भावेन गमकत्वोपपत्तेः । सपञ्चेऽनुगममंतरेण
सैव ज्ञानुमगमयेति चेत्कथमर्थापत्तावर्थापत्युपस्थापकस्यान्य-
थानुपपन्नत्वं सपञ्चेऽनुगममंतरेण जायते । अन्यथाभवनमभि-
द्धमपि स्वशक्त्यैवावष्टमर्थं कल्पयतीति चेदेव लिङस्याप्यवि-
नाभावनियमोऽभिद्धः स्वशक्त्यैव हि किं न लिङिने गमयेत् ।
एवं च सर्वमेवानुमानमर्थापत्तिरिव स्यात् । तथाच प्रमाण-
पट्टकसंख्या निवर्तते । अथ सिद्धमेवानन्यथाभवनमर्थापत्युप-
स्थापकस्यावष्टमर्थं कल्पयतीत्युच्यते तदा तत्सपञ्चमंतरेण क

सिद्धं । यत्रान्यथानुपपद्यमानादर्शोत्साध्यं प्रतीयते तत्रैवान्य-
थानुपपद्यमानत्वं ज्ञायते इति चेदेवमथापि किं न स्यात् ।
एवमर्थापत्तिरेव स्यादिति चेदन्तु नामांतरं न तदस्माभिर्निर्वा-
र्यते । यदि भवता सपञ्चानुगमरहितमर्थापत्तिरित्युच्यते
तदस्माभिरंतर्व्याप्त्याऽर्थमसाधनमनुमानमित्युक्तं अतो नास्ति वि-
प्रतिपत्तिर्नार्थे इति । सपक्षे सिद्धसंबंधमनुमानं साध्यधर्माधि-
करणे धर्मिण्येष सिद्धसंबंधमर्थापत्त्याख्यं प्रमाणमतोऽस्त्यर्थे-
विप्रतिपत्तिरिति चेद्येतावता विशेषणानयोर्भेद इष्यते तदा पक्ष-
धर्मत्वसहितादनुमानात्तद्वहितं प्रमाणांतरं न स्यात् । तथाच
सप्तमस्य प्रमाणांतरस्य सिद्धेः प्रमाणपदत्वसंगत्या नियतते ।
नियमतोऽर्थादर्थान्तरप्रतिपत्तेर्विशेषात् पक्षधर्मत्वसहितादनुमा-
नात्तद्वहितं प्रमाणांतरमिति चेदेवं तर्हि सपक्षे सिद्धसंबंधाद-
नुमानात्साध्यधर्मिणि सिद्धसंबंधमपि प्रमाणांतरं न स्याद-
विशेषात् । अतो नाम्न्येव विप्रतिपत्तिर्नार्थे । ततः सपक्षेऽ-
नुगमरहितस्याप्यस्य हेतोर्यमकत्वं युक्तं । तदेवमसिद्धविरु-
द्धानैकांतिकत्वादिदोषरहितत्वादनवयमिदं साधनमतो भव-
त्येवाभिमतमाध्यसिद्धिमिति ॥ भवतु नामातो महोपरागा-
दिगूढमाधर्मस्य प्रत्यक्षत्वमिद्विस्तदुपदेशस्य संवाददर्शनात् ।
धर्माधर्मापदेशगूढमाधर्मप्रत्यक्षतासिद्धिस्तु कथं ? तदुपदेशस्य
संवादानुपलब्धेरिति चेद्महोपरागाद्युपदेशादेव सापि सिध्य-
सीति श्रुतः । तथाहि ज्योतिःसागरादमहोपरागादिकं विशि

ष्टवर्णप्रमाणदिग्भागादिविशिष्टं प्रतिपद्यमानः प्रतिनियतानां प्रतिनियतदेशवर्तिनां प्राणिनां प्रतिनियते काले प्रतिनियतफलसंसूचकत्वेन प्रतिपद्यते । यस्मादेवमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे—

नक्षत्रग्रहपञ्जरमहर्निशं लोककर्मविक्षिप्तं ।

अमति शुभाशुभमखिलं प्रकाशयत्पूर्वजन्मकृतं ॥१॥

तस्मात् ज्योतिःशास्त्रं ग्रहोपरागादिकमिव धर्माधर्मावपि प्रमाणांतरसंबादेन बोधयति । उक्तं च—

यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः प्राप्तिं ।

व्यञ्जयति शास्त्रमेतत्तमसि द्रव्याणि दीप इव ॥२॥ इति

अत एव ज्योतिःशास्त्रज्ञा देवज्ञा इत्युच्यते । तस्मादेवं ग्रहोपरागाद्युपदेष्टुर्धर्माधर्मसाक्षात्कारित्वमिद्वौ तदन्यसर्वपदार्थसाक्षात्करणमपि सिद्धिमुपद्रीकते ॥ तथाहि— श्रेयःसाधनं धर्मः । तच्च श्रेयो देवतिर्यग्लोकस्थपुरुषेषु व्यवस्थितमनेकप्रकारं । तथा प्रत्यवायहेतुरधर्मः । स च प्रत्यवायो नरकपृथ्वीतिर्यग्लोकाधारप्राणिषु प्रत्येकमनेकविधः । तस्माच्छ्रेयःप्रत्यवाययोर्देतुभूतौ धर्माधर्मा साक्षात्कर्तुं श्रेयःप्रत्यवाययोराधारभूतौमिन्द्रोकम्यान् प्राणिनोऽपि साक्षात्कर्तुमर्हतीति कथं सर्वदर्जा न स्यात् । ततस्तथाभूतौ धर्माधर्मा प्रतिपनुमिच्छन्तामस्माकं तस्य कीटकसंख्यापरिज्ञानं वा कथमुपयोगि न स्यात् । ननु परिदृश्यमानलोकव्यतिरेकेण

येऽपि चाग्निदहनान्तरादमेव ते प्रमातिने ॥

मर्त्यजान पुण्यानादृग्मै कृन् कनकं/म, इने ॥ २ ॥

मनु पर्माभर्म्यनिग्निदहनान्तरादमेव ते प्रमातिने मर्त्य-
ज्ञेनागुण्यादिगम्याप्याम्नादनादृग्मै चाग्नात्तन्नागदृग्मैनादि-
दोषमम्य स्यात् । भग्नात्तन्नागदृग्मैनादि-
स्यात् । मनोऽनुरूपमनुमतादभिन्नात् स्यात् । अमनोऽनुरूपस्या-
नुमतात् द्वेय. स्यात् । मयानकत्वात्तन्नादृग्मेन संमोदः स्यात् ।
एवमन्येऽपि दोषा भवेयुर्गति ॥ तथा चोक्तं—

साक्षात्प्रत्यक्षदर्शित्वाद्यस्याशुचिर्गमादय ॥

स्वमवेद्याः प्रमज्यते को न कल्पयिष्यतीति ॥१॥

इति चेत्तदप्ययुक्तं तथाहि— यदि तावदशुचिर्गमंशयो
रसनप्राणाभ्यां संबधात्तद्वक्षणादिदोषः पावकागुणम्यर्गस्य च
स्पर्शनेन संबधादाहः स्यादित्युच्यते तदमिदं । रूपस्यैव
रसगंधस्पर्शादीनामप्राप्तानामेवातीन्द्रियप्रत्यक्षेण ग्रहणान् । अथ
त्रिलोकात्तर्गतानुकूल्यादिस्वभावपरमगंधम्यर्गादिमाप्तात्करणा-
स्तुस्तदु.सद्वेषामिलापमोहादयो भवेयुरित्युच्यते तदप्ययुक्तं ।
विषयानुभवमात्रस्य गुणदु.स्वादीनामहेतुत्वान् । हेतुत्वे वा
यैकस्य पुण्यस्य कस्मिंश्चिद्विषये मुक्त्वं दु.स्व द्वेषोऽभिन्नापो
मोहोऽन्यद्वा भवति तथा सर्वेषामप्यविशेषेण स्यात् कारणस्या-
विशेषात् । नचैव । तथाह्येकमिदमेव स्वीविषये कस्यचिदमि-

लापोऽन्यस्य द्वेषः । तथोष्णदीनां केवले लवणरसेऽभिलापोऽ
स्मदादीनां द्वेषः । तिक्तुरसे निवकीटस्याभिलापोऽस्मदादीनां
द्वेषः । शुण्ड्यामुत्पलस्य पुनः कीटकस्य कटुरसेऽभिलापोऽन्येषां
द्वेषः । मक्षिकादीनामशुचिरसगंधयोरभिलापोऽस्मदादीनां च
द्वेषः । चंदनगंधेऽस्मदादीनामभिलापो मक्षिकादीनां द्वेषः ।
पित्तप्रकृतेरुष्णस्पर्शं द्वेषो वातप्रकृतेरभिलाषः । शीतस्पर्शं
वातप्रकृतेर्द्वेषः पित्तप्रकृतेरभिलाषः । भीरोर्मयानकरूपे भयं
न धीरस्य । प्राणिहिंसादर्शने निर्दयस्य हर्षः कारुणिकस्य
करुणा । तथैकस्याभ्युदये कस्यचिदमर्षः कस्यचिद्वर्षः कस्य-
चिदौदासीन्यं दृष्टं । एवमन्यदपि ज्ञेयं । तस्मान्न विषयानुभवः
केवल एव सुखदुःखहर्षविषादामपांदिहेतुः । किंतु कारणा-
ंतरसहितः । तच्च कर्मैव भविष्यतीति । यद्यपि जातिविशे-
षस्यभाषाभ्यासप्रकृतिविशेषादयः साक्षात्करणत्वेन प्रतीयते
तथापि तेषां जातिविशेषादीनामपि कर्मैव कारणमिति । तदेव
प्रधानं कारणं । तच्च निरन्तराशेषदोषावरणस्य नास्तीति केवलो
विषयानुभवस्तस्योपेक्षामेव सर्वत्र जनयति न सुखदुःखादिकं ।
निःशेषदोषावरणविश्लेषं च समर्थयिष्यामः ॥

भवतु नाम ग्रहोपरागाद्युपदेशान्यथानुपपत्त्या धर्माधर्मयो-
रनिरसर्वपदार्थानां च साक्षात्करणं । मुक्तिमार्गसाक्षात्करणं तु
कर्म तस्य निधीयत इति चेन् ग्रहोपरागाद्युपदेशादेवेति भ्रमः ।
तथाहि न नायद् ग्रहोपरागाद्युपदेशान्यथानुपपत्तिसिद्धं सर्वज्ञत्वं

अनादिसिद्धं । अगरीगदनादिमिद्धात्मवैज्ञान् ग्रहोपरागाद्यु-
पदेशासंभवादसंभवश्चेध्वगनिगकरणप्रकरणे निरस्तत्वात् ।
नाप्यनुपायसिद्ध अहेतोः सर्वदा सर्वत्र प्रसंगान् । तस्मा-
दुपायसिद्धेनानेन भवितव्यं । स चोपायस्तेन ज्ञातव्योऽन्यथा
तदनुष्ठानायोगान् । परिज्ञानं परोपदेशात्परोऽपि अन्योप-
देशाद्व्यात्मलाभो मुक्तिमार्गं माध्यात्म्य उपदिशति ।
अन्योऽप्येवमित्यनादि सर्वज्ञागमपंगरा । साऽपि ग्रहोपरा-
गोपदेशान्यथानुपपत्त्या सिद्धेति सिद्धं मुक्तिमार्गसाक्षात्क-
रणं । स च मुक्तिमार्गः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यात्मक एव
युक्तः । तथाहि—यस्य यत्प्रकर्षतारतम्यादप्रकर्षतारतम्यं तस्य
तत्प्रकर्षातिशयादत्यतोच्छेदः । यथाऽग्नेः प्रकर्षातिशयाच्छीत-
स्पर्शस्य । उपलभ्यते च सम्यग्दर्शनादिप्रकर्षतारतम्याद्रागा-
देरप्रकर्षतारतम्यमिति । ननु रागादिहानितारतम्यस्य दर्श-
नादस्तु तत्सिद्धिः । तच्च रागादिहानितारतम्यं सम्यग्दर्श-
नादिप्रकर्षतारतम्याद्व्यवनीत्येतदसिद्धं । सम्यग्दर्शनादे रागा-
दिप्रतिपक्षतामिद्धेः । प्रत्युत सम्यग्दर्शनाद्यम्यामो रागाद्यु-
त्पत्तिं प्रति अनुकूल्यस्वभावः । तथाहि— जीवाजीवादि-
पदार्थविषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं । तद्विषयं च धृष्टानं सम्य-
ग्दर्शनं । तत्पूर्वकश्च मसारकागणनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य बाधा-
भ्यन्तरकियाच्युपरमधारितं । तदभ्यामप्रकर्षतारतम्याच्च रागा-
नामुत्कर्षतारतम्यमेव युक्तं । नाप्रकर्षनाग्नम्यं । यो हि

जीवादिपदार्थविषयसम्प्राज्ञानादिकमभ्यस्यति सोऽवश्यं नाव-
दादावेवाहमित्यात्मानं पश्यति । आत्मदर्शी चान्ममतामा-
श्रनिसंधनमात्मस्नेहमुपैति । आत्मस्नेहाद्यान्ममुक्तेषु परि-
प्यन् मुक्तेषु तन्माधनेषु च दोषांस्तिरमृत्य गुणानारो-
पयति । गुणदर्शी च परितुष्यन्ममेति मुक्त्वसाधनान्मुपादत्ते ।
सतो यावदात्माभिनिवेदास्नावर्त्मसार ण्वेति । तदेव जीवा-
दिपदार्थविषयसम्प्राज्ञानादि रागाद्युत्पत्तिं प्रति अनुकूलम्ब-
भावं न तत्प्रतिपक्षभूतं अतस्तत्प्रकर्षनारतम्याद्रागादेः प्रक-
र्षनारतम्यमेव युक्तं नापकर्षनागतम्य । नैगतम्यदर्शनं तु
रागादिकारणात्मदर्शनविरोधित्वाद्रागादिप्रतिपक्षम्बभावं न त-
त्प्रकर्षनारतम्याद्रागादिहानितारतम्यं युक्तमिति चेदत्र प्रति-
विधीयते । यथायदुक्तं— यः पश्यत्यात्मानं स्थितिरूप-
तस्य तस्मात्मानि स्थैर्यादिगुणनिमित्तस्नेहोऽवश्यभावा । स्नेहा-
द्यान्ममुक्तेषु परितुष्यन् मुक्त्वसाधनेषु प्रवर्तते इति । तद-
स्माकमभीष्टमेव । किं तु अतश्चो ज्ञो दुःखाननुपक-
मुक्त्वसाधनमपश्यत्स्नात्मस्नेहात्संसारगतपतिनेषु तु म्यानुपकमुक्त्व-
साधनेषु प्रवर्तते । हिताहितविवेकज्ञानं सादात्मिकमुक्त्वसा-
धनं ह्यप्यदिकं परितुष्यत्स्नात्मस्नेहादात्यंतिकमुक्त्वसाधने मुक्ति-
मार्गं प्रवर्तते । यथा पश्यापश्याविवेकमज्ञानतातुरस्मादा-
त्मिकमुक्त्वसाधनं व्यापिकृतिनिमित्तं दध्यादिकमुपादत्ते ।
पश्यापश्याविवेकज्ञानं आतुरस्मादात्मिकमुक्त्वसाधनं दध्या-

दिकं परित्यज्य पेयादावारोग्यसाधने प्रवर्तते । तथाच
कस्यचिद्विदुषः मुमापित—

तदात्वमुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते ॥

हितमेवानुरुच्यते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ॥१॥

स्यादेतत् पथ्यापथ्ययोरारोग्यसाधनत्वेन दृष्टत्वादपथ्य-
परिहारेण पथ्योपादानं युक्तं । सांसारिकमुखपरित्यागेन तु
मुक्तिसाधने प्रवृत्तिरयुक्ता । मुक्तिसाधनत्वेन कस्यचिदप्य-
निश्चितत्वात् । तथाहि— न तावन्प्रत्यक्षेणानुमानेन वा
कस्यचिन्मुक्तिसाधनत्वमवसितं अतीन्द्रियत्वात् । तत्रातिवद-
लिङ्गामावाह । नाप्यागमेन तन्प्रामाण्यस्यानिश्चितत्वात् ।
तदेवं प्रमाणबलादात्यंतिकमुखसाधनमपश्यन्नात्मस्नेहाद्यथा-
लभं दुःखानुपक्तमुखसाधनेष्वेव प्रवर्तते । यथा कश्चि-
त्क्षुद्दुःखपीडितो विशिष्टमन्नमलभमानः क्षुद्दुःखाद्वरं मर-
णमिति मन्यमानः सविषमप्यन्नं भुङ्क्ते । यथा वा गणि-
कया सह संगतिमलभमानाः कामिनस्तिर्यग्गतानपि काम-
यते । तथाचोक्तं—

विशिष्टमुखसंगात्सारद्विरुद्धे विरागता ॥

किंचिन्पुण्यजेन्मार्स्यं विशिष्टमुखवृष्ण्या ॥ १ ॥

नैरात्म्ये तु यथालभमात्मस्नेहाद्यवर्तते ।

अलभं मरुद्वाग्निन्या दृष्टा तिर्यग्नु कामिनेति ॥२॥

सन्न्यो यद्वोऽन्यथ मुच्यते । संतानैस्याद्ब्रह्मैव मुक्तिस्तत्ता-
पीति चेद्यदि संतानः परमार्थसंस्तदाऽऽत्मैव संतानशब्दे-
नोक्तः स्यात् । अथ संवृत्तिर्न संस्तदा एकस्य परमार्थतोऽम-
त्वादन्न्यो यद्वोऽन्यथ मुच्यते इति स्यात् । तथाच ब्रह्मस्य
मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । अथात्म्यमनानात्वेऽपि दृढरूप-
तया क्षणानामेकन्याध्यवसायाद्ब्रह्मात्मानं मोक्षयिष्यामीत्य-
भिसंभय प्रवर्तते । न तर्हि नैरात्म्यदर्शनं । तदभावे च
कुतो मुक्तिः । अथास्ति नैरात्म्यदर्शनं शास्त्रसंस्कारजनि-
तं । न तद्वैकल्याध्यवसायोऽस्मरलक्ष्य इति कुतो ब्रह्मस्य
मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिः स्यात् । तथाच मिथ्याधारोपदानार्थं यत्नः
असत्यपि मोक्षरीत्येतत्प्रवृत्ते । तस्मादसति जीवे बंधमोक्षयोस्त-
दर्थं वा प्रवृत्तेरनुपपत्तेर्हेयोपादेयतत्त्व ज्ञातुमिच्छताऽवश्यं
जीवमद्वावोऽपि ज्ञातव्यः । तथाचाजीवमद्वावोऽपि । तदभावे
हि केन ब्रह्म कुतो वा मोक्षः । तथाहि पुद्गलपरिणामक-
र्मशरीरमबंधो बंधस्ततो विक्षेपो मुक्तिः । अजीवाभावे च
केन संबधः कुतो वा विक्षेप इति । ततः मूर्तं सूत्र-
ता—जीवाजीवासबबंधसवरनिर्जराभोक्षास्तत्त्वमिति ॥

तदेवं जीवादिपदार्थज्ञानं हेयोपादेयतत्त्वविषयं अतस्तदेव
संसारकारणेभ्यो व्यावृत्तिहेतुर्न नैरात्म्यज्ञानं । हेयोपादेयतत्त्वा-
ज्ञानं हि संसारकारणेषु हेयेषु प्रवृत्तिकारणं नात्मदर्शनस्येहा-
दिषु । सर्वत्र हि हेयोपादेयतत्त्वाज्ञानमेव हेयेषु प्रवृत्तिनि-

नस्यावस्तुत्वप्रसंगात् । स्वसंतानवर्तिचित्तक्षणस्याजनकत्वेऽपि संतानांतरवर्तिनो योगिज्ञानस्य जननाज्ञापतोऽवस्तुत्वमिति चेदेवं तर्हि रसादेरेककालस्य रूपादेरव्यभिचार्यनुमानं न स्यात् । रूपादेरंत्यक्षणबद्धिजातीयकार्यजनकत्वेऽपि सजातीयकार्यानारंभसंभवादेकमामर्शवर्धनत्वेन रूपरसयोर्नियमेन कार्यद्वयारंभकत्वेऽन्यत्रापि कार्यद्वयारंभकत्वं किं न स्यात् । योगिज्ञानांत्यक्षणयोरपि समानकारणसामग्रीजन्यत्वात्कथमेकत्रानुपयोगिनश्चान्यत्रोपयोगः । चरमक्षणास्योपयोगे वा ज्ञानज्ञानांतरमत्यक्षवादिनोऽपि स्वविषयज्ञानजननासमर्थस्यापि ज्ञानस्यार्थं ज्ञानजननसामर्थ्यं किं न स्यात् । तथाच नार्थचित्तनमुत्पीदेत् ॥

अथ स्वसंतानवर्तिकार्यजननसामर्थ्यबद्धिज्ञसंतानवर्तिकार्यजननसामर्थ्यमपि नेष्यते तर्हि सर्वथाऽर्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वेनांत्यक्षणस्यावस्तुत्वं स्यात् । तथाविधस्यापि वस्तुत्वे सर्वथाऽर्थक्रियारहितस्याश्रणिकस्यापि वस्तुत्वं किं न स्यात् । तथाच सत्त्वादया क्षणिकत्वं न माधयेषु अनेकांनिकत्वात् । तस्मात् साधवचित्तनानम्यान्यनोन्नेदो मुक्तिः । निराधवचित्तमंतत्तुं गे ढलक्ष्णः मुक्तिरम्माकमर्पाष्टेव । केवलं सा चित्तमंततिः मान्वया निरन्वया केन्यत्र विप्रतिपद्यामहे । तत्र साधये एव चित्तमनाने मुक्तिगुंन्ता । वदो हि मुच्यते नायदः । न च निरन्वेव चित्तमनाने वदम्य मुक्तिरस्ति । तत्र

सन्धो षट्कोऽन्यथ मुच्यते । संतानैक्याद्ब्रह्मस्यैव मुक्तिमन्तता-
पीति चेद्यदि संतानः परमार्थमस्तदाऽऽत्मैव संतानशब्दे-
नोक्तः स्यात् । अथ मंश्रुतिमस्तदा एकस्य परमार्थतोऽस-
त्वादस्यो षट्कोऽन्यथ मुच्यते इति स्यात् । तथाच षट्स्य
मुक्त्यर्थं मंश्रुतिर्न स्यात् । अथात्यंतनानात्वेऽपि दृढरूप-
तया क्षणानामेकत्वाध्यवसायाद्ब्रह्मात्मानं मोचयिष्यामीत्य-
भिसंशय प्रवर्तते । न तर्हि नैरात्म्यदर्शने । तदभावे च
कुतो मुक्तिः । अथास्ति नैरात्म्यदर्शनं शास्त्रसंस्कारजनि-
तं । न तदेकत्वाध्यवसायोऽस्मन्नद्रूप इति कुतो षट्स्य
मुक्त्यर्थं मंश्रुतिः स्यात् । तथाच मिथ्याधारोपहानार्थं यत्नः
असत्यपि मोक्षरीत्येतत्कल्पने । तस्मादमति जीवे बंधमोक्षयोस्त-
दर्थं वा मंश्रुतेरनुपपत्तेर्देवोपादेयतत्त्वं ज्ञातुमिच्छताऽवश्यं
जीयसद्भावोऽपि ज्ञातव्यः । तथाचाजीयसद्भावोऽपि । तदभावे
हि केन षट्सः कुतो वा मोक्षः । तथाहि पुत्ररूपणिमक-
र्मक्षरीरसंबंधो बंधस्तनो विच्छेपो मुक्तिः । अजीवाभावे च
केन संबंधः कुतो वा विच्छेप इति । ततः सूक्तं सूत्रकृ-
ता — जीवाजीवामवबंधमंवगनिर्जसामोद्यास्तत्वमिति ॥

तदेवं जीवादिपदार्थज्ञानं हेयोपादेयतत्त्वविषयं अतस्तदेव
संसारकारणेभ्यो ध्यावृत्तिहेतुर्न नैरात्म्यज्ञानं । हेयोपादेयतत्त्वा-
ज्ञानं हि संसारकारणेषु हेयेषु मंश्रुतिकारणं नात्मदर्शनजोहा-
रिक् । सर्वत्र हि हेयोपादेयतत्त्वाज्ञानमेव हेयेषु मंश्रुतिनि-

मितं दृष्टं । यथा रोगकारणेष्वप्येषु पय्यापथ्यविभागाज्ञानं ।
न पुनरात्मदर्शनस्नेहादिकं कचिदपि हेयेषु प्रवृत्तिकारणं
दृष्टं । सत्यप्यात्मस्नेहादौ पय्यापथ्यविभागज्ञानस्य सोपायबंधमु-
क्तिज्ञानस्य वाऽप्येषु सांसारिकमुखसाधनेषु बंधकारणेषु प्रवृ-
त्तेरनुपलम्भात् । या तु विवेकिनोऽपि कस्यचित् कदाचिद्विषयेषु
बंधकारणेष्वप्येषु च प्रवृत्तिरुपलभ्यते सा बलवत्कर्मनिमित्ते-
त्यवगतव्यं । यदा तु बलवत्कर्मादयो न विद्यन्ते हेयोपादेय-
तत्त्वज्ञानं चास्ति तदा भवत्येव हेयेभ्यो व्यावृत्तिरिति ॥

नन्यात्मदर्शनादात्मस्नेहस्ततः सुखाभिलाषस्तदभिलाषादा-
त्ममुखसाधनेषु प्रवृत्तिरिति भवत्येवात्मदर्शनात्संसारकारणेषु
प्रवृत्तिरिति चेदुक्तमत्रात्मदर्शनादात्मस्नेहस्ततः सुखाभिलाषस्त-
त्मादात्ममुखसाधनेषु प्रवृत्तिरिति । सत्यमेतत् । किंत्वशस्या-
त्मस्नेहस्तादात्मिकमुखसाधनेषु प्रवर्तयति । विवेकिनरत्वात्मस्नेहो
हितेष्वेव प्रवर्तयतीति । तेन यदुक्तं नियमेनात्मनि स्निग्धता-
त्मीये सांसारिकमुखसाधने न विरज्यत इति तत्र यदि
तावदशो न विरज्यत इत्युच्यते तदा सिद्धसाधनं । अथ
हेयोपादेयतत्त्वज्ञस्तदा सोपायेषु सांसारिकमुखसाधनेषूपभोगा-
थयबुद्धेर्विगमादनात्मीयत्वं मन्यमानो विरज्यत एवेत्यसिद्धिः ।
तथाच यदुक्तं—

उपभोगाथयत्वेन गृहीतेष्विन्द्रियादिषु ॥

स्वत्वर्थाः केन यार्थेन वैराग्यं तत्र तत्कृत इति ॥ १ ॥

हेयोपादेयतत्त्वज्ञो हि आत्यंतिकमुत्तमाधनमुपभोगाधय-
मात्मीयं च मन्यते । न तादात्मिकमुरसाधनं । तथाहि—

एगो मे सम्स्तदो अप्या णाजदंमजलह्मणो ॥

सेता मे बाहिरा भावा सन्वे संजोगन्हस्त्रणा ॥ १ ॥

संजोगमूलं जीवेण पतं दुस्त्रपरंपरं ॥

सहा संजोगमंबंधं सन्वं निविहेण योसरे ॥ २ ॥

इत्येष भाष्यतो विवेकिनः संयोगसंबंधेषु दुःसहेतुषु सुख-
लेशमाधनम्वसद्भावेऽप्यन्यदात्यंतिकमुत्तमाधनं भाग्येभ्यो निवृत्ति-
पदयतः कुतस्तत्त्वात्मीयबुद्धिः । यतस्ततो निवृत्तिर्न स्वादिति ।
एतेन यदुक्तं भवत्येव दुःसहेतुष्व्वात्मीयबुद्धेर्भ्यावृत्तिर्यथेकतेन
तेषां दुःसहेतुत्वमेव स्यात् यावता पर्याणसुखहेतुत्वमप्यस्ति ।
तेन दुःस्वजनकत्वेऽप्यात्मीयघटाघेनाक्रोशेण मुराहेतुता तावता-
रोन स्वस्योपकारकानिन्द्रियादीन्मन्यमानस्तेषु नात्मीयबुद्धि-
बहतीति । तन्निरस्तं वेदितव्यं । संयोगसंबंधानां दुःसहेतूनां
सुखलेशसाधनत्वेऽप्यस्यात्यंतिकमुत्तमाधनम्य सद्भावेन निर्वि-
पाकस्य संभवेन सविषाद्यस्येव स्वागमेभवात् ॥ यदप्यन्यदुक्तं—
सधेयाऽऽत्ममदः खेदमात्मनि द्रवयति आत्मयेहभ्यात्मीयसेहं
द्रवयतीति संबधः सोऽप्यात्मीये महता संबधेनारब्धमपि
क्षेप्यं तावत्कालमनभिमुखीभूतोऽप्यात्मीयसेहः तद्गुणलेशदर्श-
नद्वारेण पुनरभिमुखीभूतः प्रतिकक्षात्मात्मीयदोषांश्च सङ्गृह्णीतीति
तदप्यनेनैवापास्तं । हेयोपादेयविवेकिनो ह्यात्मयेहो न संसार-

कारणेष्वात्मीयबुद्धिं गेहं चोत्पादयति । अनुत्पन्नधात्मीये
 गेहो न वैराग्यं प्रनिवध्नातीति ॥ यच्चोक्तं— न च दुःस्वमा-
 नया वैराग्यं भवति । यतो दुःस्व भावयन्नप्यसौ योगी दुःस्व-
 मेव प्रत्यक्षीकुर्यात् नाधिकं कर्तुं क्षमः । तच्च दुःस्वं पूर्वमपि
 प्रत्यक्षमेव तस्यासीन्न च तत्र विरागवानमून् तयामावनया
 प्रत्यक्षीकृतदुःस्वो नैव वैराग्यमुपयाम्यतीति व्यर्थः शास्त्रे दुःस्व-
 भावनोपदेश इति । तच्चयुक्तं— यथाहि मूढो मित्रक्रीटकलि-
 क्तमपि रसं मधुरमिति मन्यते तथा संसारी जीवो हेयोपादे-
 यतत्त्वमजानन् दुःस्वमपि सुखमिति मन्यमानो न दुःस्वं प्रत्य-
 क्षीकरोतीति । प्रत्यक्षीकुर्वन्नपि वा तादात्विकमेव दुःस्व प्रत्य-
 क्षीकुर्यात् न जातिजरामरणप्रबंधलक्षणं दुःस्वमिति नाशो
 विरज्यते । हेयोपादेयतत्त्वज्ञप्नु संयोगसंबंधं सर्वमेव जाति-
 जरामरणप्रबंधलक्षणस्य संसारदुःखस्य हेनुरिति भावयन् संयो-
 गसंबंधेषु भावेषु साकल्येनोपेक्षालक्षणं वैराग्यमात्ममात्करोतीति
 यश्चैवं साकल्येन विरक्तः स न कचिदपि संयोगसंबंधे गुणं
 पश्यतीति । न पुनर्गुणदर्शनाकिंचित्कचिदपि अनुरज्यते । तदनेन
 यदुक्तं— यद्यपि कचिदात्ममुखसाधनत्वेनोपगते केनचिदो-
 पेण तावत्कालमनुगणिणी मतिः स्खलिता तथापि तत्र नैवा-
 त्यंततयाऽसौ विरक्तो द्रष्टव्यः । यतः सर्वविषयस्नेहस्या-
 प्रहाणात्पुनर्गुणदर्शनादिना संभवत्तदनुराग एव भवतीति-
 तत्प्रतिपादं । अतो हि तादात्विकदुःखहेतुत्वास्त्यस्य तादा-

भावादात्मीयबुद्धिसम्भूतः स्नेहो न गुणदर्शननिमित्त इत्य-
वसीयते उत एव । नाप्यात्मीयबुद्धेर्गुणदर्शनं कारणं यतो
दोषदर्शनादात्मीयबुद्धिनिबन्धनस्य गुणदर्शनस्य व्यावृत्तेः आ-
त्मीयबुद्धिविषमात्तन्निबन्धनस्यात्मीयस्नेहस्य व्यावृत्तिः स्यादिति
तदप्ययुक्तं । न हि संयोगसंबन्धेषु सौरूप्यादिगुणदर्शनात्
स्नेहो जायते इत्युच्यते किं तूपमोगाश्रयत्वाख्यगुणदर्श-
नात् । तथाच किं न स्वसंबन्धेषु भावेषु जातिजरामरण-
प्रबंधलक्षणमंसारदुःस्वहेतुत्वाख्यमान्यंतिकदोषं पश्यतो नोप-
मोगाश्रयत्वाख्यस्य गुणस्य दर्शनमस्तीति तन्निबन्धनस्य
स्नेहस्य व्यावृत्तेः कथं दोषदर्शनं स्नेहस्य बाधकं न
स्यात् ॥ यदुक्तं — यावदात्मस्नेहोऽविक्रमस्तावदात्ममुख-
साधनेन्यात्मीयबुद्धिस्तन्नेप्यात्मीयेषु स्नेहः । स चाविद्य-
मानानेवान्मीयेषु गुणानारोपयति । अमदृणारोपाच्च कुतो
दोषदर्शनस्यावसरोऽपीति येन तत्र आत्मीयस्नेहः क्षीयते
इत्यत्रोक्तमस्माभिर्ज्ञस्य तादृग्विक्रमुन्वमाधनेन्यात्मीयबुद्धिः
येहो वा न हेयोपादेयतत्त्वविवेकज्ञस्य । तस्य हितेन्यात्यंतिक-
दुःस्वहेतुत्वं पश्यतः सदा दोषदर्शनमेव न गुणदर्शनम-
स्तीति । यथाप्यमुक्तं — यो वादी विरक्तामिमतावस्था-
यामात्मनो भाग्यमात्मीयमव नेच्छेत्तस्य भोक्ताऽप्यात्मा न
विद्यते । भोग्याधिष्ठानत्वाद्भोक्तृत्वम्येति । अथ पुनरुदासी
भोक्तृत्वेनाभ्युपगमादिष्टमिद्विगिति भूयाण्यन्माऽपि तस्य

नास्ति । यदा हि कर्माणि न करोति कृतानां च
 कर्मणां फलं न भुङ्क्ते तदाऽऽत्मन्लक्षणतां सोऽतिक्रामति ।
 क्रियाभोगौ हि लक्षणमात्मनस्तौ चेन्न स्तो न स आत्मेति
 तदप्यसमंजसं । यो हि कर्तृत्वभोग्नृत्वे लक्षणमात्मनो
 वर्णयति तस्य भवत्ययं दोषः । यद्य तु ज्ञानदर्शन-
 मुवीर्यातिशयन्लक्षणमात्मनो वर्णयाम् । तच्च मुक्तावस्था-
 यामप्यस्ति संसार्यवस्थायामपि । संसार्यवस्थायां तु कर्म-
 पटलावच्छिन्नमनभिव्यक्तमेवैतदुपमास्ते । ततो मुक्तावस्थाया
 लब्धात्मन्वभायमात्मानं वर्णयतां न नैरात्म्यमनुपगम्यते इति
 न कश्चिदोषः । तदेवं संसारकाण्डेषु हेतुषु आत्मदर्शन-
 स्नेहादेः प्रवृत्तिहेतुन्यानुपपत्तेन तद्विरुद्धं नैरात्म्यदर्शनं ततो
 ध्यावृत्तिहेतुः । किंतु हेयोपादेयतत्त्वज्ञानस्यैव तत्प्रवृत्ति-
 हेतुत्वात्तद्विरुद्धं जीवादिपदार्थज्ञानं सम्यग्ज्ञानाख्यमुक्तेन प्रका-
 रेण हेयोपादेयतत्त्वविषयं सम्यग्दर्शनसहायं शास्त्राभ्युत्तरसमा-
 रकारणध्यावृत्तिलक्षणस्य सम्यक्चारित्रस्योपात्तागामिकर्मक्षया-
 नुत्पत्तिहेतोर्निमित्तमिति स्थितं ॥ यद्यनु नाम सम्यग्ज्ञानपूर्व-
 कादित्थंभूतचारित्रादनागतस्य कर्मणोऽनुत्पत्तिः तच्चित्तस्य तु
 कर्मणः कथं परिशयः । तच्चित्तकर्मादिपक्षग्राह्यस्य । चान्य-
 तद्विषयभूतं प्रत्यक्षमनुमानतो वा संपश्याम ! न चाप्या-
 तमात्तत्प्रामाण्यग्यातिरेके । न च कर्मक्षयं शक्यते कर्तुं
 प्यायां स्थितायां पुनः कर्मणामुत्पत्तेः । नृप्यामहाणार्य-

क्षण एव तत्साक्षात्कारिणस्तदुपदेशस्तत्कार्यनैरुपलब्धुं शक्यः ।
 तथाहि ज्योतिःशास्त्रविन् दिग्भागहोरादिकं तल्लिङ्ग पर्यालो-
 चयन् जनैरत्याम्यामेऽपि नष्टमुपध्यादिकमुपदिशति । कदा-
 चिद्विषयमध्यभिदध्यात् । आयुर्वेदादिविद्य द्रव्यादिशक्तिमा-
 युर्वेदं पर्यालोचयन्नायुःप्रमाणमग्निष्टं पर्यालोचयन्मुपदिशति ।
 आतुर इष्ट्वा पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा निदानप्रागुपलक्षणोप-
 शयादीनि पर्यालोचयेयात्यन्ताभ्यामेऽपि व्याधिरूपमुपदि-
 शति । सर्वज्ञस्तु दिग्भागहोराप्रभादिलिङ्गमपर्यालोच्यैव नष्ट-
 मुपध्यादिकमायुःप्रमाणं चारिष्टोत्पत्तेः प्रागेव द्रुतमवितथमुपदि-
 शति । आतुरमदृष्ट्वाऽपृष्ट्वाऽस्पृष्ट्वा च निदानप्रागुपल-
 क्षणावशयादीनि चापर्यालोच्यैव व्याधिरूपमुपदिशति ।
 द्रव्याणामश्रमणा च मयोगवियोगशक्तिमन्मा मभादिभि-
 र्ज्ञातुमशक्यमायुर्वेदादिकमपर्यालोच्य द्रुतमवितथमभिपद्ये इति ।
 एवं तावत्—

सर्वज्ञोऽयमिति क्षेत्र तच्छास्त्रेऽपि बुभुक्षुभिः ॥

तदज्ञानं श्रयविज्ञानगर्हणं गम्यते ॥ १ ॥

सर्वज्ञो नायमित्येतन्नुनर्ज्ञातु न शक्यते ॥

नास्मिन् पञ्चतन्मि माशा-कृतुमशक्यं ॥ २ ॥

सर्वज्ञ सर्वज्ञा कश्चिन्मर्वज्ञो नेत्यपि स्पृष्टं ॥

सर्वज्ञज्ञानविज्ञानगर्हणः कथ्यते कथ ॥ ३ ॥

सर्वात्मज्ञानविज्ञानरहितैरप्यनुमानादुपमानादर्यापत्तेः शब्दा-
दभावप्रमाणाद्वा सर्वज्ञ सर्वज्ञा सर्वज्ञाभावः प्रतीयत इत्येत-
दप्युक्तं । तथाहि शब्दस्य तावदेवंविषये प्रामाण्यमेव
नास्ति कार्यार्थे तस्य प्रामाण्यात् । अनुमानादेरपि सर्वज्ञा-
भावप्रतिपत्तिर्नासर्वज्ञस्य कल्प्यते । तथाहि— न तावद-
नुमानादसर्वज्ञस्य सर्वज्ञाभावप्रतीतिर्युक्ता । अनुमानं हि ज्ञात-
संबंधस्यैकदेशदर्शनादेकदेशांतरेऽस्तित्कृष्टेऽर्थे बुद्धिर्न चासर्व-
ज्ञत्वे । न कस्यचिदेतोः सहभावदर्शनमात्राद्विपक्षव्यतिरे-
कनिश्चयमंतरेण संबंधः प्रतिपत्तुं शक्यते । नापि यागादि-
मान् न कश्चिरमर्षज्ञो दृष्ट इत्यनुपलंभाद्यतिरेकनिश्चयद्वारेण
संबंधः प्रतीयत इति युक्तं । स्वसंबंधिनोऽनुपलंभस्यानैका-
तिकत्वात् । सर्वसंबंधिनोऽसंभवात् । सर्वज्ञाभावस्यासिद्धौ
सर्वज्ञस्य यागादिमत्त्वेन स्वयमुपलब्धेः सर्वज्ञांतरेणोपल-
ब्धेश्च संभवात् । सर्वज्ञस्य कस्याचिदप्यभावात्सर्वसंबंधिनोऽ-
नुपलंभस्य संभवः स्यादिति चेत्कुतः प्रमाणात्सर्वज्ञस्याभाव-
गतिः । यदि प्रमाणान्नसत्तदेवोच्यतां किमनुमानेन । अनु-
मानाच्चेदनुमानमेवाज्ञातसंबंधस्येत्यादि पुनरपि तदेवावर्तत इति
चक्रकप्रसंगः । तस्मादसंभव एव सर्वसंबंधिनोऽनुपलंभस्य ।
संभवे वा तस्य सर्वात्मज्ञानविज्ञानरहितेन ज्ञानुपलब्धत्वाद-
सिद्धिः । तस्मात्सर्वात्मज्ञानवत्सर्वसंबंधिनोऽनुपलंभस्य सिद्धि-
र्युक्ता इति तस्यैव स्वसंबंधिनः सर्वसंबंधिनो वाऽनुपलं-

संभवः स्यादिति चेत् स्यादेतद्यदि युक्ताधित्वसर्वज्ञाभाव-
सिद्धः स्यात् । प्रमाणातरात्तदभावमिद्विधेत्तदेवोच्यतां किम-
र्थापत्त्या । अर्थापत्तेर्भेत्ता प्रमाणवत्कविज्ञातम्यार्थस्यानन्य-
भागवने सिद्धे सति व्याप्येतासिद्धे सतीत्यादि पुनरपि
सदेवावर्तत इति चक्रकृतसंगः । तस्मादसंभव एव सर्व-
संबन्धिनोऽनुपलम्भस्य । संभवे वा तस्य सर्वात्मज्ञानविज्ञा-
नरहितेन प्रतिपत्तुमशक्यत्वादसिद्धिः । तस्मात्सर्वात्मज्ञान-
विज्ञानवत् एव सर्वसंबन्धिनोऽनुपलम्भस्य सिद्धिर्मुक्तिः ।
तस्यैव स्वसंबन्धिनः सर्वसंबन्धिनो वाऽनुपलम्भादसा-
ध्याद्यतिरेकसिद्ध्याऽनन्यथाभवनसिद्धेरर्थापत्त्या सर्वज्ञाभाव-
गतिरिति युक्तः । नाप्युपमानादसर्वज्ञः सर्वज्ञाभावगम्येति ।
उपमानं हि सर्वान् पुरुषानिदानीतनानसर्वज्ञानुपलम्भ्य
तत्सादृश्योपमानेन दोषाणामप्यमर्षज्ञत्वसाधनं । न चासर्वज्ञो
ऽसर्वज्ञत्वेनेदानीतनान् सर्वज्ञानुपमानभूतानुपमेयभूतांश्च दोषा-
नदोषान् साक्षात्कर्तुं क्षमः येन ततोपमानं प्रवर्तेत । उपमान-
हि उपमानोपमेययोरप्यक्षत्वे सादृश्यालम्बनमुदेति नाम्यपेति
सर्वज्ञ एवोपमानान् सर्वज्ञाभावमवगच्छतीत्यभ्युपगमनव्यम् ।
तथा अभावप्रमाणादपि यथा च सर्वज्ञ एवाभावप्रमाणा-
त्सर्वज्ञाभावं प्रतिपत्तुं समर्थमपि प्रागेव निवेदितम् । तदेव-
मसर्वज्ञेनापि सर्वज्ञोऽयमिति प्रतिपत्तुं शक्यते सर्वज्ञाभाव-
त्वमसर्वज्ञेन शङ्कं न केनचित्प्रमाणेन पार्येन इति स्थितम् ।

अथवा मामूत्सर्वज्ञोऽयमिति प्रतिपत्तिस्तथापि न कश्चिदोषः ।
 न सर्वज्ञोऽयमित्यप्रतिपद्यमानः कथं तद्वचसः प्रामाण्यम-
 वागच्छति कथं वा तदुक्तमनुतिष्ठतीति चेन्न ब्रूमः सर्वज्ञत्वा-
 वगमपूर्वकं तदुपदेशस्य ग्रहोपरागमुक्तिमार्गादिविषयस्य प्रामा-
 ण्यनिश्चयं येनायं दोषः स्यात् । किं तु संवादवलात्तया
 निश्चितप्रामाण्याच्च तदुपदेशालिङ्गमूताद्योऽस्य प्रणेता स
 सर्वज्ञ इत्यवगमः । तदनेन यदुक्तं—

सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ॥

कथं तदुभयं सिध्येत्सिद्धमूलांतरादृते ॥ १ ॥

इति तन्निरस्तं । नापि कारकपक्षेऽन्योन्याश्रयत्वं बीजा-
 कुरवदनादित्वात्सर्वज्ञागमप्रवाहस्य ॥ तदनेनापि यदुक्तं—

नर्ते स आगमात्सिध्येन्न च तेनागमो विना ॥

दृष्टातोऽपि न तस्मान्न्यो नृपु कश्चित्प्रतीयत इति ॥१॥

तदप्यपाम्स्तं । तस्मात्

यैरुक्तं केवलज्ञानमिन्द्रियाद्यनपेक्षिणः ॥

सूक्ष्मातीतादिविषयं सूक्तं जीवस्य तैरदः ॥ १ ॥

इति सर्वज्ञसिद्धिः कृतिर्भट्टानन्तकीर्तिः । मंगलमस्तु
 भव्यजनाय । श्रीत्रैविद्यसमन्तभद्रगुरवे नमः ॥

